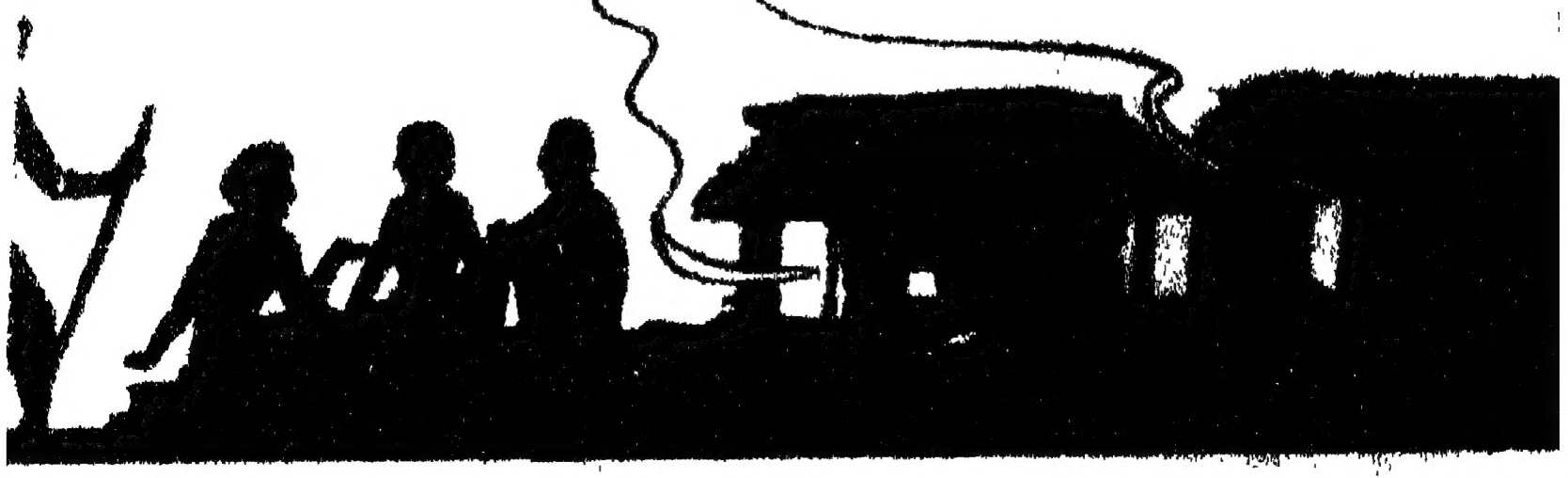


୨୩/୫୩



ଫିରଷ୍ଟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ





ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

કિશોર જોષીનાં
મીઠાં પુસ્તકો : —

અનુક્રમાંક 22 395 કિંમત 0-22-00

ગ્રંથનામ 41231 જીવન

વર્ગિક

—એકાંકી નાટકો:

સાપના ભારા



—પારકાં જણ્યાં:

(શ્રી જોષીની
પ્રથમ નવલકથા)

બીજે વરસે

□ પારકાં જણ્યાં

નવલકથા

ઉમાશંકર જોષી

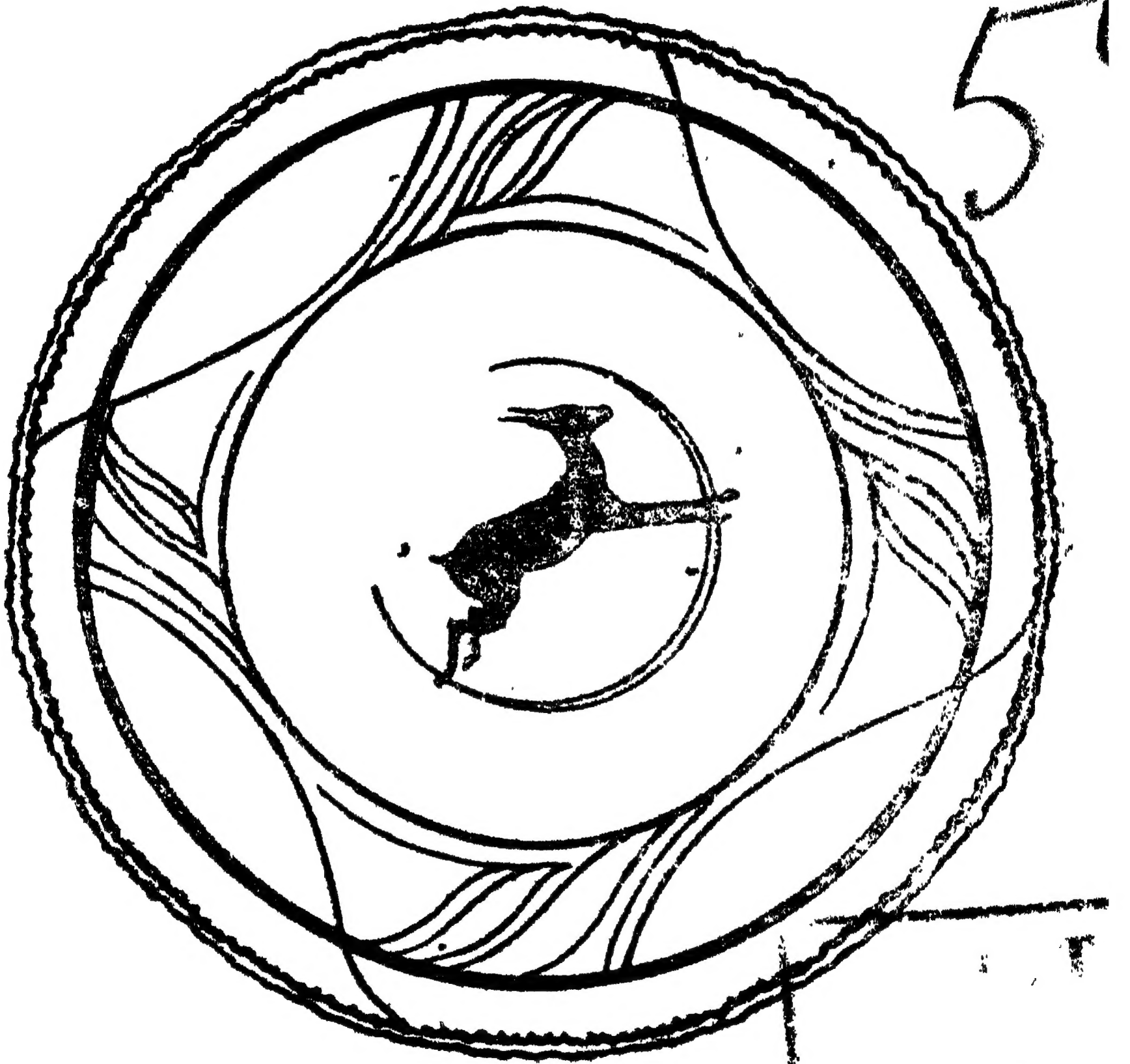
તા. ૧૦ જુલાઈ ૧૯૪૦

□ પલ્લવ

નવલિકા મંત્રહ

દુર્ગેશ શુક્લ

તા. ૧૦ ઓક્ટોબર ૧૯૪૦



□ જવનિકા

એકાંકી નાટિકાઓ

જયન્તિ દલાલ

તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૪૧

□ જીવો દાંડા ૧૯૪૧

વાર્તામંત્રહ

પત્રાલાલ પટેલ

તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૪૧

પ્રકાશક:—

જયન્તિ દલાલ
'ગતિ અને રેખા'
પીપલ્સ બેંક બીલ્ડિંગ,
અમદાવાદ.

ગતિ ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૨ જી

છટક કિંમત

૦-૧૨-૦

(માર્ગવ્યય અલગ)

દ્વિતીય કિંમત

૦-૮-૦

(માર્ગવ્યય સહિત)

પુસ્તક ૧ હું

૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૪૦

મુદ્રક:—

ભુધરભાઈ હકાભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ
ધી નવયુગ મુદ્રણાલય. શાહપુર,
નાગોરીવાડ જવાભાઈની ખડકી.
અમદાવાદ.



ગતિ ગ્રંથમાળા

વર્ષ બીજું

પુસ્તક પહેલું

ગતિ પ્રકાશન સાતમું

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૬-૧૩

૨૨૪૧૮

‘પારકાં જણ્યાં’ થી અંથમાળાનું બીજું વર્ષ શરૂ થાય છે.

અંથમાળા વિષે અમારે કશું કહેવાનું નથી. ગયા વર્ષનાં પુસ્તકો અને લાથમાં છે તે કિતાબો જો એ વિષે બોલતાં-પૂરતું બોલતાં-ન હોય તો અમે શું બોલવાના હતા ?

૧૦-૭-૧૯૪૦.

‘ગતિ અને રેખા’

શ્રી હરિશ્ચંદ્ર લ. લટ્ટને
અકલાન્ત જેહ સહપાન્થ કલાપ્રવાસે.

*

સસારનું નવરસે છત્રકંત પાત્ર,
તેમાંથી, બંધુ, અહીં મેં ત્રણું ચંચુમાત્ર;
ઇચ્છા કલાગગનમાં હતી એહ છાવા,
તા યે ધરે, કહિ ગમે ક્ષણ રંગ આવા!

પારકાં જણ્યાં

અંક ૧ સુખી	પા. ૧ થી ૯૪
અંક ૨ નીલમ	પા. ૯૫ થી ૧૪૬
અંક ૩ અને મંજુનો વર	પા. ૧૪૭ થી ૧૯૮

મહત્વની શુદ્ધિ :

પૃ. ૯૫, છેલ્લી બે લીટીમાંથી 'હિમાલય' રદ કરી,
'જોવામાં' શબ્દ પછી નીચેની લીટીનો 'મશગુલ'
મૂકવો. અને છેલ્લો શબ્દ 'સાંભળે' વાંચવો.

સુખી

૧

દરિયાવ જ્યારે જાને ઉંમરલાયક દીકરાને સાથે લઈને ગામકું
છોડી શહેરમાં જવા નીકળી ત્યારે લગભગ સૌ ગામલોકોએ એમ ચર્ચું
કે હીણા ભાગ્યતી રતન જેવાં એ રતન ગુમાવી એસવાની જ લાગે છે.

‘ના, ત્યારે અહીં ગામમાં પણ શો લાડવો છે!’ કહી કોઈ
આડકતરી રીતે અનુમતિ પણ આપતું.

‘કેમ, દરિયાવ, છેવટે જવાનું જ રાખ્યું કે? મેં જાણ્યું હતી
હોઈશ.’ વંડામાં વાહરડાં બાંધવા આવેલી કોઈ ડોશીએ દરિયાવને
સાચેસાચ જતી જોઈ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

‘આદમી માણસે પણ દેશાવર ખેડવા મશકેલ છે, આવા જમ-
નામાં.’ પાછળ ગાય દોરી લાવતી વડુવારુએ સાસુના શબ્દો પૂરક
થાય ત્યાં દરિયાવ સાંભળે એમ ટમટો મૂક્યો. ‘ને આ તો અવસ્થાવાન
માણસ, ને ઉપરથી કાખમાં બચ્યાં. ઘરડી ગાય ને ગળે ડહેરો!’

બટકમોલી વહુને સાસુએ કેવી ધમકાવી કાઢી એ જાણવાનો લહાવો લેવા દરિયાવ રોકાઇ શકે એમ હતું નહિ. ઊલટું પોતાની વિદાયને અંગે ભોત્તાતાં વચન પોતાને કાને પણ પડતાં નથી એવો દેખાવ કરવાની એ કાળજી રાખતી હતી. વારેન્ડી બંને છોકરામાંથી એકાદને કાંઇ ને કાંઇ સૂચના આપે અને પેલું લેવું રહી ગયું તો નથી, એટલું ધરમાં ઠેકાણે મૂકવું ભૂલી ગયાં તો નથી, એમ ચાલુ પૂછપરછ કરતી.

છતાં હૈયામાં એને એક વાતની ભારે દડક હતી. હજી એક ધાંટી વટાવવી બાકી છે. ગામના ગોંદરા સુધી પહોંચતાં પહેલાં પેલું જીરણુ ધર વટાવવું બાકી છે. ત્યાં ધરથી ચે વધુ જીરણુ એક ડોશી કરાને કકુખલે બેસે છે એ આ નાનકડા ગામની વરસોની ટીકાકાર છે. ડાણુ જાણે આખા ગામની રજેરજ વાતથી એ શી રીતે વાકેફ થાય છે. એનાં વચન ગામજોડમાં, શહેરમાં મોટાં છાપાંની મથાળાની લીટીઓ જે મહત્ત્વ પામ કરે છે, તે મહત્ત્વ પામે છે. દરિયાવ બંને છોકરાઓ જોડે દગ્ગતા અવાજે વાત કરતી ચાલી જાય છે. ત્યાં ડાખી બાજુ ખંડેર હાલતની ભીંત ઉપર કરાને અટેલીને બેઠેલ ટીકાકારના શબ્દો આવ્યા જ છે તો ! ‘ કેમ દરિયાવ ? ’ સામેથી અવાજ ન આવ્યો એટલે પોતાની ભૂલ તો થતી નથી ને એ જોવા હાથનું છજું કરીને ભમ્મર સંકેતી આંખ ઊંડી લઇ રસ્તા-પર જોયું. ‘ દરિયાવ જ છેને વળી ! ’

દરિયાવે સંમતિસૂચક ઉંકારો કર્યો. ને ત્રણે આગળ વધ્યાં.

‘ કેમ દરિયાવ, ભાગી કે અહીંથી ? ’ પીઠમાં આવતા શબ્દ બોંકાયા. દરિયાવને ઘણુંએ થયું કે જરગીનું મોઢું બંધ કરું ને એને આટલે વરસે ડાહી કરું : હું ક્યાં ગામમાંથી ભાગી જઈ છું, મારી રાજખૂશીથી જઈ છું. પણ જોડ્યા ચાડ્યા વગર દરિયાવ આગળ

આવી. ને બોલવાની જરૂર શી હતી? આ રસ્તો વળ્યો ચે ખરો, ને પેત્રીની આંખનાં ભાત્રાંથી પીઠ ગિચારી બચી આખરે.

પણ રસ્તો વળે છે, ત્યાં કાન પર આવતા શબ્દો અથડાયા: ‘તે છોને જતી. પણ આ બાપડા નમાયા પુનમિયાને શીદ શહેરની શેરીઓ ગણાવવા લઈ જાય છે? પેટના જણ્યાનું-મકનિયાનું તારે મન ફાવે તેમ કર. તેમાં કોઈ આડી જીમ ફેરવે તો કહેજે.’

પુનમ દરિયાવનો ઓરમાન છોકરો હતો, તેની વાત્રેશરી થઈને ડોશીએ દરિયાવને ડામવા પ્રયત્ન કર્યો.

દરિયાવ, વળાંક વટારીને, પોટલાની ગાંઠ બરાબર કરવા ઢીંચણ પર બીજો પગ ચડાવી તેના ઢીંચણ પર પોટલું મૂકી ગાંઠ ટીક કરવા લાગી. વિશેષ શબ્દો સંભળાયા નહિ. બિલકુલ, એટલું બોલવાથી પણ શ્વાસ ચડેલો હોય એમ ડોશીના ઉધરસ ખાવાનો અવાજ સંભળાતો હતો.

માંડ છૂટકારાની લાગણી અનુભવતી દરિયાવ આગળ બે ડગલાં ભરવા પામી ત્યાં અચાનક કંઈક યાદ આવ્યું ને છોકરા સામે જોઈ બોલી, ‘અહ્યા, પાછલી રાત આખી દીવો તો બાળ્યો, પણ પરણ્યામાંથી દીવેલ નીતારી લેવું તો રહીજ ગયું છે!’

‘હોવે, રહી ગયું છે!’ બંને છોકરા બોલી બિઠ્યા.

‘લાવ, હું નીતારી આવું,’ કહી પોટલું આપવા જતી હતી. પણ તરત કંઈક સૂઝી આવતાં બોલી, ‘ના, ના, તમે તો અદ્ધર જેતા આહ્યા જાઓ ને સારામાઠા શકને ન જુઓ. ક્યાં તમને રેદા મફત?’ કહી તેણે કમરે બોસેત્રી ફૂંચી કાઢવા માંડી. પેલા અનાદિ-અનંત ટીકાકારની નજર નીચે ફરી પસાર થવાના એનામાં હોશ ન હતા. ફૂંચી પુનમિયાને આપવા જતી હતી, પણ તેને ઘેર રહેવા પાછો મોકલ્યો એમ પેત્રી વળી મનમાં લાડવા વાળશે એમ

ધારી મકનને જ આપી. ‘ જોજો, સંભાળીને નીતારજો. ને પરણ્યાયાનું શું કરીશ, કહે જો! દીવેલની પીધેલી દીવેટ ઉંદરા તાણી જ ગયા સમજજો. રામજી કરે ને રહી હોય તો દીવેલ ગરોઝર નીતારી લઈ દીવેટ પર પરણ્યાયું ઢાંકો દેજો. હોડ, જો. અમે પાધરે ઊભાં છીએ.’

મકન ઝટપટ પાછો જતો હતો તેને ફરી દરિયાવે સૂચના આપી, ‘ ને બારણું બરોઝર ખટકો રાખીને વાસજો. જે વાર પાછો જઈને તાણું ખંચી આવજો.’

‘ એ હો!’ નો ટહુકો કરતો મકન અદશ્ય થયો. છતાં જે દરિયાવથી ચિંતાતુર આવજો બીજી સૂચના દીધા વગર ન રહેવાયું, ‘ ને સાંકળ દીધા વગર જ તાણું ન મારતો, જોજો.’ દૂરથી ‘ એ હો!’ નો પાછો અવાજ આવ્યો. ‘ ને સાંકળ તાળાની ઉપર જ ન રહી જાય, જોજો ભાઈ!’ દરિયાવ દૂર દેશાવર જતી હતી પણ એનું મન તો ઘેર સાંકળ પર તાણું થઈને જ લટકતું હતું.

જે ત્રણ ઘર વટાવ્યાં એટલે હવે પાધર. ત્યાં પાછો રસ્તો વળતો હતો. દરિયાવ સહેજ ઉતાવળી થઈ. રખેને ડાઘ અપશુક નિયું સામું મળે. મનમાં એણે પેલીને દ્વા દીધા. એણે ફીક યાદ કરી આપ્યું, નહિ તો ત્રણ જણાં સાથે ગામમાંથી નીકળત તે ફીક થાત નહિ.

પુનમ ઉમંમાં ને ઉગંગમાં દરિયાવથી ગાડુ છેડું પડવા દીધા. સિવાય ચાલતો હતો. હંદ્રું ઘર મૂક્યું ને આગળ વધવાના ડોડવાળા એના પગ ફાણસર થંભ્યા. બાળપણ જેની ધૂળમાં રગદોળાઈને ગાળ્યું છે એવા અતેક જન્મસ્થાનના રસ્તાઓનું જાણું જાણે પગમાં અટવાતું ન હોય! પુનમે થંભીને પોતે જેને પહોંતીવાર દેશાવર ખાટે છોડતો હતો એ ગામ તરફ જોઈ ન શકી.

છેલ્લા ઘરના આંગણમાંના ચંપા હેઠેથી ઠેકડીનો, ફૂલ હસતાં હોય એવો મીઠો, અવાજ આવ્યો : ‘અહીં શું જુઓ છો ? સામે જુઓ, સામે !’

કયા પંખીએ આ ટફડો કર્યો એ જોવાની પુનમમાં હિંમત રહી નહિ. કાંઈક સંકોચથી એણે પીઠ તફરથી નજર ફેરવી લઈ દરિયાવનો રસ્તો લીધો. તો સામેથી.....

દરિયાવ ઘાંટો પાડીને અને હાથના આગા કરીને ઉતાવળી ઉતાવળી બોલતી હતી, ‘ચાલ્યો આવ, પુનમિયા, ચાલ્યો આવ ! આને જમણી મૂકીને હીંડ્યો આવ !.....અને અહીં, હાથ જરી નીચા મેલ, જો !.....મકનનેય મેં મોઢાંએ કબેજાને! કયાંક મોકલ્યો તો ! આવ, પુનમિયા તું તારે હીંડ્યો આવ ! ફત્તે’ના શકન છે. ચાલ્યો આવ !’

અને જુઓ છં તો માથે હેલ લઈને કોઈ પાણિયારી પોતા બણી ચાલી આવેછં. પૂર્વની પાળ પાછળનાં ઝળહળ જળમાં આકાશની પાણિયારી હજી તો નમણી દેહે સૂરજવહુસો ડબોળતી હતી ત્યાં એને પાછળ મૂકી દઈને આ છોડી વહેલી વહેલી માથે હેલ લઈને ચાલી આવતી હતી. પુનમને ચાલ્યો આવતો જેઈ દરિયાવ ગામ ઝાંપાના આંગણીવાળા ઓટલા તરફ ચાલી.

પુનમ કહ્યાગરાની પેઠે ઝડપથી ડગલાં ભરતો હતો ત્યાં હેલ-વાળીને ઓળખી જતાં હાજુભર થંભી ગયો.

એ જ તો સુખી !

બહુ નાનપણમાં જાને ભાઈઓનાં એક સિંહસ્થ વરસમાં લગ્ન રૂઢ ગયાં હતાં. પણ હજી આણું કરી સુખીને કે ગવરીને ઘેર તેડી ન હતી.

પુનમ ને સુખીનાં લમ ક્યારનાંય થયાં હતાં છતાં, પિતરાઈમાંથી કાઢ આણા માટે સૂચના કરતું તો દરિયાવ કહેતી : 'હજી કાઢ સવાર સુધી તો જાંધાં નાગાં ફરતાં. દાંતમાંથી ધાવણુ તો સૂકાવા દો.' પુનમને આમ રરતે કે કાઢને ઘેર પ્રસંગ હોય ને સુખીનું મોંદું જોવા મળી જાય. પણ આજે તો સુખીએ થોતે યુક્તિ ન કરી હોત તો એમ ને એમ જ એને ગામ છોડવું પડત.

વહેંચે પહેરે સુખીને પાણી ભરી આવી શુકનમાં સામી મળતી જોઈ પહેલાં તો પુનમને માન્યામાં આવ્યું નહિ. પણ એ જ રૂપ, એ જ ચાત્ર, ને એ જ અમીની દષ્ટિ. એમાં ઝમોળાતાં એનેદ અંતરાત્મા મોકળાશ અનુભવી રહ્યો. પગ એના હવે ગામરસ્તા-ઓના જાળાની ગૂંચમાંથી છૂટા થયા. મૂંગાં મૂંગાં જાંને જણુ એક-મેકને પડખે થઈને પસાર થઈ ગયાં. માત્ર સુખી વરના મોંદા સામે જોઈ સહેજ મત્રકાઈ એ જ,

શરમાળ પુનમે સુખી સામે એક પત્રક જોઈ લીધું એટલામાં પણ એને મનમાં ઊંડે ઊંડે સમજાઈ ગયું કે આખી જિન્દગીનો રસ્તો પહેાંચે એટલું ભાથું લેવાને મળી ગયું છે. મોટી મોટી ડાંફા મારતો એ દરિયાવ હતી તે એટલા તરફ વધ્યો.

સુખી મોંદા પરનો મત્રકાટ છાતીમાં સમેટી લઈ ધીમે ડગલો. ધર તરફ જતી હતી. ચંપાને ઓથે ઊભેલી બેનપણીએ કેટલીય વાર 'સુખી !' 'સુખી !' જૂમો પાડી હશે ત્યારે એનું ધ્યાન તે તરફ ગયું.

આજ તો સુખીની ભરી ભરી હેઠ જલકાતી હતી. કે. પેંચું ?

૨

મકન આવ્યો એટલે ત્રણે જણાં સ્ટેશનને રસ્તે ચાલવા માંડ્યાં. ધર ખરોખર બંધ થયું છે કે નહિ તેનો અનેકવાર ખાતરી કરી દરિયાવ કચવાતે મને બોલી, ‘અલ્યા મકનિયા, તું ચે મારો કલો ગયો એટલો ગાંડો પણ ખરો તો ! પાવત્રીભાર તેજ મૂંઢ છે જાત, પણ શકનની ઘડીએ તને જવા દીધો. કેવા ફત્તે’ના શકન થયા તો !’

‘મને ને ?’

‘અમને.’ બોલી દરિયાવે કાંઈ પૂછતી હોય એવી નજરે મકન સામે જોયું.

‘એમ કે ? તમને પણ થયા કે !’ મકન બોલ્યો.

‘હીક થયું, તને પણ થયા તે.’ પુનમ ઉદ્ધાસમાં આવીને બોલ્યો.

‘હા હીક થયું. પુનમ ગિયારો કચવાતો’તો કે બાર્ક રહી ગયો. ભર્યે બેડે પાણિયારી સામી મળી.’ દરિયાવ બોલી.

‘મને ને ?’ મકન બોલ્યો.

‘લે, કચવાઈશ નહિ ત્યારે પુનમિયા ! ફત્તે’ કરો બે બંધવા.’

પુનમ કચવાતો હશે તો ચે શા કારણે એ માંડ માંડ એ પોતે પણ પૂરું જાણતો હશે. મકને હસતાં હસતાં એની સામે જોયું. જાણે એ કાંઈક જાણતો ન હોય !

સુખદુઃખની આશાનિરાશાની વાતોનાં કોકડાં ઉકેલતાં, ઘડીમાં ગૂચવતાં, તો વગી ઘડીવાર પડતાં મેઝતાં, ત્રણે જણાં રસ્તે કાપતાં હતાં. હજી તો સ્ટેશન કયાં ? અો જ્યાં જવું છે એ શહેર ?

દરિયાવના ગામમાંથી હજી પુરુષવસ્તી પણ, હવે-હવેનિયા પછી, મજૂરીની શોધમાં શહેર તરફ ધીમે ધીમે ખસવા માંડી હતી.

ધરતીએ હળના ખેડનારને કઠોર સાવકી માતી જેમ સ્પષ્ટ જાકારો સંભળાવી દીધો હતો. ને સામેથી શહેરો નવી નવી લાક્ષ્યો બિજાવતાં હતાં. નવાં કારખાનાં, નવાં બજાર, નવા હુન્નર, નવા સાગર-ઓવારા, નવા રાજ, નવી પ્રજા. નવી પરદેશી પરીઓ જેવાં શહેર ધરતીજ્યા ખેડુતોને ધીરે ધીરે ખોતાને પડખે ખેંચતાં હતાં.

છાપ્પતીઆ પછી એ પ્રવાહ વધ્યો હતો. એ પ્રવાહમાં એક સૂકકું પાન—દરિયાવ—આજે તણાઈ રહ્યું રતું. એ જીવ એને પ્રાણુની આશાએ વળગી રહ્યા હતા.

અનેક એ પ્રવાહમાં વચ્ચે જ ધુમરીઓમાં સપડાઇ નષ્ટ થઇ જાય છે. અનેક, જે હેમકુશળ શહેરોના માનવસાગર સુધી પહોંચે છે, તેમાંથી કેટલાકને એ સાગરમાં ક્યાંય આરો કે ઓવારો હોતો નથી. આખા એ સાગરની મહેમાનીએ એ ચાત્રી નીકળ્યા હોય છે, એટલે કે ઘણુંખડું મોત મહેમાનીએરતો.

પણ એ તો સાગર છે. ઘણાને નાશ પામવું પડે તો વળી કોઈની નાવડી તરી એ જાય. તેમાં દરીયાવે કાંઈસાવ આંધળિયાં જેવું પણ ક્યું ન હતું.

મોટા શહેરના એક મોટા એવા શેડ આ તરફના ગામડામાં કોઈ માતાની પૂજા માટે પધાર્યા હતા. કહે છે કે એ માતાની ઉપાસના, પૂજા, વગેરેથી નિઃસંતાન હોય તેને પુત્રપ્રાપ્તિ થતી. આ માતાનું થાનક દરિયાવના ગામની પાસે જ હતું.—જે કે ખરી વાત તો એ છે કે આવી માતાઓનાં થાનકનો આ દેશમાં ક્યાંએ અને ક્યારેએ દુકાળ પડતા વારો જ આવ્યો નથી, થાનકનો રસ્તો ગામને પેઢે છેડે દરિયાવના ઘર પાસે થઇને જતો. પેટા શ્રદ્ધાળુ શેડને ખરેખર પુત્ર પ્રાપ્તિ થયેલી અને માતાનું મન પ્રસન્ન રાખતા

એ દર વરસે ત્યાં આવી મોટા પાયાપર અહમોજનનો પ્રયંધ કરતા અને ભૂદેવોની પ્રસન્નતા સાંચી માતાની પ્રસન્નતાની ખાતરી મેળવતા. ત્યાં એમણે ધર્મશાળા જેવું નાનકડું મકાન પણ બંધાવી આપ્યું હતું.

પણ, એક વખતે તે માતાએ આપેલા જ પુત્રરત્નને શેઠ લગભગ બેઠા બેઠા જેવું થયું. દીકરો સહેજ મોટા થયો છે. રમે ફૂટે એવો છે. માતાજીના શુભ ચાનક આશુભાણુ એને નાચતો ફૂદતો પ્રદક્ષિણા કરતો, બેઠા શેઠની નજર ઠરે છે. ‘એક દા’ડો અમારા હજરવખર હાડને પણ ટેકા આપીને આ જ છોકરો પ્રદક્ષિણા કરાવશે ને!’ શેઠના હિયામાં ઊંડે ઊંડે ટાઢક વળે છે.

રસોઇ બ્યારે મોડી મોડી પણ તૈયાર થઈને જમતાં પહેલાં અનેક વિધિઓ દ્વારા આહુણે દીકરીક દક્ષિણા કઢાવવામાં સફળતા મેળવી ચૂક્યા. ત્યારે એમણે જમવા માટે રજા આપી. માતાને થાળ ચડે તે પહેલાં કાંઈ ન ખાવાથી મળતો વધારાનો પુણ્યલાભ સૌ કાંઈ સેવા ઈચ્છતાં એટલે બધાં જ ભૂખ્યાં ડાંસ થઈ ગયેલાં. પત્રાણી મૂકાઈ ગઈ. સૌ આવીને ચપોચપ ગોઠવાઈ પણ ગયાં. આ પીરસાવા પણ માંડ્યું. પણ ... પણ ...

શેઠના દીકરો ક્યાં ?

પત્રાણીઓ પત્રાણીઓને ટેકાણે રહી. એમેર શોધાશોધ થઈ રહી. શેઠ ! છોકરાનો પત્તો ખાતો નથી. શેઠ કંટાળીને ગામ તરફ દોડ્યા. ત્યાંથી વધારે માણસોની મદદ લઈ ચારે દિશામાં તપાસ કરાવવા. રસ્તે એમના મનને અનેક આશંકાઓ થઈ. ચાનકની આસપાસનું જંગલ, પેલી દૂરની હુંગરી, તેમાં કદાચ વાતવરૂ પણ રહેતાં હોય. અનેક ભીતિનું માર્યું શેઠનું કાળજીનું ફડફડ કંપતું હતું.

ગામઝાંપે જ શેઠને દરિયાવ મળી. હાંફતા હાંફતા શેઠ કંઈ પૂછે તે પહેલાં જ દરિયાવે તેમને પૂછ્યું ‘તમારામાંથી કાંઈનો છોકરો ખોવાય છે ?’ ન ખમી શકાય એવો આ આનંદનો આત્રાત આંખોનું

મટકું માંડીને હૃદયમાં સમાવી લઈ શેઠ બોલ્યા ‘તમને ભગવાને જ મોકલ્યાં ! ક્યાં છે ? ક્યાં છે?...’

દરિયાવ બોલી, ‘એમકુશળ છે. ગભરાશો નહિ. આ રહ્યો મારા ઘરમાં’ એમ કહી પાસેના ઘર તરફ ચાલી. હાથથી શેઠને એણે પોતાની પાછળ પાછળ આવવા સૂચવ્યું.

‘ઘર શેનું ! તૂટીફૂટી ઝુંપડી છે.’ એમ કહી, બેસવા માટે દરિયાવ ખાટબો દાળતી હતી. પણ શેઠ બીજું કંઈ જોઈ શકે એવી સ્થિતિમાં ક્યાં હતા ? ‘બાપા ! બાપા !’ કરતો છોકરો શેઠને વળગી પડ્યો. શેઠને એક મિનિટ પણ રોકાવાની કુસ્સદ ન હતી. પુત્રવિયો-મથી જેના કંઠે પ્રાણ આવી ગયા છે એવી માતાને પુત્રદર્શનનું સુખ આપવા એ એટલા બધા આતુર હતા, કે છોકરો અહીં આવ્યો એમાં પોતાનો કંઈ વાંકગુનો નથી એ બતાવવાનો દરિયાવનો ઈરાદો મનમાં ને મનમાં જ રહી ગયો. ઊત્તરું શેઠે કરડાકીથી દરિયાવ તરફ જોયું અને બ્યારે છોકરો બોલ્યો ‘બાપા ! બાપા ! મને મતન જેવો પાવો અપાવો... અને બેસો તો ખરા તમને થોડી સુખડો અપાવું’, ત્યારે શેઠ એવા ભોંઠા પડી ગયા કે કંઈ ન સૂઝતાં કદાચ જીંદગીમાં પહેલી જ વાર છોકરાને ધમકાવી કાઢ્યો. છોકરો મળી મયાના આનંદમાં શેઠની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી એમજ કહેવું ઠીક છે.

છેવટે દરિયાવ, દીકરાને લઈને ચાલ્યા જતા શેઠને છેટેથી કહી રહી. ‘એ-શેઠ, સંભાળજે તમારા છોકરાને સાંભેસમે’

શેઠ પાછળ ફરીને કહ્યું ‘આવજે માતાજી પર. રાજી કરીશું.’

દરિયાવને ક્યાં રાજીપો જોઈતો હતો ? એ તો રાજની જેમ લાકડાં લેવા મઠ હતી ને વહેજો ઓળંગીને આ તરફ આવે છે તો પાછળ કોઈ બાળકનો રોવાનો અવાજ સંભળાયો. ભારો કોઈ જાડના થડ પર ટેકવી પાછા જઈ એણે તપાસ કરી તો કોઈ ખાતાપીતા માણુ-

સનું ફરજંદ હોય એવો દેવ જેવો છોકરો મળ્યો. એને રોતો હતો. રાખી ખોઈમાં પોતાના છોકરા માટે વગડાઉ ફળ જે વીણેલાં તેમાંથી. એને આખ્યાં ને સાથે લીધો. ક્યાંથી આવ્યો એ બાળક ખરેખર ખતાવી શક્યો નહિ. ચાલ, તને મૂકી આવું તારાં માગાપંડોય ત્યાં. એમ કહી માતાજી પર ડોષ આવ્યું હશે એમ માની દરિયાવ એને પાછી વળીને લઈ જવા ગઈ તો તે એ તરફ અરધું ડગલું પણ ભરવા તૈયાર ન હતો. ‘ત્યાં તો તૂતરો છે ! તૂતરો છે !’ એમ કહી એ ભયથી જાણી ઊઠતો હતો. પછીથી થઈ રહેશે એમ મનમાં ગાંઠવાળી કંટાળીને દરિયાવને એને સાથે લેવો પડ્યો હતો. સંભવ છે કે માતાજીના ધાનક પાસે થઈ પસાર થતાં ડોષ વાઘરીના કુતરાએ છોકરો આડોઅવળો હોય ને એને ખીવડાવી ભગાડ્યો હોય.

પણ એ કુતરાએ એક રીતે કહીએ તો દરિયાવ માટે તો દેવદૂતની જ ગરજ સારી. છોકરાની માએ જ્યારે ખરેખર ખોળામાં છોકરો જોયો ત્યારે તેના આનંદનો પાર નહો નહિ. તેણે શેઠથી બી-કુત્ર ઊઠતું જ-ક્યાં મળ્યો ? કેવીરીતે મળ્યો ? કેણે સાચવ્યો ? એવા સવાલો પૂછ્યા. જે શેઠની લાવશે તેને આ આપીશ; તે પછી, માતાજી, તમારો પ્રસાદ લઈશ, એમ કહી એણે ગળેથી દાર કાઢીને બાળુ મૂક્યો હતો. એટલે જ્યારે, કંઈ ન બન્યું હોય એમ શાન્તિથી ભૂદેવો ભોજન ઉપર તૂટી પડ્યા હતા, અને બીજી સૌ મંડળી પણ ‘હા મહારાજ’ તમે તો સાચુંજ કહેતા હતા કે માતાજીના પારે છોકરો કુસળ જ-છે, એમ કહેતી કહેતી છોકરો જડ્યાના ઉત્સાહમાં બીજી નવી જ મીઝગાની મળી હોય તેમ તેની તે પત્રાળી ઉપર જેસી ગંઈ હતી, ત્યારે શેઠાણીની જ એક પત્રાળી એમની એમ પડી રહી હતી.. શેઠે કહ્યું. ‘કહેને હવે તો જડી ગયો છે. ખાઈલે. પણ એમનું હૃદય જ એવું છે’

ખરેખર શેઠાણીનું હૃદય કેવું હશે તે તો ‘એવું’ કહેતાર જાણે, પણ વર્ણવી ન શકાય એવું તો ખરુંજ. એમણે માણસ મોકલી

ગામમાંથી એ હાથની એ આંગળીએ એ ગાળકે વળગાડી દરિયાવને બોલાવી મંગાવી નહિ ત્યાં સુધી ન ખાધું તે નજ ખાધું. હાથની વાત જાણી સૌ એનું શું થયું તે જાણવા આતુર હતા. પણ તે આવતમાં સૌની આતુરતાને ભારે આંચકો લાગ્યો. દરિયાવ કંઈ પણ દેવાની ઘસીને ના પાડતી હતી ‘એમાં મેં કર્યું છે શું? માતાજીનાં છોરની પહેર સેવા કરી એમાં મોટું કરી શું નાંખ્યું?’

શેઠાણીની મરજીને વશ પત્ની શેઠે પણ ગાળ આગ્રહ કરી જોયો ત્યાં છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો અને દરિયાવનો પાત્રવ પકડી લઈ પિતાને કહેવા લાગ્યો, ‘આ મતન જેવો પાવો મને અપાવોને!’

ત્યાં મકતે અંગરખાની ગાંચમાં છૂપાવેલો પાવો છંટેથી મૂઠીમાં પકડી રાખેલો તે ગદાર કાઢીને છોકરાને આપ્યો. છોકરો પાવો મળતાં ખૂશખૂશ થઈ ગયો.

ભેટ આપવાનું તો ગાળુ રહ્યું ને ગિરકું શેઠાણી તો દીક પણ શેઠ સુધ્ધાં સામેથી આશિયાળા જેવાં થઈ ગયાં. દરિયાવે મચક ન આપી એટલે તેમણે ભવિષ્યમાં થોડા પ્રસંગ મળતાં પોતાનું ઝણ ફેડવાનો વિચાર કરી, વાત પડતી મૂકી.

જતાં પહેલાં ગામમાં તેઓ દરિયાવને ત્યાં ગયેલાં પણ ખરાં. થોડા વરસ પછી છપ્પનિયાના ગાળામાં દરિયાવનો પતિ મરી ગયો ત્યારે શેઠાણી પોતે ખરખરે આવી ગયાં હતાં. અવારનવાર છોકરાંને માટે કપડાંવસ્ત્રાં ને એવી બીજી પરચુરણ ભેટો દ્વારા દરિયાવને એ મદદ કરી શકતાં. પોતાનાં હાડ આંત્રે ને પેટિયું કાઢી શકાય ત્યાં સુધી ડાઘની આગળ હાથ ઓડવાવારો ન આવવા દેવાએ દરિયાવની જોમ હતી.

પરંતુ ધીમેધીમે મજુરી કરવાના શક્તિ ઓછી થતી જતી હતી. છોકરા મોટા થતા જતા હતા. ગામડા ગામમાં માંડમાંડ

‘ખતપત્તર’ લખી વાંચી શકે એટલું ધૂળિયા નિશાળમાં ભણતર મળે એમ હતું સૌ ડાન્ડોઢોકરાની કાંતિ અને હોંશિયારી જોઈ કહેતું કે ભાગ્યશાળીનું ઘર શોભાવે એવા છોકરા છે. વૈતરું કરી દરિયાવે જન્નેને થોડું ઘણું ભણાવ્યા. બાપ તો પોતાના મકનને ને શોકયના દીકરા પુનમને દરિયાવના હાથમાં સોંપી છપ્પનિયા પછીના પ્લેગમાં આજ્યો ગયો હતો. શરુઆતમાં દરિયાવે છોકરાઓને ખેતીમાં પરોવવાનો વિચાર કર્યો. પણ એક ઘરડો ગળદ હતો તેય એના માત્રીકની પછવાડે મરી ગયો હતો. અને ખેતર રણમાં ભરાઈ ગયેલી દરિયાવને સાયત્રવાં મુશકેલ હતાં. છોકરાંઓને થોડીવાર તો પગાર ઉપર ખેતીમાં મોકલી જોયા હતા. પણ એમાં એનો શો દિવસ વળે ? છેવટે, છોકરા જે અક્ષર ભણ્યા છે તો છોને વેપારીને ત્યાં નસીબ અજમાવતા એમ કરી જન્નેને વાણિયાની દુકાને ‘માડેર થવાનું’ દામે મૂક્યા હતા. પુનમ તો થોડીવારમાં નામું સુદ્ધાં લખતો થઈ ગયો. ભક્ષમના હિસાબ તે પટપટ મોઢેથી બેસાડી દેતો. ગામના ડાંધકાઈ ભક્ષાદિકના વૃદ્ધ આશીર્વાદ ભરી ટેકડી પણ કરતા, ‘પુનમશેઠ, ડાંધ દિવસ મોટા શેઠ થાઓ તો આ ડોસલાને ગુમાસ્તો રાખવાનો છે, હો!’

‘પુનમશેઠનું’ તો ઠીક ઠીક ગમડતું હતું. પણ મકન બાગત વાત જરી ગમડી હતી. મકન કામકાજમાં એકદમ હતો. ટાંપાંટૈયાંથી જરીકે કંટાળતો નહિ. ખજામાં જોખવા જતો ત્યાં શેઠને ફાયદો થાય એમ એક જે તોત્રાંતી ધાત્રમેત્ર કર્યો વગર રહેતો નહિ. એની અપળતાથી શેઠ દિવસમાં જ વાણિયાની આંખમાં એ વસી ગયો હતો. ‘માડેર’ થઈ રહ્યો એટલે કદાચ બીજો ડાંધ વાણિયો એને ખેંચી ન લે એ કરથી પહેલાં તો શેઠ થોડોક પગાર પણ કરી આપ્યો. પણ પાછળથી બપોરે દિવાળીટાણે ખરેખર પગાર આપવાનો વખત આવ્યો ત્યારે વાણિયાએ તાકડે બીજો ઉમેદવાર મળી આવતાં મકન ઉપર સામેથી ચોરીનું આજ મૂક્યું. એ તો પેસા આપવામાંથી આજ સહે-

● ‘એપ્રેન્ટિસ’ (Apprentice) તરીકે.

લાઇથી છૂટી ગયો, પણ મકન માટે નોકરીનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પુનઃ ઉપર પણ તેનો શેઠ શંકાની નજરથી જોવા માંડ્યો એ વળી વધારામાં. શહેરવાળાં શેઠશેઠાણી હવે વરસોવરસ આવી શકતાં નહિ, પણ તેમના તરફથી દરિયાવને સંદેશો મળ્યા કરતો કે આવીને મળી જાયો. છોકરાંને જોયે પણ ધણો વખત થયો. બે મહિના રહી જાયો. છોકરાઓ ને અહીં ભણવા મૂકી જાયો.

ભણવાનું તે દરિયાવના છોકરાંના નસીબમાં ક્યાંથી ! પણ પોતાના છોકરાના ભવિષ્યને વેપારીએ ડામ્યા પછી એને આ હિંમરે પરદેશ વેઠવાની ઇચ્છા થઈ આવી. કળેકળે એણે ગામમાં વાત તરતી મૂકી. છોકરાઓને ભણવા મૂકવાની વાત કરે તો તો એ શોખ પોતાનાં બાળકોને માણવા મળે એટલા પૈસા જ એની પાસે હોય એમ કોણ માનવાનું હતું ? છતાં જે મળ્યું તેને ‘જત્રાએ જવા વિચાર છે,’ એમ કહેતાં તેને જરીકે સંકોચ થયો નહિ. જત્રાએ જવાની ત્રેવડ જેની પાસે હોય તે બે બાળકના પોપણ માટે દળણું ખાંડણું કરે ખરું ! પણ આ રીતે ગામડાના સ્થિતિચુસ્ત વાતાવરણમાં દરિયાવે બહાર નીકળવાની કેડી આંકવા માંડી.

અને ખરેખર, અઠવાડિયા દિવસ પહેલાં પોતે કાગળ લખેલો તેના જવાબમાં શેઠ શેઠાણીનો આગ્રહભર્યો કાગળ આવતાં ને તેમાં શેઠની ખિમાર અવસ્થાનું સાંભળતાં તેમને મળવાનું બહાનું પણ આગળ કરી દરિયાવ પુનઃ અને મકનને સાથે લઇને ચાલી નીકળી.

૩

સુખીને બેનપણીએ પાછી બોલાવી ઠેકડી કરવા માંડી.

‘કેમ, સાથે ન લઈ ગયાને ?’

‘તે, મકનભાઈ તને લઈ આવવા જ પાછળ રહ્યા હશેને ! જા, દોડ, દોડ. તને શોધતા હશે.’

‘મારામાં તારા જેટલી હિંમત નથી તો !’

‘ઝાંપે છપાઈ રહીને ચોરીથી ટગરટગર જેઠ રહેવાની હિંમત ને ?’

‘ના, એકત્રી એકત્રી વહેલી નીકળીને સામે મોંએ મળી લેવાની.’

જાંને જણીઓ પોતાના હૈયાને તૃપ્ત કરવા એકમેકથી છાત્રી તરફીય શોધી કાઢી હતી તે આમ પકડાઈ જતાં છોબીલી પડી ગઈ, અને ક્ષણભર મસ્કરી કરતાં કરતાં ખંચાઈ ગઈ.

‘લે, હવે મને ભારે માર માં, ગવરી !’ કહી સુખી ચાલવા માંડી. ગવરી આગળ પોતે વધારે પડતા સુખમાં હોય એવી દેખાઈ એથી ગવરીને પોતાનું દુઃખ સાહ્યું હશે એવો અંદેશો આવતાં સુખી એનું મન મનાવવા, ‘ચાલ, અહીં લપાઈ શા માટે રહી છે ? ચાલ, મકનભાઈ સાથે તારો ભેટો કરાવી દઉં,’ એટલું ચાલતાં ચાલતાં બોલી.

સામે મકન આવતો પણ હતો તેની નજર આજાંને પર પડી, હવે પાછા ફરી સંતાઈ જવું એ કરતાં સુખીની ઢાલ પાછળ રહીને આગળ ચાલવું એ ઓછું મુશ્કેલ હતું. પણ ગવરી તો ત્યાં જ થડ પાછળ ભરાઈ ગઈ.

મકન મોં નીચું ધાત્રીને ચાલ્યો આવતો હતો. એનું ધ્યાન જત્તરી જત્તરી દરિયાવ ને પુનમને જઈ મળવામાં હતું.

‘કેમ, સાથે ન લઈ ગયાને !’ સુખીનો મોઠો ટાણો કાન પર પડ્યો ત્યારે મકને સામે જોયું.

‘કેને ? તમને ! તે, પુનમભાષતે જ પૂછેને ?’

‘ના. ના. તમારી વહુને, ગવરીને.’ કહેતી સુખી હતી. ‘મૂકીને જાઓ છો તે ! ખેતરે જતા હો તેમ, જાણે કોઈને કહ્યા પૂછ્યા વગર જ જસ હીંડી નીકળ્યા ! ક્ષેતા જાઓ સાથે. ઓ ખેડી ચંપા કરે.’

‘તમારી જ વાત કરોને. આ તો પારકાને જણાવે પોતાની વરાળ કાઢવી છે. પણ હવે તમારા ભર્યા શકન થયા છે તે અકું સીધું જ ઉતરશે ને ? મા આણું નહિ કરે તો કાંઈ જાતે કામ કરવાની છે ? એનાં હાડપાંખડાં કેટલાં ચાતરાનાં છે તે ?’ મકન બોલતાં બોલતાં આગળ વધી ગયા હતા.

‘એ આવજો !’

‘આવજો !’

‘શરીર સંભાળજો ! ને તોતવરત ગદાર નીકળતા નહિ પાળા !’ હાક આપી તો ફેરવાય નહિ એટલે સહેજ આગુએ તમારી સુખી વિદાય આપતી હતી.

‘એ વારુ ! ઘરની સંભાળ લેજો !’

‘વારુ ! આવજો !’ ‘આવજો !’

સાંજે ચંપાવાળે ઘેર ગવરી અને સુખી ફરી મઝ્યાં ત્યારે ગવરીને સુખીની જાણે ભારે અંદેખાઈ થતી ન હોય એમ એ બોલતી હતી. પુનમ ને મકન ગયા તેમાં સુખીએ જ સામે મોંએ મળવાનો ને બોલવાનો લહાવો લીધો ને પોતે રહી ગઈ એ વિચારથી એનું મન પડી ગયું હતું. “હું તો મોઢ કપાળદૂરી પુનમભાષતે ‘આવજો !’ કહેતાં જ લૂલી ગઈ તો ! ને સુખી તો તો આવજો-આવજો, કરીને આપું ગામ ગજવી મારું હતું.”

“તે પાછળથી મકનભાઈએ તને ‘આવળે’ કહ્યું ત્યારે,” સુખી ઝીણો અવાજ કરી હઠ ચાળા પાડી બોલી, ‘આવળે ! એમ કોણ બોલ્યું હતું ? તું જ કે બીજી કોણ ?’

ગવરી રડવા જેવા અવાજે બોલી, ‘ના હું તો અસ્કરે બોલી નથી.’ ‘નથી’—કહેતાં તો ન બોલી શકાયાના કારણથી આંખમાંથી સવારનાં બચેલાં બે આંસુ ડગલ કરતાં ભોંય પર પડ્યાં.

સુખીએ એને આશ્વાસન આપ્યું—‘એ તો હમણાં,’ આંખ-બાની ચપટી વગાડીને બોલી, ‘તને આણું કરી લઈ જશે.’

‘તારા મોંઢામાં ગોળ !’

‘મારા મોંઢામાંસ્તો. શકન મેં આપ્યા છે તે !’

દગણાનું છેલ્લું ઓરણું પૂરું કરી અકડાઈ બચેલે શરીરે રતન શ્વાસ ખાવા બહાર આવી ત્યારે ચોપાડમાં બંનેને વાતો કરતાં બેઠાં છેલ્લા શબ્દો કાને પડતાં એના મોંમાંથી પ્રશ્ન નીકળી પડ્યો :

‘કાને દીધા ?’ લી સુખની ?’

‘પુનમભાઈનેસ્તો !’ ગવરી ખડખડ હસી પડીને બોલી.

‘મકનભાઈને.’ સુખી બોલી.

‘તો સારું,’ હંડે પેટે રતન બોલી, ‘નહિ તો તારા વરને આપ્યા હોય તો દીક નાં કયું કહેવાય.’

‘કેમ ?’ ‘કેમ ?’ સુખી ને ગવરી એક અવાજે બોલ્યાં.

‘કેમ તે...પણ આપ્યા નથી પછી શું ? જવાં દે.’

‘ના, ના, પણ ધારો કે આપ્યા હોય તો ?’ ગવરીએ ખૂબ આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘જો, હજી તમે તો નાહાન છો. અમે પણ ક્યાં જોવા આંતાં, પણ બે શબ્દ કાને પડ્યા હોય એસ્તો ! મારે પિયરને ગામ

રવજી પટેલ છે ને, એના નાના કાકા, કે' છે કે, મુંગઈ નોકરી કરતા તે કોણુજાણે પણ એકવાર શરત નહિ રહીને ફળિયામાંથી નીકળી-તીકને એની વહુ જ આવતી સામી મળી. તે, એ ગામમાંથી ગયા તે ગયા. બસ. '

‘ એ તો બેસતું કર્યું હશે. એવું તે હોય ? ’ ગવરી કાંઈક ચિંતાથી પણ કાંઈક સુખીના અસુખનું મૂચન મળતાં પોતાને પણ પૂરા ન સમજાય એવા આનંદથી બોલી.

‘ બેસતું તો શેનું કરેલું, બાપ ? અભેમન્યુને એતરા સામી મળી'તી તે એજ થયું'તું ને વળી ! ’

સાંભળીને સુખી જ નહિ, ગવરી પણ, ઊંડી ચિંતાની ખાઈમાં જાણે ગગડી પડી,

બોલીને રતન થાળામાંથી ક્ષોટ વાળવા અંદર ગઈ. ગમે ત્યારે જૂની પુરાણી વાતોમાંથી બંધબેસતો પ્રસંગ આગળ લાવી પોતાની વાતને સદ્ધર કરવાની એનામાં ભારે આવડત હતી. એને જોઈને ગામજોડમાં જે ભવિષ્યદર્શન કરી શકતા તેમને મનમાં રજભારે શંકા રહી ન હતી કે કુદરતે ગામ વચ્ચેના પેટા ટીકાકારની ગાદી સાચવનાર માણસ તૈયાર કરી દીધું જ છે. તેમાં આની તો જીભ જ જૂદી. કેટલાંય ગાણાં, ઉખાણાં, વાતો, દૂચકા એની જીભને ટેરવે રમતાં. આણું કરીને આવી ને પહેલા લગનગાગામાં જ ‘ ગાણાંના ઝાડ ’ તરીકે એના મીઠા કંઠે એને ઓળખાવી દીધી હતી. કહે છે કે એ રંગમાં આવે ત્યારે વચ્ચે એ કથન ગાંઠનાં પણ જોડી દેતી. સાંભળ્યું છે કે અહુરતના વસુંધરા. વસુંધરાનું તો ટીક પણ આ નાનકડા ગામમાં પણ આ જ કાંઈ એકલી રતન ન હતી. ચાર ઘર મૂકીને જ એક બીજી રતન રહેતી હતી, જેણે એનાથી કંટાળીને વર બાવો થઈ ચાલી નીકળ્યો ત્યારે પાછો પકડી કાન ઝાલીને એને ઘેર લાવી

ઓરડીમાં પૂરી રાખ્યો હતો. એ કિસ્સા પછી રતનની વાત નીકળે તો આંગણે ચંપાનું ઝાડ હતું એટલે રતન ચંપાવાળી ને પછીથી ધીમેધીમે ચંપી એવું નામ એનું પડી ગયું હતું. અનેક લોહી જ્યાં ભેગાં થયાં છે એવા આ મુઝકમાં ગામડાગામની અપ્સરાના જેવો, ઉત્કંઠા ચંપા જેવો એનો વર્ણુ પણ એ નામને લાયક હતો.

‘ચંપીકાકી, તો મારી સાસુએ કેમ બેય હાથે શકન વધાવી લીધા? એમણેસ્તો મને કહ્યું કે ‘લી હાથ હેઠા રાખીને હીંડી. જા. ફોતે’ના શકન છે!’ ચિંતામાં લાંબી દૂગડી ખાધા પછી, એક સાથે આટલા શબ્દો અંદર ચંપી પાસે જઈ ગગડાવી જઈ, જાંડો નિઃશ્વાસ મૂકી, સુખી ફરી ચિંતામાં ગરક થઈ ગઈ.

‘ત્યારેસ્તો સાસુ ને?’ ચંપીકાકીએ સુખીના સવાલ પર પ્રકાશ પાડ્યો.

‘ના, એમ તો એ ય કાંક તો સમજે ખરાંને!’ ગવરી બોલી.

‘સમજે, આપ, સમજે, શા કાંજે ન સમજે? આ પેટનો છોકરો ને આ પારકીનો એટલો ફેર કાંઈ ન સમજે કે? અરે કાંઈમાં તે પાછી દરિયાવ!’

મકન દરિયાવનો ખોતાનો દીકરો હતો અને પુનમ સાવડો હતો એ હકીકત ચંપીએ આગળ ધરી. સાંભળીને જાને છોકરીઓ ગમ ખાઈ ગઈ.

‘પણ પુનમભાઈ ઉપર તો ડેશીના ચારે હાથ છે. કાંઈ ટાંપું હોય તોયે તેમને ન ગતાવે.’ ગવરીએ વાત સુધારવા કહ્યું.

‘એ તો જ્યાં સુન્ની એની કમાણી ખાવાની આશા છે ત્યાં સુન્ની, આપ.’ આ, બે અખૂજ કન્યાઓને આજે ચંપી દુનિયાની કઠોર વાણી જણે સંભળાવવા બેઠી ન હોય!

કમાણી પરથી સુખીને વર કમાતો થયે આણું થશે એ યાદ આપ્યું. બોત્તી, ' હશે. પણ મકનભાઈને સામી મળી તે તો સારું ને ? '

હા. સોના જેવું. તમારા ભોક્તું ધર તરી જશે. '

' સોના જેવું ને ? બસ ત્યારે. ' સુખીએ ખૂશ થઈને હસવાને પ્રયત્ન કર્યો. કાંઈક સફળ પણ થઈ.

કાંક ભોળી, કાંક મૂરખ, કાંક અદેખી એવી ગવરીથી બોત્તાર્ક મહું : ' સુખી, તારાથી બધું રૂંડું જ થયું છે. ' અને પછી બોત્તી, ' ચંપીકાકી તો છે જ એવાં. એમણે મને કાંત્રે અહીં રહીને 'એમને' જોવાનું બતાવ્યું હતું પણ તું તો આપમેળે કાંઈના શિખવાડયા વગર બધાંને મળી એટલે તને પગલે છે. ' કહીને હસી પડી.

' તમે તો બે જણીઓ બેય લામઓમાં એવી મોડીઓ છો કે કેમ કેની વડુ એ ય હું ભૂતી જાઉં છું. ' બોટ વાળી લઈ હાથ ખેંચેરી, સૂંડતી ટાડનામાં મૂકવા ચંપી બિડી.

સુખી પણ એના શબ્દો સાંભળીને હસી પડી. જો કે એના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે કોઈ કાંઈક ચરર ચરર ફાડતું હોય એવો અવાજ એને સાંભળાતો હતો. જે દિવસની સવાર આનંદભરી હતી તેની અત્યંત સાંજ !



આખે રસ્તે ને ગાડીમાં દરિયાવ મકનને વ રેવડી પાસે બોઝાવી એના કાન કરડયા કરતી હતી. ‘ જો આ કાંઈ હવે આપણું ગામડિયું ગામ નથી. આતો શહેરનાં લોક. ફક દેતાંકને કહીને બિમાં રહે કે ડાણુ છો, ઓળખાણુ કેવી ને વાત કેવી ? તો, ગાંડાભાઈ, હિંમત હારીએ નહિ. મજૂરી કરી ખાઓ તોયે શું ? એ ભાઈ છો ને ત્રીજી હું— પણ જો સાંભળ, શેઠના દિવમાં રામ વસે ને તમારી પાંગળાની ટેકણુત્રાકડી થાય તો પછી સાજવા રહેવાનું છે હોં ! આંહી કાંઈ ગોટાળો થયો ને ગામના વાણિયાવાળી વાત થઈ-ચોરીનીરતો-તે પછી નાસતાં ભૂંડ ભારે થશે. હા. સમજી ને હીંડજો, પછી તે તમને સૂઝે તે ખરું. ...ને જો પુનમિયા, મોટો નાણાવટી થઈ ગયો છે ને લાંબી લેખણે નામાં ચીતરે છે, પણ મોટાભાઈને પણ ખડિયે કદમ એ ઘડી આપીએ તો. એની કને તેંય ધાન જોખતાં ને કાપડ ભરતાં શીખી લીધું હોત તો ક્યાંક ગુમારતો કરીને મેસાડી દેત ને !... જો, હું તો હવે છું, છું, ને નથી. તારા મોટાભાઈનું સાચવીશ એટલી તારી ભત્રાઈ છે...’

આગળ ઉપર શું ગતી આવશે એના વિચારોના અસહ્ય બોજને આ રીતે આખે રસ્તે ચાલુ સત્તાહસ્યના ને શીખામણની ઝડીઓથી ઓછો કરવા દરિયાવ મથતી હતી. મોટીમસ ઉંમરનો પુનમ નાના બાળકના કુતૂહલથી ગાડીના ડબ્બાને ખૂંચે બેઠો બેઠો સીમાપેનથી કાગળની એક ચમરખી ઉપર નવાં નવાં સ્ટેશન આવતાં જાય લેખ તેનાં નામ લખી લેતો હતો. મકન માતાનો એકેએક બોઝ પડતો ને પડતો ઝીંતી લેતો હોય એટલો એકાગ્ર થઈને બેય હાથ બેઠક પર ટેકવી માથું આગળ કાઢી નીચી નજરે સાંભળી રહ્યો હતો.

પુનમનું ધ્યાન વચ્ચે વચ્ચે ‘ મોટાભાઈ ’ શબ્દ પર જતું. ડાણુ કોનો મોટાભાઈ હતો ? કાંઈ નહિ. જને સરખા સમોવડીયા હતા.

એના આપને પહેલીવારની વહુથી છોકરીઓ ઝાઝી હતી—(જેમાંથી એક ચંચળ અત્યારે જીવતી હતી ને સાસરે એને ઘેર હતી) અને સાચી પીંડ દેનાર ન હતો. એટલે એમણે ફરીવાર લગન કર્યાં હતાં. પણ ધન્ય એવું કે આ નવી-દરિયાવ-ને બાળક અવતર્યો તે જ દિવસોમાં જૂનીને પણ છોકરો આવ્યો. કહો, પછી એમાં કાણ મોટું ને કાણ નાનું ? છતાં પુનમે કોઈ દિવસ એની તકરાર મનથી પણ કરી ન હતી. એને મકન ગમતો. તે એટલે સુધી કે પોતાનો લાડક-વાયો નાનરો ભાઈ હોય એમ એને માટે એ કાળજી રાખતો. ક્યાંયથી કાંઈક સારી વસ્તુ મળે તો તે મકનને આપતો, છેવટે મકનનો ભાગ તો રાખતો જ. એકવાર થોડાક ભાઈબંધ ઉનાળામાં રાજ્ય ખાંવા બપોરેકના જઈ ચઢ્યા હતા. મકનને પગે વાગેતું એટલે એને ઘેર રહેતું પડ્યું હતું. ખાંસમાં મળતાં ધરાઈને રાજ્ય ખાંવાં. પછી બાળે નહાવા જ ગયા હોય એમ એક ફૂવામાં પડી નાહી કરી બધા સાથે આવતા હતા ને કેરીરાજ્યના રખેવાળનો ભેટો થઈ ગયો. બધા શાંતિથી એને વટાવીને ચાલવા માંડ્યા. કોઈએ નાસભાગ કરી નહિ એટલે રખેવાળને વહેમ આવ્યો નહિ. પણ અંદરથી એકાદજણે ખોટો ખોટો, દમ મારવા, ખોંખારો કર્યો એટલે એણે બધાને ઝિભા રાખ્યા ને ઝડતી લીધી. પોતિયાં, ગજવાં, ફાળિયાં, બધું તપાસ્યું. કાંઈ ન નીકળે એટલે છોકરાઓ એને પજવતા જાય પણ છેલ્લા છોકરાની તપાસમાં રખેવાળને ખરેખર મુદ્દામાત્ર હાથ લાગ્યો. પાકાં ગલ મોટા મોટા ટપા અને ગજેત્રી લીત્રી કોકડીઓ ખાખરાના પાનમાં મળી આવતાં બધાની રીસ એણે આ ગુનેગાર પકડાવે. તેની ઉપર કાઢી. આ પ્રસંગ વેળા પછી પણ પુનમે કદી કોઈ બાળકમાં ભાઈને ટાળ્યો ન હતો.

રેશન આવ્યું ને ત્રણેની વિચા માળા અટકી. પુનમે કોકડું બહાર કાઢી, નામ વાંચી મુસાફરોની વાતચીત સાંભળેલી એ ઉપરથી અહોર કંઈ કે હવે મુકામ આડે બે રેશન ગાકી છે.

ગાંડી આગળ ચાલી ને ત્રણે જણે આખે રસ્તે મગજની સપાટી પર તરી આવતી ગામની ને ઘરની અનેક વાતો મનથી આવી કરી. સામાન સાથે ગમે તે પણ ઉતરવું હોય તો વાંધો ન આવે એમ તૈયાર થઈને બેઠાં.

ગાંડી કોઈ અગમ્યના દૂત જેવી ધસી જતી હતી. એના ચંત્રોના ધર્મર ખખડાટમાં અંદરના માણસોની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ પણ એમનાં મગજમાં ઘોર કોતરાહલ મચાવતી. સ્ટેશન પાસે આવતું જાય, અગોચર નજીક આવતું જાય, તેમ તેમ અંદર બેઠેલાંના કાન, કાળજીના થડકારના શોરથી, ગાંડીનાં પૈડાંનો અવાજ પણ સાંભળી ન શકે એ સ્થિતિ થઈ જતી.

માત્ર પુનમે, સ્વસ્થ ચિત્તે, મુકામ આવ્યું ત્યારે પણ ડોકુ બહાર ઠાઠી પાટિયાપરથી સ્ટેશનનું નામ જરોજર વાંચી લઈ ચમ-રખી પર નોંચી લીધું તે પછી જ એ 'પ્રોટેક્ટોર્મ' પરની પારાવાર ધમાકમાં દરિયાવની ને 'મોટાભાઈ' ની પાછળ પાછળ સરક્યો.

શેઠાણીતો દરિયાવને જોઈ ખૂશખૂશ થઈ ગયાં. જાંને જણાંએ એક-એકને કેટલાય સામસામા સુખદુઃખના સવાલો પૂછ્યા. કોઈ કોઈને જવાબ આપે તો ને ? સવાલોથી જ મળવાના હોય તો જવાબ મળી રહે. સ્ત્રીઓની વાતચીતની આ એક ખાસ શૈલી છે. એમાં શબ્દોની કરકસર છે કે બીજું ત્રીજું છે એ તો ઠીક. પણ એથી બે માણસ વચ્ચે આત્મીયતા વધવાનો સંભવ ઠીકઠીક છે. શેઠાણી પણ હવે બિંદગીને બીજે છેડે પોતાના પતિ સાથે આવી પહોંચ્યાં હતાં. એકાદ જણે એકલા પણ બાકીનો રસ્તો પૂરો કરવો રહે એ કપરી અનિવાર્યતા નજીક આવી પહોંચી હતી. શેઠ હવે આવતી દીવાળી ભેગા થાય તો ભાયગ. જીવનની આ કક્ષાએ આવેલા માણસને સમંદુઃખી અને એવા અનુભવમાં પસાર થયેલા માનવીનો સહવાસ ને

સહભાવ ડગલે ડગલે કેટલો આશ્વાસનરૂપ થઈ પડે છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. શેઠાણીને દરિયાવ આમ આટલે વરસે જતી સહાય રૂમ થઈ જશે એની કલ્પના પણ ન હતી. એમણે મનમાં મનમાં માતાજીનો ઉપકાર નાન્યો. અહીં શહેરમાં માણસોનો-અને તેમનાં સગાં સંબંધીઓનો કાંઈ દુકાળ ન હતો. પણ સૌ શેઠાણીને આપ-મતલબની લાગતાં. એમને જોઈને એમના મનને આળી ચામડીમર કાંઈ આંગળી અડાડે ને થાય એવું થતું. કંટાળો એમના જીવનને સમર ભરીને પડ્યો હતો. દરિયાવ પણ વખાની મારી જ આવી હતી. છતાં સંબંધીઓમાં ને આમાં ફરક હતો. પેલાં તો ઉપકારને ઉપકાર ન ગણે એટલું જ નહિ પણ પોતાનો કાંઈ હક્ક હોય એમ માને, ને આ ગિચારી બાઈ તો એક આપશો ત્યાં એકવીસનું ઝાણ માનશે.

રાતે વીજળીની બત્તીથી અજવાળેલા દિવાનખાનામાં દરિયાવ પુનઃ ને મકનને લઈ આવી ત્યારે સોફા પર બેઠેલા યુવકને એ લોડોની અંદર ધસી આવવાની હિંમતથી આશ્ચર્ય થયું. નવા આવનારાઓની સામે ખૂલ્લી આંખે તાકીને જોવાની રીતથી એને પોતાનું તેજ હણાતું લાગ્યું.

‘શેના ઓળખો, શેઠ ? હવે તો મોટા થઈ ગયા. બાકીતો કહેશે કે બોળામાંથી બહુ જ નહિ. કામ જ ન કરવા દેતાને!’

‘ઓહ હો ! આવો, દરિયાવમાસી ! મનમાં તો છોતે, કેટલે વરસે મનમાં ? આ બાંધઓને પણ શી રીતે ઓળખવા ? આદમી થઈ ગયા !’ બોલો થઈ જઈને યુવક બોલ્યો.

‘દરિયા’માસીને ઓળખી કાઢી ખરી ! ને તમે ય આદમી થઈ જવામાં શું બાકી મેલ્યું છે ? કહે છે કે આખો વેપાર એકલે હાથે ચલાવો છો !’ દરિયાવ આનંદના ઉમળકાભેર બોલતી હતી.

જય-જય કરી પુનમમકનને બેસાડી યુવક પોતે પણ બેઠો.
‘ કેમ પછી પાવો વગાડતાં આવડી ગયો ? ’ મકને બોલવાની
પહેલ કરી.

‘ અને, જોઈ અક્ષર કેવા કાદો છો હવે ! તે દાંડે તે કંકભ
ધૂંટાવતાં મારો નાકે દમ આવી ગયો તો ! ’ પુનમે પણ પોતાનું
હંકાર્યું.

યુવકે વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યા : ‘ હા. હા. પા...વે !
અહીં તો સવારસાંજ મીલના પાવા વાગે છે તે સંભળવામાં બીજી
નવરાશ જ કાં મળે છે ? કંઈ યાદ ન આવતાં જોળ જોળ જવાબ
આપ્યો, અને અક્ષર તો બરની કલમ જેવા આ ટાંકાથી ડેવી રીતે
આવે ? ’ પુનમ માટે પણ એણે ઉત્તર ટાંતી કાઢ્યો.

‘ મારી બરની કલમ યાદ રહી ગઈ ખરી ! ’ પુનમ ઉલ્લા-
સમાં આવી ગયો. આગળ બોલ્યો.

‘ ડેવી તો કલમો ઘડતા ને સ્લેટ પર પાઠા અક્ષર ઘૂંટવા
અડીયામાં ખડી ઓગાળતા ! ને ડાદરા બાળીને શાહી બનાવતા તે
તો આખા ગામમાં અમે જ, પછી બીજા બધા. ’

ત્યાં શેઠને મળવા જવા માટે નોકર બોલાવવા આવ્યો ને
પુનમનાં બાળપણનાં સ્મરણોનો તાંતણો એટલેજ તૂટી ગયો.

યુવકને એ લોડોના ગયા પછી પણ મનમાં સહેજ ગિણું ગિણું
લાગ્યું. આ નવા આગંતુદોની આગળ પોતે એમની જેવડો જ હોવા
છતાં જાણે કે અણસમજુ બાળક હોય એવું એને થોડીવાર મનમાં
થયાં કર્યું.

શેઠની પથારી પાસે જઈ દરિયાવે તેમની તબિયતના સમાચાર
પૂછ્યા. માંદા પડ્યાની પોતાને ખબર પણ ન કરી એની રાવ ખાધી.
શેઠે ધીરે ધીરે દરિયાવના ઘર આગળના સમાચાર પૂછ્યા. છોકરા-
ઓને મોટા થઈ ગયેલા જોઈ આશ્ચર્ય અને આનંદ પ્રગટ કર્યાં.

દરિયાવે પોતાની હાલતથી શેઠને વાકેફ કરી દીધા. એમાં એને ન તો બહુ શબ્દો વાપર્યા પડ્યા, ન શેઠને વધારેવાર હેરાન કરવા પડ્યા. ગામડાના બોધાને સો વાતની એક વાત ઘૂંટીને થોડા શબ્દોમાં મૂકવાની કાવટ હોય છે એ રીતે એણે એ શબ્દો સીધા શેઠને તો એ મકન કે પુનમને ઉદ્દેશીને કહીને પોતાની હકીકત રજૂ કરી દીધી અને જોતજોતામાં એને શેઠની સહાનુભૂતિ પણ મળી ચૂકી. તે જોલ્યા :

‘છોકરાંને અહીં બણવા પણ તમે ન મોકલ્યાં ? અમારે તો પેઢી તરફથી બણામણમાં વરસદા’ડે ધણી ચે રકમ ઉપડે તેમાં તમારો શો જોગો... ?’ કહેતાં તેમને શ્વાસ ચડ્યો એટલે જોલતાં જોલતાં અટકી ગયા.

‘ને પડે તો ચે જોરાવર છો, શેઠ !’ દરિયાવે શેઠ સાથે પોતાને ધરાજો હોય એ રીતે કહ્યું.

‘હાસ્તો.’ કહી શેઠે ઊંડો શ્વાસ લીધો. ને પછી ઉમેર્યું, ‘તમને અહીં કાવશે તો ખરું ને ? ગામડા જેવું તો ક્યાંથી હોય ?’

‘અરે એ શું જોલ્યા ? આ તો મહેલાં છે, મારા શેઠ ! ને મારે કાવવું ન કાવવું કેવું ? હું તો વાની મારી કાયલ છું.’

૫

શેઠાણી દરિયાવની ક્યાંક જુદા રહેવા જવાની વાત આવતાં જ કાપી નાંખે છે. પોતાના મકાનમાં જ એક ઓરડી ભોંયતળિયે કાઢી આપી છે. દરિયાવ છોકરાંને ક્યાંક નોકરીએ વળગાડવા કહે છે તો શેઠાણી 'થશે!' 'થશે!' એમ કહે છે.

થોડાં દિવસ પછી અને જણું શેઠની પાસે 'એમાં' હતાં ને વાત નીકળી.

'એ દિવસથી ગોવિંદ અને ભાઈએને પેઢી પર લઈ જાય છે.' શેઠાણી બોલ્યાં.

'હા, કાંક શીખશે તો ખરા.' દરિયાવે સંતોષનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

'ના. ના. પણ એ સારું નથી થતું!' શેઠ બોલ્યા. અને ચાર શબ્દ બોલતાં પણ હાંફ ચઢી આવતાં અટકી ગયા. અને જણા તેમના તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યાં.

'કેમ એમ કહો છો?' ન રહેવાયું એટલે શેઠાણીએ પૂછ્યું.

ધીરે રહીને શેઠ બોલ્યા, 'કેમ તે આપણા ગોવિંદની હેઠળ નોકરવાણીતર એમને ન રખાય. એ તો ભાઈ બરાબર.'

દરિયાવના મનમાં ઉભરાઈ આવેલી ચિંતા, આ શબ્દો સાંભળીને, એક છૂટકારાના નિઃશ્વાસ સાથે બહાર નીકળી. એણે મનમાં મનમાં શેઠને બહુ દુવા દીધી, એને થયું કે ઘોર છાપનિયા પછી, આ કળજગમમાં પણ, ધરમ ક્યાંક ક્યાંક છાનોછપકો ભરાઈ રહ્યો છે ખરો.

'તમે મારા મનનું જ બોલી નાખ્યું. પણ મને થતું હતું કે મકન-પુનમને પેઢીએ ન મૂકીએ તો પછી ક્યાં બેસાડીશું?' શેઠાણી

રસ્તો કાઢવા ઉપર જ આવ્યાં. હવે એમને પૂછતાં સંકેત ન રહ્યો.

‘ક્યાં કેમ? નાનકડી હાટડી કાઢી આપો. પૈસા તો એમના પડ્યા છે ક્યારના? શેઠને શ્વાસ ચડ્યો એટલે ‘કાના’ પૈસા ‘ક્યારના’ અને ‘કેવી રીતે’ એ દરિયાવને તો કીક પણ શેઠાણીને સુધ્ધ જરોજર સમજાયું નહિ.

‘હાટડી કેવી વળી અમ ગરીબને?, દરિયાવે હૈયામાં ન સમાતા આનંદને દમાવવા ઉદ્દાગર કાઢ્યો.

‘કયા પૈસા કહો છો?’ શેઠાણીએ કંઈ ન સૂઝતાં શેઠને સીધો જ પ્રશ્ન કર્યો.

‘કયા કેમ? પેલા દરિયાવના દાગીનાના. સોનાની મોંઢવારીમાં વેચીને કારે મૂક્યા છે તેરતો. વ્યાજ વધીવધીને ઢગતો થયું હશે આજ લગીમાં તો. છોકરા, કહે છે કે, બંને હિસાબકીતામાં પાવરધા છે’. ને થોડી વાર વચ્ચે દમ ખાઈ આગળ બોલ્યા, ‘ગોવિંદને કહો કે મુનીમને કહીને મોખાની જોઈને દુકાન માંડી આપે.

‘દરિયાવનો દાગીનો તો ક્યાંથી? તમે સો વરસના થાઓ!—પણ આ હીણાભાગનીનું એ અધું ગણવું હોય તોય ભલે. તમારું રજુ માથે વહીશું. આવતે ભવ ચૂકવશું, બાકી રહેશે તો.’ દરિયાવ જીવના ઊંડાણમાંથી બોલતી હતી.

‘ના, ના, બેન, એ શું બોલ્યાં? આ તો અમારે તમારું ભવો-ભવનું દેવું રહેવાનું છે, પણ તેનું કાંક વ્યાજ જરી અમથું ચૂકવીએ છીએ એમ કહો.’ શેઠાણીએ દરિયાવને ખોતાના મનની કહી દીધી. દરિયાવ એ નહોતી જાણતી એમ પણ નહિ.

બ્યારે શેઠે કહ્યું કે ‘છોકરા હોશિયાર લાગે છે. એમના નસીબની હશે તો લક્ષ્મી લક્ષ્મીને લઈ આવશે,’ ત્યારે દરિયાવ બોલી,

‘હા. મકન તો મારો. નાનો હતો ત્યારથી હિસાબમાં અને શેષામાં પહોંચેશો. ધાવણો હતો ને જુઓ તો કોકનાં ઓકરાં તો અંગૂઠો. મોંઢામાં નાખે, પણ આનો તો આંગળીના વેઢા પર જ ફરતો હોય.’ કહીને સહેજ હસી.

શેઠાણી પણ ઊંડા ઋણમુક્તિના સંતોષથી હત્યાં, શેકને મન તો આવી ઘટનાનું કાંઈ મહત્વ જ ન હતું. શેઠાણીનું મન માન્યું એની એમને મન કિંમત હતી એ જ. બાકી પેસાનું તો દીક.

ઉપરાંત પોતે હવે કાંઈ દુકાને જાય ને બધા ઉપર દેખરેખ રાખે. એ તો હવે અને ત્યારે ખરું, તો પછી શા માટે નકામા વળી ગોવિંદને માટે મુશ્કેલીનો સંભવ ઊભો કરવો? ગોવિંદમાં બહુ પહોંચ નથી એ શેઠથી અજાણ્યું ન હતું. અને મુનીમ શું કહેતો હતો ?—કે ‘આ આમડાગામના ઓકરા છે ધૂળમાં ઢાંક્યાં રતન ! તેમાં પુનમનીતો કાંતિ જ કહી આપે છે કે એ આવડા બજારમાં પણ નહિ સમાય. ધંધો સમજવામાં એની ફાવટ જૂદી છે.’ એ ગમે તેમ હોય. મુનીમ કોણ જાણે શું મોડી મથો હશે, પણ અદક્યરા ગોવિંદને આમનાથી છૂટો રાખવો સારો. એમની પાકટ બુદ્ધિને જે સંતોષ થયો તેનો દરિયાવ કે શેઠાણીમાંથી ભાગ્યેજ કોઈને અણસારો પણ આવ્યો હશે.

પુનમ કાને કત્તમ ખોસીને પાછાં પાછનું નામું લખે છે ને મકન ધરાકનો અર્થો શબ્દ પડતાં ઉઠામેસ કરવામાં આગસ સમજતો નથી. અડખેપડખેના ગાંધિયાટું કરનારાઓમાં જે ભાઈનો જોકાસો જોલવા માંડ્યો. એમની ચપળતા, કામગીરી, ધરાકનું મન સાચવવાની આવડત ને પંદર ઉઠામેસ પછી પણ ખોજવવાનું મુદ્દમે નહિ, એ જોઈ ધરાક અવશ થઈને એમની દુકાને જ તણાતાં કોક કોક સાંજે ગોવિંદ પેઢી પરથી મુનીમને મોકલતો તે જાને પામાં વેર્ષ આવતો.

એક દિવસ પાછા આવીને મુનીમે કહ્યું.

‘ગોવિંદભાઈ, આ પુનમને આપણી પેઢી પરથી તમે નંકામો કાઢી મુક્યો. આપણને ભારે ન પડત.’

‘મોટા શેઠે કાઢી મુક્યો છે ભાઈ. હું કાઢી મુકનાર કોણ ?’

‘તો મોટા શેઠ મહેરબાની રાખે તો વ્યાજખી છે.’

‘કેમ ?’

‘તેમ મને હિસાબ જોવા મોકલે છે પણ—’

‘હું નહિ, મોટા શેઠ જ મોકલે છે.’

‘—હા, તે ગમે તે—પણ હું એના હિસાબમાં શી કચાસ કાઢું ? મોટી લાખોની હરફર થતી હોય તોયે એની નજર કંઈ ભૂલથાપ ખાય એવી નથી. ને મોટા શેઠ તો આવો માણસ જોયો કે લટું.’

‘તેમાં જ તમારી પર પણ છે ને !’ મુનિમની મગ્નક કરી ગોવિંદ ઘેર ગયો. ત્યાં દરિયાવ પોતાને નવે મુકામ વસવાટ કરવા પોતાનાં પોટલાં લઈને નીકળતી હતી. શેઠાણી મજૂર બોઝારી સામાન મોકલવાની તજવીજ કરતાં હતાં. ગોવિંદે આ લોકોને ગામડેથી આવતાં નજરોનજર તો જોયાં ન હતાં. છતાં આટલાં પોટલાં લઈને તેઓ પોતાના ઘરમાં દાખલ થયાં હોય એમ એને લાગ્યું નહિ. પોટલાંની સંખ્યા શંકા પડતી હતી એટલું જ નહિ, પણ ફેટલાંકની બાંધવાની ઢગ, કદ, વગેરે પણ ઊડીને આંખે વળગે એવાં હતાં.

ગોવિંદને સમજાયું કે માએ આ લોકોને રાજી કર્યા લાગે છે. નાનપણમાં, કહે છે કે, પોતે બોવાઈ ગયેત્રો ને દરિયાવે એને માખાપના હાથમાં સોંપ્યો હતો પણ એમાં દરિયાવે પોતે મોટું થું કરી નાખ્યું હતું ? પણ બાનો સ્વભાવ જ એવો લાગણીવશ છે. ખરી વાત એ છે કે ગોવિંદને મનમાં ઊડે ઊડે એમ થતું હતું

કે આ બે ભાઈઓ બહુ આગળ વધી જવાના. જુઓને, મુનીમ જ વખાણ કરતાં ક્યાં ધરાય છે ! નકકી જ એ લોકો જોતજોતામાં પોતાને પણ ટપી જશે ને બાને ને બાપાને ક્યાં એની ગમ છે ને !

દિવસ પછી દિવસ કામધંધામાં ક્યાં વ્યતીત થયા એની મકન-પુનમને તો જાણે ખજર ન પડે, પણ દરિયાવને પણ પોતાની બદલાતી જતી-સુધરતી જતી-હાલતનું ધડીએ ધડીએ નિરીક્ષણ કરવામાં પરોવાયેલી રહેતાં ગમ ન રહી કે દિવાળી આવી ગઈ છે. દિવાળીને યોગ્ય નવાં કપડાં લતાં છોકરાઓ માટે દરિયાવે ઉપર રહીને કરાવ્યાં છે. તમે તો મીઠુંમરચુ તોડી ખાઓ, કાપડમાં તમને શી ગમ પડે, કહી પોતે એમને સલાહ સૂચના આપવામાં કદી પાછી પડતી નથી.

આ દિવાળી આવી એટલે એના મનમાં એમ છે કે ધર તરફ આંટા મારી આવું. પણ છોકરાઓને-પોતે જેમને હજી શેઠ શેઠાણી આગળ 'નાદાન' તરીકે ઓળખાવે છે એવા-છોકરાઓને

એકલા મૂકતાં જીવ ચાલતો નથી. વળી શેઠાણીને દિવાળીનું ખાવાનું વગેરે કરાવવામાં પણ પોતે કાંઈ કામમાં આવવાવારો તો આ વરસે જ આવ્યો છે ને ? દરિયાવ બપોર પછીનો વખત શેઠાણી પાસે ગાળતી, એના જવાની વાત આવતાં શેઠાણી 'અમારે ત્યાં તમને શેનું ફાવે ? તમારા જેવું રાખતાં અમને ન આવડે તો !' એમ કહી વાત થાળે પડવા દેતાં નથી. કાંઈ નહિ તો ધરની સરસંભાળ તો લેવી જોઈએ. બાપરામાં એકકે ચૂવો ન હતો છતાં પાડોશીએ વાંદરાં ફૂદાવીને જરૂર કાંઈક જન કરાવ્યું હશે. જો કે દરિયાવને મનમાં ટાટક હતી કે 'ભલેને મનમાં રાજ થતી, નુકશાન થાય એવું શું છે એ તો હું જાણું છું ને !'

પણ મેં દીકરામાંથી કંઈ નહિ તો એકાદનું તો આણું કરવું જોઈએ. છોકરા કમાતા કમાતા થયા છે. વહુઓ નીકળી આવી છે. ‘જ્યારે લેડેલી હોત તો બળમે છોકરાંની માં હોત,’ પેલા અનાદિ—અનંત દીકાકારે, પાણી બરીને આવતાં સુખીની માં દીકરીની કામી ઉંમરની પોતા જોડે વાત કરતી હતી ત્યારે, કહેલા શબ્દો મનમાં ખૂંપી ગયેલા જ હતા. દરિયાવને થયું, એમને કમાવું છે ને એમને ખાવું છે.

‘પુનમિયા, ત્યારે મોટાભાઈની વહુને તેડી લઈ આવ, કહું છું.’

‘વારુ, બા.’ કાનથી કંઈમ લઈ એના છેડાથી કપાળ ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં પુનમે હુકમ માથે ચડાવી લીધો.

‘ના બા, ભાઈની વહુને જ બોલાવોને !’ મકન બોલ્યો.

‘કેમ ?’

‘બા, કેમ શા સારુ પૂછતી હોઈશ ? બાબી અડીં હશે તો જે મહિના તું ઘેર જઈ આવવું હશે તોયે જઈ શકીશ. એનાથી જ બનશે.’

‘વાહ ! મકન તું દરિયાવનો પેટનો જણ્યો ખરો.’ વાંસો આગળીને દરિયાવે શાઆશી પ્રદર્શિત કરી, મનમાં બોલી ‘લોક પણ જ્યેશે કે મેં પુનમને પારકો ગણ્યો નથી.’

માદીકરાએ પુનમને તો હરખથી અવાક કરી દીધો હતો. ભડભડા હિસામના ગુંચવાડામાં આરપાર જોઈ શકનારી પુનમની દષ્ટિ દુનિયાદારીની ગલીકુચીઓની બળબરોજર બાગ્યેજ સમજી શકતી હશે. પૈસાનો લાઝયુ જીવ હોત તો તો દુન્યવી રીતો આપોઆપ એને સમજાઈ જાત. પણ આ તો બાણે પૈસાની કાંઈ પડી ન હોય, પણ પૈસા

કમાવાના શાસ્ત્રને પંડિત હોય ને તેમાં જ એને રસ હોય એવો
ઓઝિયો માણસ જ જોઈએ.

દરિયાવને જોઈતું હતું તે જ નક્કી થયું. દીકરાઓનું થાળે
પડી ગયા પછી કાંઈક નવીન કાર્ય, નવીન સંતોષ માટે એ જંખતી
હતી. વરસોથી દીકરાઓનું કામ કરતી આવતી માને બદલે એનામાં
હવે સત્તાબૂખી સાસુ, રોટલાની ત્રેવડ થતાં, સવળવા માંડી હતી.
શિકાર શોધતા હાથ એના ચચરતા હતા. રખેને મકનની વહુને
પોતાથી કંઈ થઈ જાય ને પોતાના દીકરાની ઈતરાશ વહોરવી
પડે ને પોતાનાં હાડકાં રઝળે એ ડરના માર્યા જ એણે પુનમની વહુને
પ્રથમ લાવવા ઈચ્છા રાખી હતી. ને મકન પણ દરિયાવનો જ
દીકરો હતો. માનું મન વરતી જતાં, એણે પણ, ભણેને પુનમની
વહુ લાડવો લૂંટતી, એને કેવું કાવે છે એ બધું જોઈએ તો
ખરા, પછી ક્યાં વરસો વીતી જવાનાં છે જે !-એવો વિચાર કર્યો
હતો. સાથે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે મકન પોતાના ધંધામાં
એવો ઓતપ્રોત રહેતો હતો કે એને સંસારનાં બીજાં ત્રીજાં
આકર્ષણ લાંબું લગ્યાથી શકે એવું હતું નહિ. દુકાનના કામમાં
રાતદિન એ ચકચૂર હતો. પુનમ ઉપર પોતે સ્વાર્થત્યાગ કરીને
ઉપકાર ચડાવ્યા હોય એવું બતાવવામાં પણ એને પૂરતો આનંદ
મળી રહેતો હતો. ઉપરાંત સાંસારિક બાબતોમાં દરિયાવનો એ
શિષ્ય હતો. એટલે દરિયાવથી સહેજ સાવચેત રહેતો.

માતાની આજ્ઞાનુસાર પુનમની વહુનું-સુખીનું આણું કરવા
મકન ગામમાં આવ્યો ને ઘર ઉઘાડી વાળીઝૂડી સાંજ પડ્યે વેવા-
છને ત્યાં કહી આવ્યો કે પરમ દિવસનું મૂરત છે, ત્યાં જોવડાવીને
આવ્યો છું, માટે તૈયારી રાખજો; ત્યારે ગામલોક મોંમાં આંગળી
નાખી ગયાં.

અહીં ગામમાં તો જૂદું જ ગીત ગવાતું હતું. દરિયાવ છોકરા લખને ગર્ભ ત્યાર પછી ધીરેધીરે કેટલાક પરગજુ લોકોએ જોતજોતામાં, દરિયાવ તો ગર્ભ તે ગર્ભ પાછી આવવાની જ નહિ, એવો જાહેરમત કેળવી દર્ધ વેવાઈઓને નવો રસ્તો લેવા મુક્તિ આપી દીધી હતી. ગામજનોએ દરિયાવ અને એના છોકરાઓનું નામ-રટણ કરતાં કરતાં સહેજમાં જીંદગીના કપરા બેએક મહીના ટૂંકા થઈ ગયા. સુખીગવરીનાં માઆપને કાંઈ હિતસ્વી થઈને પૂછે કે ‘કાગળ છે દરિયાવનાં છોકરાંનો?’ તો કહેતાં કે ‘આવવો જોઈએ આવતી ટપાલે.’ સાંજળનાર મનમાં કહેતું, ‘આવતી ટપાલે કેવો? ભવે આવતા ભવે! બિચારો પાસે કાગળ લખવાનો પૈસો તો જોઈએ ને?’

પેલા અનાદિઅનંત ટીકાકારે પણ મરતાં મરતાં એક સારું કામ કરી આપ્યું હતું: ગામ લોકના અભિપ્રાયનો કયામ કાઢી કેંસલો સુણાવી દીધો હતો કે ‘શે’રમાં છોકરા વેચી એ નક્કી જતરાએ ગઈ છે. ક્યાંક કાશીગાશીમાં મરી જશે ને લુચ્ચીને પાપનો છાંટો ચે લાગવાનો નથી. સીધી સરગે જશે.’ આ વિચારથી ડોસી પોને જ એટલી અસ્વસ્થ થઈ કે પૂરા બે કલાક ખોંખોં કર્યું હશે ત્યારે એને જીવમાં જીવ આવ્યો હશે. સર્વાનુમતે નક્કી થઈ ગયું કે દરિયાવનો ને છોકરાઓનો પત્તો નથી. વગરમાગી સત્તાહ સાથે સુખીગવરીનાં માઆપ આગળ ઘણાંઓ હાજર થઈ જતાં. ‘છોકરી આવડી મોટી ઘરમાં ક્યાં સુધી સંઘરી રાખશે?’ ‘આમ ભરોંસે બેસી રહીને?’ ‘એ તો કાંઈ નહિ. એની દલગીરી શી? એ તો પાણી વહી ગયું!’ ‘છોકરી છૂટી દરિયાવથી!’

માઆપ કોઈ વર નવરો થતો તો તેની તરફ નજર પણ રાખતાં. માત્ર સુખીને ગળે આ વાત ઊતરતી નહિ.

પોતાનો વર ગામ છોડીને ગયો તે પછી સુખીના હૈયાનો કોઈ એકમાત્ર વિસામો હોય તો તે રતનચંપી. તેની પાસે એ અનેકવાર

જતી. પોતાના મનમાં શંકાના અનેક બુદ્ધાઓ જાગતા તેની વાત કરતી ચતુર રતનચંપી એના ફૂંણા હૃદયના જખમ પર જીભ વાધને ધણુંખરું તો રૂઝવી દેતી.

રતનચંપી પાસે જઈ સુખી તેના કહ્યા પ્રમાણે અનેક વ્રત શીખી છે. કથાઓ સાંભળે છે. ચંપીએ પોતે કાંઈ વ્રત લીધું હોય તો તેમાં કથા કહેનાર તરીકે કે ઉંકારો ભરનાર તરીકે તેની સામે એસે છે. ઊંડે ઊંડે એના કામળ દિલમાં કરતાહરતા પ્રભુ મારે નાનકડી એટલી જ એક પ્રાર્થના છે કે હે પ્રભુ, હું કોડમાં ભાન ભૂલી ગઈ પણ મારે લીધે એમને કાંઈ થશે નહિ.

ને મકનને હાજરાહજૂર જોઈ, ગવરીનું તો એ જાણે, પણ સુખીની બંને આંખો આંસુથી ઉભરાઈ ગઈ. હરખ એના હૈયામાં માતો ન હતો.

પછી તો થોડી જ વારમાં ચિંતાનાં બધાં વાદળ વેરાઈ ગયાં. ચર્પા પછી પૃથ્વીના મુખની પેઠે સુખીનું મુખ ખીલી ઊઠ્યું. આણું થઈ પણ ગયું. કાલ સવારે શહેર જવા પણ ઊપડી ને !

આ વખતે ગવરી હિંમત કરીને એને ભાગેળ સુધી મૂકવા ગઈ. આખો વખત એણે મકનને ચોરીદૂપીથી કમ મળાય એની પેરવી કરવા કરતાં સુખીને ખોજવવામાં જ ગાળ્યો છે. જાણે છે કે પોતામાં સામે થઈને મળવાની આવડત નથી ને મકનને એટલી બધી હાંસ નથી. એથી ટોળટપ્પાને બદલે સુખીના સુખમાંથી ચપટીઓ ભરી લેવાનો કમ એના સ્વભાવે એને સોંપ્યો છે.

‘પુનમભાઈને એકલાને જ સારું સારું પીરગીશ નહિ, હો.’

‘કોસી હશેને ?’

‘કોસીને મારી વિરુદ્ધ ભેરવીશ નહિ, હો.’

‘શા કાળે ?’

‘મને તેડી એસે એ ખાતર.’

‘તો તે! સારું ને?’

‘સારું, પણ તને ત્યાં રહેવા ન હે ને?’

‘તો શું થઈ ગયું? હું અહીં રહીશ.’

‘હું, ખરેખર? તું અહીં રહીશ?’

‘હા. હું તો આજે જ રહું. પણ...’

‘પણ શું?’

‘એ કે તારો વર તને લઈ જવાની વાત સુધ્ધાં ક્યાં કરે છે?’

‘મને લઈ જવાની કેમ કરતા નહિ હોય?’ ‘મને’ ઉપર એણે વિચિત્ર ભાર મૂક્યો.

‘તે, પૂછને એમને જ.’

ગવરી મોઢું નીચું કરી જાણુ જોઈ ગઈ.

માડીમાં અને સ્ટેશન સુધી ને આખે રસ્તે પણ સુખીની વાગ્ધારા ચાલ્યાજ કરતી હતી. વારેઘડી દુકાનના ને ઘરના સમાચાર પૂછી પૂછીને મકનને એણે થકવી નાખ્યો. ડાખામાં બેઠેલાં બધાંને સુખીનું આનંદથી ખીલી ઊઠેલું મોં જ કહી દેવા માટે પૂરતું હતું કે એનું હૈયું અણકથ્યા કોડથી ઉભરાઈ રહ્યું છે. સુખીનો ઉલ્લાસ એક જાણુ વધતો ચાલતો હતો તેમ તેમ ખીજી તરફ મકનની મૂંઝવણ પણ વધતી હતી.

કોઈ નવાં આવેલાં બેસારુંમાંથી ઐરું માણસ હોય તે સુખી જોડે વાતે વળતું.

‘પહેલીવાર લઈ જાય છે?’

‘હાવે.’

‘એમને ત્યાં નોકરી હશે?’

‘ના, દુકાન છે.’

‘એમ કે? હશે. પણ, માડી, દેખ્યે તો ક્યાંક મીલમાં નોકરી હોય એવું લાગ્યું, એટલે એમ કહેવાઈ ગયું.’

સુખીએ બોલનારી તરફ નમી ધીરેથી કાનમાં કહ્યું કે “ ‘એ’ તો દુકાન પર છે ને ભાઈને લેવા મોકલ્યા છે. ” જવાબથી મળેલા સંતોષમાં પેલીથી મોટેથી જ બોલાઈ ગયું, ‘ તો બરોબર ! તો બરોબર ! મેં ’ કું કે માડી, કેમ આ જોડી જ બેસતી નથી ! ’

મકનને મનમાં પહેલીવાર પોતાના સાદાં પહેરવેશ દગ્ગજી ઉપર ફિટકાર છૂટ્યો. એવું પોતામાં શું છે કે આ અગ્નણી બાઈ પોતાનો કાંકરો જ કાઢી નાખે છે ! એને ગવરી સાંભરી. માત્ર એ અદક્યરા બેઠંગા જીવ જેડે જ શું પોતાની જોડી બંધબેસતી આવે ! કાંઈ નહિ. વેપારમાં તો મને કોઈ કાંઈ કહી શકે એમ નથી ને ? એ વિચારમાં એણે પોતાની અધૂરપ તત્ક્ષણ પૂરતી તો કુચ્ચાડી દીધી.

ગાડીથી ઉતર્યા ત્યારે સુખીની નજર આખા પ્લેટફોર્મ ઉપર આમ ને તેમ અનેકવાર ઘૂમી વળી. ક્યાંય પુનમ દેખાતો નથી. ગામઝોકની અકવાઓ યાદ આવતાં, પત્રકના સોમા ભાગ માટે સુખીના ચિત્તમાં કોઈ ઘેર સંશય પસાર થઈ ગયો. રખેને મકન એને ખોટી ખોટી જ લગ આવ્યો હોય !

પણ જ્યારે ઘેર પહોંચી ત્યારે જ એને સમજાયું કે બિચારો પુનમ એના સામ્રાજીની સ્વારી શી રીતે કાઢી શકે ! કાગમાંથી પળ-વાર પણ છૂટવા પામે ત્યારે ને ?

વચગાળામાં શોક ગુજરી ગયા હતા. દરિયાવ શેઠાણી પાસે જ ઘણું ખર્ચ રહેતી. અંત જે થોડો વખત ઘર આગળ આવતી તેમાં જાણે પોતાને ત્યાં જ કાચું મરણ થયું હોય ને શોક હોય એટલો શોક પાળતી, — પળાવતી પણ ખરી.

‘ આ નાનું છોકરું છે એને શોક કેવો ? એને એનાં લગડાં પહેરવા દો ને. એની ઉંમર છે. ’ શેઠાણીથી, દરિયાવ સુખીને

મળવા લાગે ગમ ત્યારે, કહ્યા વગર ન ચાલ્યું. આંખમાં બોર બોર જેવાં આંસુ લાવીને દરિયાવ બોલી ‘ માથેથી છતર જેવું છતર ગયું ને એ શું બોલે છે ?’

પણ શેઠાણીને પોતાના દુઃખના દહાડામાં પણ કાળા લૂગડામાં લપટાયેલી સુખીની મૂર્તિ ઘણી જ આશ્વાસન દેનારી નીવડી. સુખી એમને આંસુએ ઘાયેલ સ્વચ્છ મંગલ મૂર્તિ જેવી લાગી. ‘ એને જોઈને કરુણાથી હૃદય દ્રવે, ને સાથે જ ઊંડે ઊંડે દિયામાં ટાઢક પણ અનુભવાય.

ઢાંઢરી કન્યા આમ શોકના વાતાવરણમાં હસેકાઈ.

છતાં એના હસમુખા સ્વભાવે જેવી હતી તેવી બાજુ પણ સુધારવા માંડી. દરિયાવ હમણાં ઘણુંખરું શેઠાણી પાસે જ રહેતી. મકન ત્યાં માની ને શેઠાણીની ખબર કાઢવા જતો ને ઢાઈવાર ત્યાં જ રાત રોકાઈ જતો. ‘ મારી પથારી બહાર ચોટલા પર નાખી રાખજો. કદાચ ને આવું તો જગાડવા ન પડે’ એમ કહેતો જતો ને ઘણીવાર સવારે બહાર જ સૂતેલો માલુમ પડતો.

બપોરના વારાફરતી બંને ભાઈઓ જમવા આવતા. મકન જમીને જાય ને પુનમને કહે, ‘ પેટી ઉઘરાણી પણ બાકી છે.’ પુનમ જમીને ઉઘરાણીએ જતો. સાંજુકના પણ દુકાનથી ઉઘરાણીએ જવાનું એને ઘણીવાર નીકળી આવતું ને ચાલ બહાર નીકળ્યો છું ત્યારે ઘેર પાણી પીતો જઈ એમ કરી લાંગો ફેરવો રસ્તો હોય તો ચે પાણી પીતો જતો. ઉઘરાણીમાં અને દુકાનના પણ બીજા કામમાં વખત જતો એટલે ઢાઈવાર નામાના ચોપડા રાતે ઘેર લઈ આવવા પડતા. ચોપડામાં ઊંચું ઘાલીને પુનમ લાંગી લેખણે કાંઈ ને કાંઈ ચીતર્યાં કરતો. કામકાજ પરવારી સુખી પડખે આવી બરોબર ચોપડાના પાના ઉપર તેજ પડે એ રીતે દીવો હાથમાં ધરી રાખી ધીરો મીઠા કંઠે ગાતી :

ભણ્યાગણ્યા તે નામું લખે.

વગર ભણ્યા તે દીવો ધરે.

ગાતી તો મીઠાશથી પણ પુનમને એમાં મજાક લાગતી. એનું કામ એટલેથી અટકી જતું. ‘આ વગરભણી નાં જોઈ હોય તો ! તું તો અધું ય ભણી અવતરેલી છે, જૈરાની જાત !’ પુનમ સુખીની આંખોથી મહાત થઈને બોલતો. શરમનો માર્યો દીવેદ અંધારામાં મુખ છુપાવી દેતો.

પુનમ ગાકીનો હિસાગ સવારે કરતો હોય ત્યારે મકન કહેશે, ‘ત્યારે, એટલું પતાવી જલદી જલદી આવ હું જાઉં છું.’

‘જા !’ પુનમ કહેતો. જાને ભાઈ એકમેક સાથે છેક નાન-પણથી તુંકારે જ વ્યવહાર કરતા.

સુખીએ ગામડાના ધરકામ ને ખેતરકામના ગંજ વેઠ્યા હતા એટલે અહીં રાંધવાનું ને કપડાંવાસણનું કામ એને મન નજેવું હતું. ઝટપટ આટોપીને એ પુનમના પૂર્ણચંદ્ર જેવા મુખ તરફ જોઈ રહેતી.

આ ઓ જ દિવસો, જેને વિષે પાછળથી વરસો વીત્યે—અને સાથે અધું યે પસાર થઈ ગયે, રતનચંપી આગળ સુખી અનહદ ઉમળકાથી તૂટું તૂટું અવાજે કહેતી: ‘શા સુખના દાંડા હતા !’

૬

શેઠાણીનું મન સમયના વહેવાથી કાંઈક થાળે પડતાં દરિયાવ પોતાના ઘરને હવે વખત આપી શકતી. અને જ્યાં એ પોતાના ઘર પાછળ વધારે ધ્યાન આપવા માંડી ત્યાં બીજું શું થાય ? જે થવાનું હતું તે જ થયું.

દરિયાવને એક તરફથી સંતોષ થયો હતો કે દીકરાઓ હવે કમાવા માંડ્યા છે ને પોતાને આટલી ઉંમરે પૈસાનું મોંઢું જોવા મળ્યું છે. કદાચ હવે ખરેખર જત્રા કરવાનો પ્રસંગ પણ આવે.

બીજી બાજુથી દરિયાવને એક જાતનો ભારે અણગમો મનમાં થયાં કરતો હતો. કદાચ આ અણગમો એ ઉપર કહેના સંતોષનું જ પરિણામ હશે. શેઠશેઠાણીનું બધું મોઢુંમોઢું ઘર જોઈને પોતાને પણ સહેજ પથરાવાની ઇચ્છા થઈ હતી. તેમાં તો આ પુનમની વહુને બોલાવી ને ? આ છોકરો છે, પેલો છોકરો છે, છોકરાની વહુ છે. હમણાં છોકરાંને ઘેર છોકરાં થશે ને લીલી વાડી પથરાશે.

પણ બધું લીધું જોવાની જ માત્ર દરિયાવના મનમાં ઝંખના નથી. એને તો પોતે પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિની કર્તાહર્તા છે એનો સંતોષ જોઈએ છે. એ સૃષ્ટિનો પોતે ધારે ત્યારે નાશ કરી શકે એની પણ ખાતરી જોઈએ છે. આત્મસંતોષનો આ રસ્તો માણસો સાધારણ રીતે ઝટ દઈને ગ્રહણ કરે છે. અને તે એટલા સુધી કે પોતે એ નાશ કરવાના આનંદ માટે બહુ જ ઉતાવળથી, બહુ જ આતુરતાથી, પહેલાં તો સૃષ્ટિ રચવા માંડી પડે છે દરિયાવે પુનમની વહુને બોલાવી સંસાર માંડાવ્યો તે એવા જ ડાર્ક ગૂઢ આશયથી.

પંખીના માળાની એક વાત છે :

એ વિદ્યાર્થીઓ એક ખોડીમાં સાથે રહી ભણતા હતા. ઉનાળાની રમઝો પૂરી થઈ ને પાછા આવ્યા ત્યારે ખોડી સાફ-સૂક કરીને ચોપડીઓ ગોઠવે છે ને ઘડી પછી પીઠ ફેરવીને જુઓ છે તો વાજેલી જગા પર ઘાસનાં તરણાં ને સૂકાં નાનાં ડાંખળાં ને એવું પડ્યું છે. બંને તાજુન થઈ ગયા ને જોવા લાગ્યા. એક રોગથી, બીજો કુતૂદગ્રથી,

એક:-‘ અરે આ શું ?’

બીજો:-‘ પ્રથમ ગ્રાસે મધુમક્ષિકા !’

‘ મક્ષિકા શેની ? તેં જરોગર વાળ્યું નહિ હોય.’

‘ તું જોતો’તો ને જ વાળ્યું છે ને ? અહારથી ઊડી આવ્યું હશે.’

‘ તો અહારથી વાળ્યું નહિ હોય, બાજુ’ શું ?’

‘ અહાર પણ જરોગર વાળ્યું તો છે.’

‘ તો શું ત્યારે મેં મૂડી ભરીને લઈ આવી અહીં નાખ્યું ? પેટાએ ખીજાઈને કહ્યું.’

‘ એવું મેં ક્યાં કહ્યું ?’

‘ કહ્યું નહિ ત્યારે ? આનું નામ જ પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા !’ પેટાને પોતે ઠીક ડામ્યો છે એવા સંતોષથી બોલનારો પાછો કામે વળગ્યો. ત્યાં બીજો એને બાવડેથી હજારીને બોલ્યો :

‘ જુઓ, ભાઈસાહેબ, ઉપરથી પડે છે આ તણખત્રાં, પરથી ...જોયું ને ?...આપ સાહેબને જ બાવાં જાળાં વગેરે સાફ કરવાનું છે તે ક્યું છે ? તે, ઉપરથી મને વળી આજ દેતા હતા ?’

ઉપરથી તણખત્રાં આવી પડ્યાં એ જાણે સાક્ષાત્ પ્રભુ પરમાત્માએ નાખ્યાં હોય એટલું બધું આશ્ચર્ય આ બંને પુસ્તક-પંડિતોને થયું.

‘ ઉપરથી પડ્યાં ? ! ’ પેલો અધમણિયું માથું જમીન પર પડી જાય એટલું પીઠ તરફ નમાવીને ઊંચે તાકવા લાગ્યો. જાંને જણાએ ખારીક તપાસ અને ઊંડા નિરીક્ષણ અંતે જાહેર કર્યું કે ‘ માળા જેવું કાંઈક દેખાય છે. ’

પેલો એકદમ નિશ્ચય પર આવી ફૂદીને કહેવા લાગ્યો : ‘ હમણાં પલકવારમાં માળો બહાર ખેંચી કાઢું છું. ’ એમ કરવાની વેતરણમાં પણ એ પડ્યો. ખુરશી ખેંચી લાવી એની પર પેટી ગોઠવી ને એની ઉપર ઊભો મૂક્યો. હજી પહોંચ્યાય એવું લાગતું ન હતું એટલે છત્રીને છેડે લાકડી બાંધવાની પેરવીમાં પડ્યો હતો. ખિસ્તરાનો દોરી વીંટાળવા પણ માંડી હતી. ત્યાં બીજાને કાંઈક વિચાર થઈ આવ્યો ને બોલ્યો :

‘ આ ફોક નથી થતું. ’

‘ શું ? ખુરશી પર મેં ક્યાં તારી પેટી કે ઊભો કે કશું જ મૂક્યું છે ? મારું કામ છે તે મારી મેળે બધું પતાવું છું. ’ પેલાને કાંઈક તિરસ્કારથી આણે કહ્યું.

‘ ના, એ નહિ. ’

‘ ત્યારે ? ’

‘ આ તું પાડે છે એ. ’

‘ કેમ ? મારા ભાગનું કામ છે એમ તેંજ હમણાં કહ્યું ને ? સામેથી આણે ચાંપ્યું. ’

‘ તો ય તું માળો પાડે એ મને કેમ પણ ગમતું નથી. ’

‘ ન જ ગમે તો ! પોતાને ફરી વાર નીચેથી કચરો વાળવો પડે એટલું. ’ પેલાએ ગમ્મક કરતો હોય તેમ પણ કટુસ્વરે કહ્યું.

આને થયું કે લાવ આ દત્તીજનો આધાર લઉં : ‘ હારતો, મેં તો ચોરડી વાળી દીધી છે. હવે તારે વાંકે ફરી કચરો પડશે તો એણે જ હું વાળવાનો છું ? ’

‘ત્યારે જોઈં છું કેણુ વાળે છે તે ! હાત્ર આ પાકું એટલી ચાર.’ બિલટો હોંસાતૂસીનો મામલો થઈ ગયો. ને જાળીના સળિયાને ટેકા લઈ ખુરશી પર સહેજ પગ ટેકવી ડાબા પર એ ચડ્યો પણ ખરો.

ખુરશીને હાથ અડાડી બિલો રહી બીજને બોલ્યો : ‘રહેવા દેને ?’

‘કેમ ? નહિ તો મને ગળડાવી પાડીશ એમ કે ?’

જેમ બોલવા જાય તેમ બંને વચ્ચેની અંટી મજબૂત જ થતી ચાલી. ‘તને મારે માટે લાગણી હોય તો તું મોળાને અડીશ નહિ.’ બહુ જ આર્દ્ર સ્વરે પેલાએ ખુરશી પાસેથી દૂર ખસી જઈ બંને દષ્ટિ કરી વિનંતી કરી.

‘કેમ ?’ કાંઈક ઢીંગ પડી પેલાએ છત્રી-ત્રાકડી ભાંય પર ટેકવી ધારણ મેળવી પૂછ્યું.

‘જો. આપણે આગ્યા એ પહેલાં પંખીએ માળો બાંધ્યો છે. જાગી આપણે હાથે જ ખૂણી રહી હતી. હવે આપણને એનો માળો વીંખી નાખવાનો હક્ક નથી. હવે પછી કાંઈ નવીનપણે બાંધે તો કાઠી શકાએ છીએ.’ કાંપતે અવાજે બીજને પોતાની વાત કહી નાખી.

‘એ હું કાંઈ ન સમજું. મારા ભાગનું કામ મારે જાનવનું રહ્યું.’

‘નહિ જાનવે તો ચાત્રશે.’ નીચેવાળાએ હસીને કહ્યું.

‘ચાત્રશે શી રીતે ? આ નીચે કયરો પડ્યો છે એ કેણુ વાળશે ?’ કરડાકાથી પેત્રો બોલ્યો.

‘હું.’

‘ને રોજ રોજ ઉપરથી પડ્યે જશે એ ?’

‘એ પણ હું.’

‘ઔરડી વાળવાનો મારો વારો હશે ત્યારે પણ એકવાર મારા વાળ્યા પછી પડશે એ ?’

‘એ ય હું વાળીશ.’

છત્રી-લાકડીનો ટેકો લઈ હનુમાનકૂદકો મારીને પેટો ખુરશી ગળડાવીને પોતાની પાસે આવતો પડ્યો ત્યારે એ અવાજથી નીચે ઊભેલાને તેટલી નવાઇ ન થઈ જેટલી એ પોતાને ભેટી પડ્યો ત્યારે થઈ. ગદ્ગદ કંઠે એ બોલતો હતો:

‘જાણ્યે અજાણ્યે પણ માગો ગાંધવા દીધા પછી એને વીંખી નાખવાનો આપણને અધિકાર નથી એ તારી વાત જરોજર છે.’

‘તને પણ એમ લાગે છે ને?’

‘ને આનું નામ જ પ્રથમ ત્રાસે મધુમક્ષિકા નહિ પણ ‘મધુ.’ આટલું બોલી એણે, બીજો કરાર મુજબ કચરો વાળવા મંડી ગયા હતા તેની પાસેથી સાવરણી લઈ લીધી. ‘હું તો તારું મનોગળ જેતો હતો. તું મને સાવ શરમાવી તો નહિ જ મારે.’ કહીને એણે ઔરડી વાળીને દર્પણ જેવી કરી દીધી. ને ખૂણમાં સાવરણી મૂકી આવ્યો.

ફરી જાંને ગાફી રહેલી એપડીઓ ગોઠવવા જાય છે ત્યાં ઔરડી વચ્ચેવચ્ચ બે તરણાં આવતાં પડ્યાં. બેહદ આનંદથી જાંને જણા જણે પોતે એ માગાની સૃષ્ટિના કર્તાધર્તા હોય એમ બીની નજરે ઊંચે જોઈ રહ્યા.

સંસારિયાંની રીત ઊંટટી જ છે. પોતે થઈને માગો ગાંધવા દેવો, ને પછી જ્યાં ગાંધનાર એની હાંફ જરોજર પામે. ન પામે ત્યાં એ માગો વીંખી નાખવામાં સંસારિયાંને અનંદદ સ્વાદ આવે છે.

દરિયાવે ધરમાં પોતાની નજર ફેરવતાંની સાથે સુખી ઉપર જે જે ગુજર્યું તે માટે દરિયાવની સામે તંડામતનામું તૈયાર કરવાનો આશય નથી. સંસાર કાર્મ વ્યક્તિને પીડે છે ત્યારે પોતે જૂથરૂપે તો એને શું બહુ કરી શકે એટલે હંમેશાં એ પેત્રી વ્યક્તિનાં નજીકમાં નજીકનાં મનુષ્યો દ્વારા પોતાનું દમન ચલાવે છે. શું દરિયાવ, શું મકન,—એ તો વાહન માત્ર છે.

ધૂળ જેવી વાત હતી, નહિ તો.

માગશર મહિનો બેઠો હતો. સુખીનાં લગન પણ કોક દરદરના માગશરમાં જ થયેલાં. જે પડોશણ પાસે નવરાશના વખતે સહેજ બેસતીઝિકતી એણે સાંજે શાક લેવા ગયેલી ત્યારે ફૂલ પણ આપ્યાં હતાં અને સુખીની ઘણીયે ના છતાં બળજબરીએ અંબોડે એક ખોસ્તું હતું. પડોશણ તો ખાંધેખીધે સુખી હતી, ભણીગણી પણ હતી કાંઈક, ને સુધરેલા સમાજની એટલે એને એ પોસાય. પણ સુખીને માટે તો આ નાટકતા વેશ જેવું જ થાય. ‘તે એમાં આટલી ડરે છે શેની ? તારા વર તને ચારી નહિ નાખે. ઊત્તરા સામેથી...’ પડોશણે આગળ બોલ્યા વગર મોંદું લગભગ સુખીની નજીક લાવી દમ મોંદાનો અવાજ કર્યો. આવું બધું સુખીને ક્યાંથી સમજાય ? એ તો મુંઝાર્મ જ ગઈ. માત્ર એ મુંઝવણમાં પણ ઊંડે ઊંડે તો કાંઈ ગમતું જ હોવામાં ઘોળાર્મ રહ્યું હતું.

ઘેર જઈને ચૂપચાપ એક બાતુ જઈને પહેલું કામ સુખીએ એ ક્યું કે સાસુ ન દેખેજાણે એમ ધુમટામાં હાથ ધાત્રીને એ ફૂલ, ફેંકી દેવા માટે, કાઢવા લાગી. પણ કમભાગણીએ ગરોગર બોસવા જ ન દીધેલું તે ગરદન પર સરી પડ્યું. ને જ્યાં હાથથી

સેવા જાય છે ત્યાં દરિયાવની નજર પડી, ખોત્રી ‘ શું છે ’લી ?
‘ મંડાંડાં મંડાંડાં ભરાયો છે શું સાલ્લામાં ?’

જવાબમાં ફૂલ નીચે પડ્યું.

‘ ઓહહો !’ એટલે ઉદ્ગાર કાઢતાં ખાસી મિનિટેક લધને
થોડીવાર તો દરિયાવ મુંગી રહી પછી ગાજી ઊઠી : ‘ આવા ચાળા
મારા ઘરમાં નહિ ચાલે. ’ વળી બોલ્યાં :

‘ આ ન જોઈ હોય તો ફૂલોની પહેરનારી ? બલભલાં આપણું
શેઠાણીને તો મેં કદી ફૂલ નાખતાં જોયાં નથી, ને આમને સોજો
શણુગાર સજવા જોઈએ !’

ધૂળતે અવાજે ને હૃદયે સુખીએ વસ્તુસ્થિતિ કહી તો પણ
દરિયાવને એમાં બહાનું દેખાયું. ઊત્તરું એની ઉત્તરતા પડોશીનું
નામ મળતાં એ રસ્તે આગળ વધી : ‘ લોકોને ઘેર જઈ ચાળા કર
તું તારે, ને છોકરા મારા રાતદા’ડા દુકાન પર વેતરું કરી કાયા
ધસી નાખે. ’

‘ બાઈ, હું કહું છું ને કે બળજબરીથી ચંદ્રિકાએને ફૂલ
ખોર્યું હતું, અહીં આવી કે હું કાઢી નાખતી હતી. ’ રડવા જેવે
અવાજે સુખી ખોત્રી. ચંદ્રિકાએ ચાટલા સામે એને ઊભી રાખીને
માથા પરથી છેડો તાણી લીધેલો ત્યારે પોતે જ પોતાને જોઈને
શરમાઈ ગઈ હતી ને ચંદ્રિકાને ઠેકાણે પુનઃ એ ટાણે હાજર હોત
તો કેવું એમ દિલમાં થઈ આવ્યું હતું, એ બધું એના થરથરતા
પ્રાણમાં ડોકિયાં કરી ગયું.

‘ બળજબરીથીસ્તો !’ ખોત્રીને દરિયાવે દાંત પીર્યા. ગામ
છોડીને અહીં આવવું પડ્યું ને તેમાં તરત શેઠ શુજરી ગયા,

એ અધારી એના હૃદયમાં આજ સુધી ભરાયેલો અલુભમો સુખી ?
પ્રત્યે થોડા કંઠોર શબ્દોમાં ફૂટી નીકળ્યો: 'તે મારી સામે તો
પટ પટ જવાગ આપે છે ને પડોશમાં બળજબરીઓની વાત કરે
છે. સારું, આમ ? શીખ્યાં આ ઉંમરે અમે ય કંઈ !' તિરસ્કારથી
એણે નાક નસીકીને ઘર ગાળે એવા અવાજ કર્યો

'હું ક્યાં જવાગ આપું છું તમને ?' સુખીની આંખમાંથી
ડળક કરતાં આંસુ બહાર ધસી આવ્યાં.

'ત્યારે આ શું કરે છે ?'

'નહિ બોલું.' સુખીએ આંખો છુપાવવા આડું જોયું.

'નહિ બોલું ! તે કહ્યા વગર કરી ગતાવને ! કહું છું ક્યાંય
જવાનું નથી. છાંદ્રિકાએ ને મંદ્રિકાએ ને અધાં ય જોયેલાં છે મારાં !'

'એમાં એમને શું ખિચારાંને ? એકત્રી આખો દિવસ શું કરું
એટલે મારી મેતે જતી,' કાંઈક સ્વસ્થ થઈને સુખી બોલી.

દરિયાવને એ સ્વસ્થતા જ ખૂંચી. પોતાની ઉપરવટ પડોશથી
આંટનો પક્ષપાત પણ ખૂંચ્યો. બોલી, 'મારી મેતે ? મારી
મેતે !! આ વરણાગીવેડા કરવા તો જાય જ તો દોડતી દોડતી !'
બોલતાં બોલતાં એનો અવાજ ફાટી ગયો. એકીસાથે સુખી અને
પડોશથી અને ઉપર વિજય મળ્યાની ખાતરીથી દરિયાવ મોંઢાના
અંતે છેડા અંદર ખેંચીને ગાંઠમાં મૂકાવા લાગી.

સુખી હીમકા ખાઈને રડતી હતી.

સાંજના વાણુ વખતે થાળીમાં કાળાનું શાક જોઈ દરિયાવથી
બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. બપોર નમ્યે જે પ્રસંગ બન્યો હતો તે
પછી એણે કલાકેક સુધી સુખીને-સૂનમૂન એક બાજુ બેસીને આંખો

માણી માળતી સુખીને—કંઈ ને કંઈ સંભળાવ્યા ક્યું હતું. એને, નજર નાખે ને સુખીનો વાંક જડતો. ઘરની દરેકે દરેક ચીજની ઝોઠવણમાં, કપડાંમાં, વાસણમાં, બધામાં સુખીની બેદરકારી દેખાતી. સુખીના વાંસા ઉપર એણે જીભના ચાગખા સગોળ્યા જ કર્યા. છેવટે એને પોતાને જ એનો થાક લાગ્યો. કંટાળીને શેઠાણીને જરી મગવા મઠ. આવીને ભાઈએને જમતા બેઠ, સુખી વરને કંઈ કહે ને પેલાને ખરુંજોડું કંઈ પણ માનવાની તક મળે તે થડેલાં દરિયાવે ડોળાના શાક પર નજર પડતાં જે પોતાને એક તક મળી તે આત્મરક્ષણ માટે લઈ લીધી :

‘હું મકનિયા, તને ડોળાનું શાક ભાવતું નથી તોય કેમ લાવે છે ?’

‘કાંઈ નહિ.’ મકને ખાવાનું ચાલુ રાખ્યું. પોતાને શેઠ ભાગ લજવવાનો હતો એની એને શી ખબર ? અને ભાવવા ન ભાવવાનું પણ પોતે ક્યારે ગણકાર્યું હતું ? છતાં ડોળા જાણે દરિયાવે ક્યાંથી કાઢ્યું આ ?

‘કાંઈ નહિ કેવું વળી ? બંને પાંસળીઓ તો ગણાવા માંડી. કેને માટે કમાવું છે તે ? શા માટે ન—ભાવતું લાવ્યો ?’

‘હું નથી લાવ્યો.’ કંટાળીને મકન બોલ્યો. ને ખાવામાં ગૂંથાયો.

‘ત્યારે ડોળા લાવ્યું ?’ એવી રીતે દરિયાવે પૂછ્યું કે વજ્ર ક્રેતા ઉપર તૂટી પડશે એ ભયે બંનેના ડોળિયા હાથમાં રહી ગયા.

‘હું નથી લાવ્યો.’ કાંઈ ન બોલ્યું એટલે સ્પષ્ટ કરવું પુનઃ બોલ્યો.

‘તે, પુનઃમિયા, તને આવડાને હું શું કહું, પણ તને ભાઈનું કાગળ ન હોય તો એ ભૂખે જ મરેને ?’ અને થોડીવાર રહીને બોલી, ‘પોતે સમજવું બેઠાં. બાકી પારકી જણીને શું ?’

કોઈ કોઈ જોડ્યું નહિ. કોઈ એવી વિચિત્ર રીતે આ નાનકડા ધરમાં અણુગમાતું વાતાવરણ ઉતરી આવ્યું ! ખાનારના ગળામાં ધાન ચોંટવા લાગ્યું. દરિયાવે શેઠાણીને ત્યાં પોતે ખાઈ લીધું છે એવું ખોટું જ કહ્યું. સુખીએ પોતાને માટે તો રાંધ્યું હતું જ નહિ. રસોડું આટોપતાં એના મનમાંથી માંડમાંડ આ શબ્દો બહાર નીકળતા રહી ગયા : “ જાણે પાછા ‘એ’ તમારા પેટના જણ્યા ? ” કાણ જાણે સુખી અરધે અવાજે એ શબ્દો અભાનમાં બોલી પણ ગઈ હોય.

એનો સ્નેહનો માળો જાણે કોઈ તીણા નહોરથી વીંખીવીંખી નાખતું હતું.

૭

પૈસે ટંકે જ્યારે સ્થિતિ ગામડા ગામના લોક માટે સારી ગણી શકાય એવી થઈ ચૂકી હતી, ત્યારે રખેને આ નાનકડા કુટુંબમાં સુખનો વાસ થાય એ ડરથી જ જાણે ઉપરનું વાતાવરણ ધરમાં ધરી આવ્યું ન હોય ! ગમે તેમ પણ એ ચાલુ રહ્યું ને જામ્યું. ઘટ્યું નહિ.

દરિયાવ ધારત તો હવે નિરાંતે પલાંઠી વાળીને બેસવાને એને વખત આવ્યો હતો. પણ અનેક વિટંબણાઓમાંથી પસાર થયા પછી મળતું સુખ કેટલીકવાર જીરવવું મુશ્કેલ હોય છે. એને પૈસાને બજે છોકરાઓ પોતાના હાથમાંથી છૂટતા લાગ્યા. પોતે તેમનો આવ્યો બટકું રોટલો ખાતી હોય એવું આશીયાળું એને લાગ્યું. છોકરાઓ પર વહુઓનું ચલણ ચાલશે એમ એના મનમાં નક્કીપણે વરી ગયું. શેઠાણીને ત્યાં પણ એની એ રામાયણ હતી. દરિયાવ

પોતાની સ્થિતિનો ત્યાં એપ લગાડતી ને ત્યાંથી નવો લઈ આવતી. દરિયાવને દીકરાઓની રોજરોજ સુધરતી જતી આર્થિક સ્થિતિથી જ જાણે અકળામણ થવા લાગી. એને આ ઉંમરે હવે જીંદગીમાં જે જે વસ્તુઓની ઊણપ હતી તે સુલભ થતી જતી હતી, પણ એણે જીંદગીભર સાચવેલો ‘અહમ્’ એનો ઘડીએ ને પળે ધવાતો હતો. એનું શું ?

દરિયાવે પોતાના ‘અહમ્’નો તંતુ ખરોખર પકડી રાખ્યો. સાચી વાત એ છે કે પેલે છંડે એ તંતુને કાંઈ જ ખેંચવા પ્રયત્ન કરતું ન હતું. છતાં કાંઈ ખેંચે છે એમ લાગ્યા કરે એજ તો ધડપણની અનિવાર્ય ઘટનાઓમાંની એક છે. એટલે જ પતી જતું નથી. દોરડાને એક છંડે કાંઈ જોરથી ખેંચે છે ને સામો છંડો કાંઈ ખેંચનાર જ ન હોય ને એ છૂટી પડે ત્યારે જોર કરનાર જેમ ભોંય પર નિર્દયપણે પછડાય છે એવું આ જામતવાં પણ બને છે ખરું. મહિનાએક પછી દરિયાવે ધરમાં નાનકડા હમકડાને અંતે ગામ જવાની વાત કરી ત્યારે એણે બધાં ઉપર ભારે સજી ફટકારી હોય એમ એની ગણતરી હતી, પણ કાંઈએજ કરી આનાકાની કર્યા વગર એ વાત સ્વીકારી લીધી. ધૂવાંફૂવાં થઈને દરિયાવ ખરે-ખર ગામ જવા ચાલી પણ નીકળી. ગામમાં પેડી ત્યારે પેલા અનાદિઅનંત દીકાકારને મરવાની હજી બે મહિનાની વાર હતી. બધાં પર ધ્રુજતી હથેળીની છાજલી કરી આંખ ઝીણી કરી દરિયાવ છે એની ખાતરી થતાં કરાને કડખલે રોજની બેઠક પર બેસી હતી ત્યાંથી એણે ટાઢો ટમકો મૂક્યો:

‘કેમ, છોકરે કાઠી મૂકી ?’

કાંઈ પછડાય ને જોનારને ઘણીવાર હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી તેમ દરિયાવ ઉપરના શબ્દો સાંભળતી હતી ત્યારે

ખીજા કોઈએ પણ એ સાંભળ્યા હશે તો એ ભાગ્યેજ હસવું ખાળી શક્યું હશે.

દરિયાવને ઘણી દાઝ તો મકન ઉપર ચડી હતી. ‘એણે પણ મારી ન રાખી?’

પણ મકન કરે ય શું? કોળાના શાકવાળા પ્રસંગ પરથી એણે માની સ્થિતિ સમજી લીધી હતી. માને વગર-કશું-કહે, મા-મનમાં જેમ ઇચ્છતી હતી તેમ એ પોતે પણ પેંતરો ભરતો. દરિયાવ ગામ ગઈ એ પહેલાંના મહિનામાં કેટલાં છમકતાં, કેટલા અપ્રિય પ્રસંગો, કેટલા ઘોંચપરોણા થયા હશે? આકાશના તારાની સંખ્યાની જેમ એની સંખ્યા પણ અણગણ જ રહેવાની. એમ રહે એજ હીક છે. તે સઘળા પ્રસંગોના આદિ મધ્ય કે અંત ગમે ત્યાં કોક ઠંકાણે પણ મકનનો ય તે માની જોડાજોડ હીકહીક કાળો રહેતો, એટલું નોંધવાનું ચૂકી જવાય તો મકનની શક્તિને અન્યાય કર્યો કહેવાય.

છતાં મકને ચૂપચાપ માને જવા દીધી. સુખીની વધારે પડતી પજવણી કરવા ટેવાયેલી મા પોતાની યાત્રામાં પણ એમજ કરશે એ ડર એને નાનોસૂતો ન હતો. ઉપરાંત ગવરી અહીં આવે ત્યારે ડોસી ઘેર હોય એથી વળી રૂકું શું?

દરિયાવ-સ્વાભિમાની દરિયાવ-ને થયું કે જિન્દગીમાં પાછલાં એ વરસ નિરાંતે કાઢવાં હોય તો દીકરાઓથી દૂર રહેવામાં સાર છે. પુનમે એને તરછોડી ન હતી. માત્ર એની કમાવવાની ધૂનમાં એને, માને આગ્રહ કરવાનું, સૂળ્યું ન હતું. પણ મકન? આ તો એણે ગુરુથી વધી ગયો! સંસારની કેડીએ કેડીએ દરિયાવની આંગળી પકડીને વ્યવહારની આંટીધુંટીઓથી જાણકાર થયેલો એ છોકરો. આજે માની સામું પણ જોતો નથી! દરિયાવને જીવનમાં સ્વાદ રહ્યો નહિ. પોતે જેમ પેટ ખોલીને વાત કરતી નહિ તેવું જ મકનનું

પણ હતું. અને દૂઝતી ગાયતી લાત ખમવાનું પણ એ દરિયાવ પાસેથી જ શીખ્યો હતો. દરિયાવ અને પુનમ વચ્ચે પસંદગી કરવા વખત આવ્યો ત્યારે એની પસંદગી પુનમ ઉપર જ ઊતરી. હવે એના જીવનમાં દરિયાવનો ખપ ન હતો. હવે માત્ર એણે દરિયાવ પાસેથી મૂગાં મૂગાં શીખેલી વસ્તુઓનો પુનમને પરચો ખતાવવાનો જ હતો. પુનમે માને ચડુની ખાતર થઈને કાઢી મૂરી એતું ચતુર છોકરો મોંદું થોડા દિવસ ગંભીર રાખીને, ભાઈભાભીને સૂચવ્યા વગર રહ્યો નહિ. એ એનાં ગુનેગાર હોય એવું વાતાવરણ કરી મૂક્યું.

તોયે, ફરી પાછા સુખીને પાછળથી કાંક યાદ આવે એવા દિવસો આવ્યા. એણે યૌવનમાં જેનો તોટો પડતો નથી એવાં સ્વપ્નાંના ધાગાથી જીવનપટ તૂણીને પૂર્વવત્ કરી દીધું. પુનમ એનો કમાવામાં બાકી રાખતો નથી. એનાં પગલાં થતાં ઉઘરાણી વસુદ્ધ થયા વગર રહેતી નથી. એની સાથે પ્રસંગ પાડતાં ઘરાક ખેંચાઈને આવે છે. પાઠ પાઠ કરીને મેળવેલી પૂંજી પુનમ બજારમાં નજર દોડાવીને ઘટતે ઠેકાણે રોકે છે. પૈસો વધતો જ આવે છે. માત્ર સુખીના રનેલધનથી જ એ પાછળ પડે છે.

પાખીને દિવસે કોકવાર અગીઆમાં જવું, વારતહેવારે નાટક જોવા મળે, વધતાં જતાં સંબંધીઓ સાથે હળવું મળવું—એમાં સુખીના દિવસો સ્વપ્ન માફક પસાર થઈ ગયા. આનંદમાં સવાર પડે. આનંદમાં સાંજ પડે. સુખી જીવનને ભરદરિયે મહાત્મી હતી. કશાની એને ઊણપ લાગતી ન હતી. હૃદય ભર્યુંભર્યું ભાસતું.

જતે દહાડે મકન એને સુવાવડ માટે પિયર મેલવા જવા નીકળ્યો ત્યારે સુખીને મન હવે આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય તો યે કાંઈ વાંધો નહિ એટલે ઊંડોઊંડો સંતોષ હતો.

ગામ આવ્યા પછી ગવરીએ ત્યારે ગભરુ અવાજે પૂછ્યું, ‘હે, સુખી, જાહે ત્યારે?’ ત્યારે સુખીના પ્રકુદ્ધ સંતોષકેમરાતા

મોંઢાએ જ ગવરીને ઘણુંઘણું કહી દીધું ને એને સંસારમાં ફેદી પડવાની તાકાવેલી જગાડી.

દરિયાવ ગવરીની સાથે જવું હોય તોયે શી રીતે જાય ? માયાળુ દીકરા મકને એને આગળથી પૈસા મોકલી એક ગાય સેવડાવી હતી. છપ્પનિયામાં નાનમ આવતાં એતર વેચી દીધેલાં તે વિષે પણ માને એણે વાત કરી હતી. પોતે આવ્યો ત્યારે એ એતરનો જોગ ખાતો હતો તો તે લીધાં પણ ખરાં. હવે ચોમાસામાં વવરાવવા વગેરેનું કામ પોતે કરવા રહ્યું તો તે દરિયાવને જ પસંદ નહિ. કેમકે મકનને મૂકીને પુનમ કમાય એ પણ એને ગળે કેમ ઉતરે ? બંને છોકરા સ્નેહાળુપાટીએ ચડી ગયેલા એટલે હળવપર તો એમનો હાથ પણ એવો જ હરે. ગવરીનું આણું કરી, દરિયાવે ‘ડાહ્યો થજે!’ કહી મકનને દેશાવર મોકલ્યો; ને પોતે પોતાના પૂર્વજીવનનો તાંતણો જ્યાં ગરીબીની ધાર અડતાં તૂટી ગયેલો ત્યાંથી પાછો ફરી ઉપાડી લીધો.

એ પનિચિત જીવનમાં એને કાંઈક આશાયેશ મળી.

મકન શહેરમાં મુકામે પહોંચ્યો અને જુએ છે તો જુદા જ ઢંગ. ઘરમાં ખાટલા પર લાંબો થઈને પુનમ માથું એ હાથ પર ગોઠવી કાંઈક વિચારમાં જાપરા તરફ તાકી રહ્યો છે.

‘કેમ કાંઈ તનિચિત દીક નથી ?’

‘ના, રે, સારી જ છે.’ પડખું ફરીને પુનમ બોલ્યો.

‘તો ?’

વિશેષ તો હાથમેાના આળાથી જ મકન, કેમ પડ્યો છે ? —એમ પૂછીને બોલ્યો: ‘દુકાન વધારી લીધી છે ?’

‘હા’

‘આટલી વહેલી ?’

‘હું હું. ખાધા પછી.’ હાવકાશથી ગંભીરપણે પુનમે કહ્યું.

મકન જરી અકળાયો તો ખરો પણ એને આતુરતા થોડી રોકવી પડી.

વાત એમ હતી કે ગયા પખવાડિયામાં એ શેઠાણીને મળવા ગયેલો ત્યાં નાના શેઠ (ગોવિંદ) ને પણ મળવાનું થયું હતું. તેમની સાથે વાત થતી હતી ત્યાં વચ્ચે બીજા કોઈ શેઠ આવ્યા ને વાતવાતમાં, એમને દુકાન પર માણસ બેઠો હશે એથી, પુનમને એમણે આવવા માગણી કરી. ગોવિંદશેઠને મનમાં પાકું દસી ગયું કે આ છોકરો જે કાપડમાં પેઠો તો તો જેતજેતામાં પોતાથી પણ ક્યાંઈ આગળ વધી જવાનો. પણ એમનાથી કંઈ ના તો કહેવાય નહિ. પેઢાને કંઈ શક આવે. એટલે એમણે પોતાને ત્યાં જ પુનમને રાખી લેવાનો છે એમ કહ્યું. પણ ‘ના, ના, શેઠ, મારે હમણાં અધું અટકી પડ્યું છે. તમને તો ઘણા મળશે. ને આતો જ ભાઈ છે એમ કહે છે ને? એને તમે ગાખજો.’ નાના શેઠ જેમ જેમ આગ્રહ કરતા ગયા તેમ તેમ પેઢાએ વધારે ખેંચ કરવા માંડી.

પરિણામે પુનમ ત્યાંનું કામકાજ બેઠ આવ્યો. લાંબી લેખણે નામું જ લખવાનું ન હતું. બીજાં પણ કામ કરવાનાં હતાં. બહાર ગામના છૂટક વેપારીઓ જેડેનો વ્યવહાર ચલાવવાનો હતો. કણ ચાંપી જેતાં શેઠને પુનમ ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. શેઠને એની શક્તિ વિષે માન્યામાં ન આવતાં એમણે પૂછ્યું પણ ખરું: ‘અલ્યા, મરીમરચાં તોલતાં કાપડનું આટલું ક્યાં શીખ્યો?’

‘શેઠ, મારે ગામ એક વેપારીને ત્યાં નામું લખતો. તે સંધું વેચતા. પણ કાપડ ઘણું.’

શેઠે એને ઊંચક વરસનો સારો એવો પગાર આંધી આપવાનું કહ્યું હતું

પુનમે મકનને કહ્યું ‘જો, તું આપણી હાટડી ચલાવી શકીશ?’

‘હવે હાટડીસ્તો, મોટો શેઠ થઈ ગયો તે!’

‘ના, ભાઈ, ના. પેઢી ! પુનમના ભાઈને હાટડી તે હોય?’

બંને જણા હસી પડ્યા. આમ સાથે પડેલો જ વાર આ હસ્યા એ. ને કદાચ છેલ્લું પણ. પછીથી એક જણ દુકાન ચલાવવામાં ને બીજો નોકરી કરવામાં એવા મશગૂલ રહેતા કે પૈસાની વેતરણ કરવા સિવાય બે જણા વચ્ચે વાતચીતનો બીજો વિષય પણ ડોકાઈ શકતો નહિ.

કમાવામાં બંને ભાઈ લગાતાર રોકાયા હતા. સાદી ભોળી ગવરી તો જોઈ જ રહેતી. એને આ બધું ક્યાંથી આવતું હશે એ સમજાતું જ નહિ. સાંજે કોથળી ભરી કોઈ કોઈ વાર પરચુરણ મકન લઈ આવતો ત્યારે એને મનમાં પાકે પાચે વસી જતું કે વર ક્યાંક ચોરીને રવાડે તો ચડ્યો નહિ હોય ! ઘેર ટપાલથી પૈસા અવારનવાર મોકલાયે જતા. દરિયાવ આજે દિવાલ સમરાવે છે, તો કાલે વળી છાપરું ફીક કરાવે છે. તો પરમ દિવસે ઘર ફરતી નાનકડી વંડી કાઢે છે.

ચડતીના આ દિવસો દરમિયાન જ પુનમને પુત્રપ્રાપ્તિ થયાના પણ સમાચાર આવ્યા. પુનમ સુખીની ચિંતા બહુ કરતો નથી. પિયર છે એટલું સુખ છે. વચ્ચે રતનચંપીનો જમાઈ ઘેર આવ્યો હશે તેની પાસે કાગળ લખાવીને સુખીએ, પોતે નોકરીવાળી પેઢીનું સરનામું આપેલું ત્યાં કાગળ મોકલેલો દરિયાવ કોઈ કોઈ વાર કાગળ લખાવે છે. કોકવાર અંદર એકાદ વાક્ય એવું પણ આવે છે: “વેવાઈને ત્યાં ગઈતી, પણ વહુ પેટ્ટી ચંપીને ત્યાં ગયેલી એટલે”

મળી ન'તી. બાકી કુશળબેમ છે.” પુનમને છોકરો આવ્યા પછી દરિયાવ, મકનને પુનમ વિસારે ન મૂકે એ માટે, મકનથી રીસાયેલી છતાં, પુનમની એના બાળકને કે દોષપણ બહાને ખુશામત કરતી.

સુખીનો મહિનાએક પછી પાછો કાગળ આવે છે કે ચંપીકાકી કહે છે કે એક આંટો આવી જાયો. પણ કામ આડે પુનમ ક્યાં જાય ?

દિવાળી ઉપર પુનમના પાછલા કામથી પ્રસન્ન થઇ, અને ‘દુકાનનું’ કામ બધું શીખી લઇ તેમાં પુનમે પોતાનો ગામડામાંથી આણેલો બુદ્ધિનો પ્રાણુવાન ઝરો રેડ્યો હતો તેથી થયેલા વિકાસને ધ્યાનમાં લઇ, શેડે એને ભાગ કરી આપ્યો.

માંદગીનું સાધારણ નિમિત્ત મળતાં દરિયાવ અહીં આવી ને જુએ છે તો પુનમિયો તો ચકચકતાં બટનવાળા, બગલાની પાંખ જેવા, લાંબા ડગલા પહેરે છે ને માથે ટોપી મૂકે છે. માંડ ઢીંચણ હંકાય એવા પોતિયાને બદલે પગમાં આવી જાય તો પાંચ ગોઠિમડાં ખાઇ જવાય એટલું નીચું હસડાતું ઘોતિયું પહેરે છે. ને મકન ? એની તો સિકલ પહેલાં હતી તેની તે જ છે.

થોડા દિવસ તો દરિયાવને આ વસ્તુસ્થિતિ ગળે ઊતરી નહિ. પણ મકનને મોંઢે હોંસભેર વર્ણુવાતા ભારે આવકના આંકડા એણે સાંભળ્યા ત્યારે બધું જ ધીરેધીરે એને કોંઈ પડી ગયું.

વધારામાં વળી જ્યારે એ ઘેર પાછી જવા નીકળી ત્યારે પુનમે માને પૂજા કરવા એક અલાયદી ઓરડી ચણાવવા માટે પેસાની એક જુદી રકમ હાથમાં મૂકી.

‘ મકન તારે ભરેસે છે ’ એમ જતાં જતાં દરિયાવ બોલી ત્યારે પુનમને એ શબ્દો વધારે પડતા લાગ્યા.

પણ મકનને એ શબ્દોનો અર્થ સમજાયો. પુનમ દીકરાનો આપ થયો હતો. હવે એ રખેને પોતાની સામું ન જુએ એ ડરથી વહાલસોઘ મા પોતાને માટે આમ મીઠી જીભ વાપ છે એમ એ સમજી શક્યો. માને માટે એને મનમાં મોટો ઉમંગડો આવ્યો. તે એટલા સુખી કે સુખીને તેડવા ગયો ત્યારે સાચા સોનાની સેરમાં પરોવેલી તુળસીની માળા માને માટે લઈ ગયો. દરિયાવે દુઃખડાં લીધાં ને મા દીકરો જે આંસુ સારી એક થઈ ગયાં.

સુખી આ ફેરે આવીને રહી તે દિવસો એના સોનાના હતા. સુખ એના હૈયામાં માતું નહોતું. પતિ રાત પડતાં આવે ત્યારે કોઠવાર ઘોડિયાની દોર દસાવતી સુખીનું અકથ આનંદ નીતસ્તું ગીત સાંભળ્યા વગર રહેતો નહિ :

વીરા મારા પોતોને !
ફૂલની ચાદર ઓતોને !

ફૂલની ચાદર તો દૂર રહી, લાજ કાઢવાનાં કપડાંના પણ સાંસા હતા, એ દિવસો વીજળી ઝગકારે પુનમના મગજમાં ડોકાઈ જતા.



બિંધું ધાત્રીને બંને છોકરાઓ-હવે તો આદમીઓ કમાયે જાય છે. વચગાળામાં એમણે શું પાન એકઠું કર્યું એનો કાંઈક ખ્યાલ આમલોકને દરિયાવતી રહેણાક ને વટવહીવટ પરથી આવે છે. તેમાં હમણું તો ગામજોડાના નાનકડા ઝૂંપડા જેવા ઘરને ઠેકાણે મોટું મકાન બાંધવાનું કામ ચાલે છે. પુનમની બહેન ચંચળ કામકાજમાં મદદ કરવા ઘર આગળ આવી છે. ગવરીને છોકરો ધાવણો છે ને એ પિયર છે. બાંધકામમાં નહિ તોયે બીજા ઘર કામમાં એ હાથ ટેકા દે છે. સુખીને દીકરાની માંદગીના કારણથી ત્યાં શહેરમાં રહેવું પડ્યું છે. મકન વચ્ચે વચ્ચે ઘર તરફ આંટો મારી જાય છે. પુનમ પોતાના ગુમાસ્તાને થોડો થોડો વખત હાટડી પર મોકલે છે ને ત્રણ બળદે બે હળ ચલાવવા જેવું કરે છે.

મકાન તો થવાયે આવ્યું. બે માળનું મકાન ગામડાગામ માટે કોતુહલી વાત છે. એ તો દરિયાવતી પુનમિયાનાં નાનપણથી જ લક્ષણ એવાં હતાં, નહિ તો જે ઘરડાં હતાં તેમને તો ગામમાં આવી 'હવેલી' જેવા મળશે કે કેમ એની જ શંકા હતી. હજી ય એમને દરિયાવ તો થોડું જીવવા ને જેવા આગ્રહ કરતી. 'મારો પુનમિયો, જેજે તો ખરા, હજી તો કાંઈનું કાંઈ કરશે.'

પેલા અનાદિઅનંત ટીકાકારની ગેરહાજરીમાં 'મારો પુનમિયો' શબ્દ કોઈની જીભમાં ચળાયા વગર જ લોંબાના કાન સુધી પહોંચી જતા

દરિયાવે, 'મારા પુનમિયાએ' ઝૂંપડી પડ્યે પૂજની ઓરડી પોતાને કરાવી આપેલી તે જેમની તેમ અકબંધ જ રાખી છે. 'તમારે ભાઈઓને મોટા મહેલ ચણાવોને. મારે તો આ ઓરડા

ભત્રી.' જૂની કાંઈક વસ્તુને વળગી રહીને ટકી રહેવાની તો દરિયાવમાં ફાવટ હતી.

મકાન થઈ ગયું. પણ પુનમ ક્યાં જોવા પણ આવે છે ?

‘ મને તો મરવાની થે કુરસદ નથી ! ’ એમ એ મકન આગ્રહ કરે છે ત્યારે કહે છે.

‘ હું મરી જાઉં ! ’ કહી ‘ એવું તે શું બોલતા હશે ? ’ એમ સુખી એને ઠપકા દે છે.

બધાંને સુખમાં ગળાજૂડ સેજારા લેતાં જોઈ પુનમ મનમાં જિંડું જિંડું પરમસુખ અનુભવે છે, ને એ અનુભવને લીધે પોતાના કાર્યમાં આગળ વધવાનું વળી નવું બળ મેળવે છે.

યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. હિંદમાં વેપારીઓને ઇંદ્રપુરી થઈ ગઈ. તેમાં કાપડવાળાનાં ભાગ્ય પણ ઊંચડ્યાં. શેઠ પાસે પીઠ થઈડાવી તેમના આશીર્વાદ સાથે પુનમે નવી પેઢી ઉઘાડી. આડે દિવસે માન્યામાં ન આવે એવી ઉચ્ચપાથક્ષો થઈ ને દરિયાવનો પુનમિયો બજારમાં પુનમશેઠ કહેવાયા લાગ્યો.

હવે પુનમે મકનને દુકાન પરથી ઉઠાવી લીધો. ત્યાં પોતાની એન ચંચળના ઉંમરજાયક છોકરાને મૂક્યો. સાંજેકતો મકન ત્યાં જઈ એને પાટે ચડાવે છે. પણ બાકીનો વખત એ પોતે જ પુનમ સાથે રહી આ મોટા ધંધાની રસમ સમજતો જાય છે.

દરિયાવની ઘણી ના છતાં, ‘ ગાપ, છે તેટલુંજ ભગવાન ખાવા દે ! ’ એવી તૃપ્તિ છતાં, પુનમશેઠ પૈસાના કોમ ખાતર નહિ, પણ પોતે હસ્તગત કરેલી લક્ષ્મીપૂજનની કળામાં પેસે પાર

ઉતરવા, સૌ ગહરવાકાંક્ષીઓને લક્ષ્મી આ દેશમાં જ્યાં લઇ જાય છે ત્યાં-મુંગઇ ગયા.

ત્યાં પોતાના ધંધામાં તો સફળતા મળે એમાં નવાન જેવું કંઈ હતું જ નહિ, પણ પુનમશેઠે ખીજા પણ અનેક ધંધાઓમાં ખચતને રોકી સારી એવી ધનપ્રાપ્તિ કરી. મકનને પણ પોતાની પડખે મુંગઇ બેઠાવી લીધો. ગામદેવીમાં એક મોટા બંગલામાં આખું કુટુંબ રહેવા પણ આવી ગયું છે. મોટરમાં સહુ ફરે છે ને મોળે કરેછે. કુટુંબીઓની સંખ્યામાં પણ કોઈ અદ્ભુત રીતે વધારો થઇ ગયો છે ! વ્યવહારકંઠેર મકન દાઇવાર આંખ કાઢે છે, પણ લક્ષ્મીને સમજનાર પુનમશેઠ એને દયાવે છે.

દરિયાવ અને ઐરાં છોકરાં સ્વપ્નમાં પસાર થતાં હોય એમ આ બધા પરિવર્તનમાં પસાર થાય છે. મત્ર જે જણ એ પરિવર્તનને ધરોળર સમજે છે : એક મકન, તે આ પારાવારને શેની પાળો નાખીને અકબંધ જાગવવો તેની મુંઝવણમાં પડેલો પૈસામાં પૈસા આતર રસ લેતો માનવી. ખીજા પુનમ શેઠ, આ તો લક્ષ્મીના મહાનિધિનું ગિન્દુ માત્ર છે એમ તટસ્થ રહીને જોતો, લક્ષ્મીના કૃપાકટાક્ષને પાત્ર થવાની કળા હાંસલ કરવામાં મશગુલ હોયડો.

સમૃદ્ધિની છાળો વચ્ચે પણ દરિયાવને આંખ પર સુખીજેવીની છાત્રક વાગતાં જુનાં આંસુ તાજાં થઇ આવે છે. ‘હવે મોટાં થયાં. મોટાંનાં થયાં. કાંઈ સમજો.’ દરિયાવ દાઈવાર લાડમય ઠપકાથી પણ સુખીને ટોકે છે. તો દાઈવાર પુનમશેઠ પાસે પાંચ મિનિટનો વખત મેળવી વિનવે છે, ‘ભાઈ, શેઠજીવ માત્ર, તારા ભાઈજીને પાંખમાં રાખજો. પેલી પારકી જણીનું સાંભળજો માં સુખત્રીનું ?’

એકવાર ડાસીને પેટીના માણસ જોડે વાત થતી હતી.

‘તને ડાણે ક્યું ?’

‘ પુનમશેઠે, યા ’

‘ હું ’

‘ ને મકનભાઈનું પણ એમ જ કહેવું હતું. ’

‘ શું ? ’

દરિયાવે આંખ યતારી. શું કહેવું એ પ્રશ્ન ન હતો પણ એને પુનમ સાથે ‘ શેઠ ’ અને મકન માટે ‘ ભાઈ ’ વપરાતું જોઈ આજ વ્યાપી. વધારામાં સામે ખૂણેથી સુખી જોઈ રહી હતી.

‘ મકનભાઈ પણ એજ કહેતા હતા. ’ નોકર જતાં જતાં બોલ્યો કે

દરિયાવને આવી વાતથી પણ ભારે અસ્વસ્થતા થતા. સાંજે પુનમને એણે કહ્યું ત્યારે જ શાતા વળી; ‘ ભાઈ, તારા નોકર સુધ્ધાં મોટાભાઈનું માન ન રાખે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ મકનને મકનભાઈ કહે, તે, ભાઈ તો તારો છે, એમનો તો મકન શેઠને ? ’

‘ મકનશેઠ કહે, એમ ને ? ’ પુનમ બીજા કામમાં ગૂંથાયો.

‘ તે, શેઠ એમ પછી કેટલા બધા ? ’ સુખી ક્યાંક હતી તે બોલી.

દરિયાવ ગંભીરતાથી બોલી, ‘ મારા શેઠલાલ, આ પારકી જણીની સલાહે ચાલીશ માં. ’

પુનમશેઠને આવા શબ્દો કાન સુધી પણ ભાગ્યેજ પહોંચે છે. એક તો વખત નથી તે બીજું એવી દરિયાવની ભક્ષામણુ-શિખામણુની આ માણસને જરૂર નથી. તેથી તો ચાતુર્માસમાં નાશિક રહેવા બચેલી દરિયાવ ત્યાં જ પૂજાપાઠ કરતાં કરતાં એકાદારી માતાનાં શીતલ જડના વારંવાર સેવનથી તાવ આવતાં.

૭) મરી ગઈ ત્યારે મકનને મનમાં એમ મૂંઝવણ ન થઈ કે હવે મારું કોણ. એને ખાતરી હતી કે પુનમ પોતાના ભાઈને તો શું પણ અગ્નિજ્વાળાને પણ તરછોડે એવો નથી.

પુનમશેઠે પોતે નાશિકમાં જઈને માની બધી ક્રિયા કરી. જો કે એ ગામ તો ન જ જઈ શક્યા. પણ ત્યાં મકનને જે કંઈ કયું તે જ એટલું બધું હતું કે ગામલોક પુનમશેઠે નાશિકમાં તો વળી શુંનું શું કયું હશે તેની વાત વિચારતાં થાકતા નહિ. સૌ દરિયાવની ધન્યતાનાં વખાણુ કરતા. દરિયાવ પાછળ ગામમાં હવાડો ને નાશિકમાં ધર્મશાળા બંધાવવાનો પુનમશેઠનો નિશ્ચય સાંભળીને દરિયાવની ઉંમરનાં જે જીવતાં હતાં તેમની આંખમાં તો દરિયાવનું નામ સંભારી આંસુ આવી ગયાં. ‘ભાઈ, પણ દસ આદમી ભાંગીને ભગવાને એક બાયડી ઘડી’તી તો ! એનું કાળજું કેયું ? નહિ તો આ છોકરા તો પથરા જેવા અહીં રખડત. એમની જવેરાત તો દરિયાવે એમને શહેરાં દેખાડ્યાં ત્યારે પંકાઈ તો !’

દરિયાવનો આત્મા આ શબ્દો સાંભળી શક્યો હશે તો એને જીવનમાં કશી અધૂરપ લાગી નહિ હોય.

બંને ભાઈઓ વેપારધંધામાં એતપ્રોત રહેતા હતા.

પુનમશેઠ ધંધામાં રાતદિવસ સમાધિસ્થ જેવો રહે છે. મકન ધંધામાં નજર રાખવા ઉપરાંત ઘરનાં લોકની સુખ સામગ્રી પાછળ ધ્યાન આપે છે. ઘરેણાં, કપડાં, વગેરે અપાવે છે. એની પોતાની જાતમહેનતની માલિકીની પૂંજ હોય તે કરતાંયે વધારે તો બાપ-દાદાની ચાલતી આવતી મિલકત હોય એટલો બધો એને મમભાવ છે. બધી દોડત એને દરિયાવના હકની જ દેખાય છે,

પણ ગવરી હમેશાં ઓશિયાળી રહે છે. અ નેતે પણ સુખીની. સુખી જ જાણે એને આટલા સખમાં તાણી લાવી ન હોય. એનાથી એ જીવવાનું પણ નથી. સુખી એને દેવાંશી લાગે છે. સુખીની આનંદના રંગથી કંડોળેત્ર કાયા તરફ એ વર હોય એમ કોક કોકવાર મીટ માંડીને જોતી પકડાઈ પણ જાય છે. એ તો હમણાં સુખીને દીકરી આવીને મરી ગઈ એથી એનું પાંણી કાંક જિત્યું છે નહિ તો એની નજર સામે નજર પણ શે માંડી જાય ?

૫૮

ગવરી તો સારો દિ' છોકરાંને વીંટળાઈને જ ગુજારે છે. દિવસ કેમ જાય છે એની ખજરે નથી પડતી. સુખીનો છોકરો મોટો થતો આવે છે. પણ સુખી હજી એ બાળક જેવો હોય તો તો પુનમ સામે જ જુએ છે, હજી એ પુનમશેઠ એને વસ્ત્રો પહેલાંને પુનમ જ લાગે છે.

સુખીએ હવે દરિયાવની ગેરલાજરીમાં વધારે મોકળાશ અનુભવી હોવી જોઈએ એમ સાધારણ રીતે કાંઈ કલ્પના કરે તો તે વ્યાજબી છે. પણ માણસની સુખ મેળવવાની શક્તિ પણ વિચિત્ર છે. જ્યારે પોતાના સુખને વેડફી દેનાર કાંઈ ઊભું હોય ત્યારે એની સામે ટકી રહી એ સુખનો દુકડો પણ મળે તો માણસ ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે, પણ પછીથી સામે કાંઈ આડે આવનાર હોય જ નહિ ને સુખના પારવારને કાંઈ એ ઊભો હોય તો એ એને સાચી તૃપ્તિ મળતી નથી.

સુખીને કશું દુઃખ ન હતું. જીવનમાં હિન્દુ સ્ત્રીને એના દેશકાળ પ્રમાણે જે કાંઈ મળી શકે એમ હતું તે એને મળી રહ્યું હતું, મળ્યે જતું હતું. પણ જે પરમ તૃપ્તિ જીવનની શરુઆતમાં અનુભવી હતી તેમાં ને આમાં ઘણો ફેર. ભૂખ પછીની ક્ષુધાશાન્તિ અને બેઠાકુના અકસંતિયાપણા વચ્ચે જે ફેર હોય છે તેવો જ કાંઈક. દુકામાં, દરિયાવ જતાં નવાઈની વાત એ છે કે સુખીના જીવનમાં

જ કાંઈક ખોટ જણાય. તેમાં નાનકડી બાળકી એ ઘડી વીજળી જેમ. કમકીને વિદાય લેતાં સુખીના અંતરમાં ખાલી જગા વધતી ગઈ.

ધણીવાર એને, મોટરોમાં મુંઝવણ રસ્તા પર ફરતાં, પેતાના નાનાશા ગામની ઓળખીતી પગથીઓ માટે મનમાં આકર્ષણ ઉભરાઈ આવતું. કશાની આગાહી થતી હોય તેમ ઊંઘ વચ્ચેથી કમકી બિટીને, ‘આલો, જઈએ.’ એમ પુનઃમશેહને એ કહેતી. શેહને લાગ્યેજ એ કાંઈ સમજતું.

બાળક માંદો હતો. દવાદારુ કરનારા ડોક્ટરોનો આ ધનિકને કાંઈ તોટો ન હતો. છતાં તેનું શરીર લોહી લેતું ન હતું. સુખીએ વિનવણી કરી: ‘ગામ જઈએ. પાણીગદનાની જરૂર છે...તે તમે ય. ક્યાં ધર છોડ્યા પછી પાછા ગયા છો? લોહી પણ કેટલું સંભારે છે? ધરે તમે જોયું નથી?’

પુનઃમશેહને જે આવી દલોલો આકર્ષતી હોત તો અત્યાર પહેલાં કેટલીય વાર એ જઈ આવ્યા હોત. કીર્તિધન વડે મોટા થયા પછી જેને પોતાની જનમભોમકામાં પાછા જવાનું ન ગમે એવો લાગ્યેજ કાંઈ માણસ હશે. પુનઃમ પણ કાંઈ એવો પૈસાનો કીડો ન હતો કે જે દિવસ જઈ આવી ન જ-શકે. પણ એને શું આકર્ષણ? આકર્ષણમાં એક સુખી, તે તો દરિયાવની ગોઠવણથી આંતરે આંતરે ખાસે આવતી રહેતી. હા. એને સગી મા હોતને, (મકનને જેમ દરિયાવ,) તો એ કંગાલ હાલતમાં હોત તો એ વિના શરમે, વિના સંકોચે ધામને જાત. એને ગામ લૂખ્ખું લૂખ્ખું લાગતું ને મન. મનાવવા એ બિડટો જમણા વેગથી દ્રવ્યઉપાર્જનમાં એકાગ્ર થઈ જતો. સુખી બહુ આગ્રહ કરે છે તો કહે છે, ‘આ લડાઈનું જોર જરી નરમ પડે એટલે મહિનો શું-એ મહિના જઈ આવીએ.’

યુરોપની લડાઈમાં આ દેશના લાખો માણસોનું બલિદાન. અમાયું હતું તેની તો ગયુતરી થઈ હશે, પણ લડાઈ પૂરી થવા

આવ્યે ઇન્દુએન્ડા જે અહીં આવ્યો તેના ખપ્પરમાં કેટલા શુભ
આવી ગયા એ ગણ્યું ગણાય એવું નથી. એટલી મોટી સંખ્યા
દર દમકે કરોડોનો વસ્તીવધારો કરતો આ દેશ જ કાગલ પાડી
શકે. સારનાર કરનારની જેને કમીના ન હતી તે પુનમશેઠ પણ એ
ઇન્દુએન્ડાયજમાં આહુતિરૂપ થયા.

આભ તૃટી પડ્યું હોય એમ સુખી એ દિવસ તો એમાન
અવસ્થામાં રહી. આ દુનિયા એને દુનિયા જેવી ન લાગતી. કાંઈ
પરમુલ્લકમાં હોય એમ બહાવરી બનીને ચોમેર વેતી. પળવાર
પહેલાં બધું એ એનું હતું. હવે કાંઈ નથી. છાકરા સામે વારેવારે
જુએ છે ને આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવો વહે જાય છે.

ગામમાં પણ સમાચાર પહોંચ્યા ત્યારે ભાગ્યેજ એવું કાંઈ
હશે જેની આંખ બીની ન થઈ હોય. પુનમિયાને એ ઓખખતા.
પુનમશેઠ એમને જગતાં હિંદતાં જેયેલા સ્વપ્ન જેવો જ થઈ ગયો.

એ સ્વપ્નના સો સો ટૂકડા થઈ ગયા. સુખીની સ્મૃતિમાં એ
ભંગાર કાંઈક જળવાયો તે જ.

આશ્વાસન આપનારાંનો તોટો ન હતો :

‘એ તો પાણી આવ્યું ને વહી ગયું ! એમ જ !’

‘હા, એમ રડયે કાંઈ આરો છે !’

‘એ તો બધી દુનિયાનું સુખ જોઈને ગયા. હવે આ છાકરાને
સાયવીને મોટો કરો, એટલે એ પુનમશેઠ.’

‘બાઈ, તું એવી સારા ભાયગની મગી તે વળી આટલે લગ્ન
વધ્યા. નહિ તો બાપ મૂંઝા ત્યારે ઉપર ઓઢાડવાનું થેપાડું એ ન’તું.’

‘હા. હવે આટલેથી ભગવાન સુખી રાખે.’

બહાવરી બનેલી સુખીને કાને આવા ભલ્લી લાગણીના કે પછી
ઉપર ઉપરના શબ્દો પૂરા પહોંચતા પણ નહિ.

કોઈ, આશ્વાસનને ગળાને સાથે કડવા શબ્દો પણ એકવાર જીભે ચડી આવ્યા હોય તો પછી, સંભળાવવાનો મોહ જતું કરી શકતું નહિ :

‘જે લડાઈએ પૈસો આપ્યો એણે જ મોત પણ આપ્યું.’

‘અચારો શેઠ થયો તોયે મૂંઝો તો હતો એવો જ. એ વડી એસીને ભોગવાયું તો રજ ભારે નહિ.’

‘દરિયાવ ભાયગશાળી તે ભરી ભરી લખમીમાં મૂઈ, હવે એને દેખવું યે છે ને દાઝવું યે છે ?’

સુખીના કાને એ પણ પહોંચતું નથી. એનું એનન શરીરમાં ક્યાંક ઊંડે ઊંડે ભરાઈ બેઠું છે. શરીર બદારનું પ્રસંગોપાત કંઈ કંઈ કામ કરે છે પણ તેની જાણે એને પોતાને પણ જાણ નથી.

ચાર છ દિવસમાં જ્યારે બધાં સાથે એ ગામ આવવા નીકળી ત્યારે છોકરાને સાથે રાખવા માટે આખો વખત એટલી બધી ઘેલછા એને હતી કે તેને પોતાની પાસે બેસાડી રાખવા આડે એને છોકરાનાં કપડાં લત્તાં લેવા સુધ્ધાંનું પણ સાંભર્યું નહિ.

ગામડામાં બધાં આવે છે એ સાંભળીને રતનચંપી ઘર બદાર નીકળી. એની આંખેથી સામે રસ્તો બરાબર દેખાયો નહિ હૃદય-માંથી આંસુ ચડી આવતાં હતાં. ઊંડા નિઃશ્વાસ પાછળ પાછળ સુખમાંથી ઉદ્દગાર નીકળી આવ્યો :

‘ચિત્તારી સુખી આ રસ્તે છેવટે એકલી જ આવી !’



ચંચળમાં નામ કરતાં ઉઝટાજ ગુણ હતા, પુનમની પેઠે એ ય ઓછું જોત્તી. પુનમમાં પરંતુ, મૂંગામૂંગા પણ મીઠાશનું વાતાવરણ પેદા કરવાની જે શક્તિ હતી તે ચંચળમાં ગિતકુત્ત હતી એમ જ કહેવું સારું છે. પણ પુનમની વાત શાને કરવી ? એની જેન હોવા ઉપરાંત ચંચળમાં ખીજો એક ગુણ ન હતો.

ચંચળ સ્વભાવે ધીરગંભીર હતી, તેવીજ શરીરે પણ એઠા ઘાટની કાઠીના રૂપે હતી. ચાલતાં પગ બહુજ નહિ-સહેજ જ વાંકા પડતા ને તે એવી રીતે કે, એ જાણુ વારાફરતી ડાબો જમણે ખભો કસાકને મારતી હોય એમ મરડાતી મરડાતી ચાલતી. ઉંમર હવે કાંઈ નાની ન હતી એટલે બહુ કટંગું લાગતું. પણ ચંચળને ઘરની દરેકે દરેક જાગતમાં પોતાનો હાથ રાખવાની એટલી બધી તાલાવેલી હતી કે કાંઈ કાંઈ કામ કરતું હોય ત્યારે તેની જોડે આમતેમ અથડાતી જ હોય. દરિયાવ જીવતી હતી ત્યાંસુધી તો એની ઉપર દરિયાવની જીભ કાંઈક લગામની ગરજ સારતી. પણ તેના મૃત્યુ પછી એને મેદાન મોકળું મળ્યું હતું. મોટી ઉંમરની વિધવા. પેટ એકનો એક દીકરો. તે વળી મકનવાળી દુકાને ગોઠવાયેલો. ને ઉપરથી પુનમશેઠ જેવો જેરાવર ભાઈ.

ચંચળને કાંઈ બાકી ન હતું.

ગવરી તો આ મૂર્તિથી દૂર જ ભાગતી, છતાં લાગમાં આવી જાય તો ચંચળ જે શબ્દ ભેગી એને ગળડાવી પાડતી : ‘તે આ શો મચકો ! તારા વરને મારા દીકરાને લીધે તો પેઢીનાં પગથિયાં દેખવા મળ્યાં !’ પણ ગવરી ભડી હોય તો તો એની આડે ઉતરતી જ નહિ.

ચંચળ સુખીની કાંઈ એશિયાળા જેવી રહેતી, પણ પુનઃ મરી ગયે પોતાને જાણે સુખી જોડે કાંઈ સંબંધ જ ન હોય એમ એણે વર્તવા માંડ્યું.

‘ભાઈ ત્યાં સુખી લાભી.’ એવું સંસારશાસ્ત્રનું કોઈ સૂત્ર એ મનનું ગણગણતી પણ ખરી.

મકન પાછો ગયા પછી પંદરેક દિવસ રીતે સુખીએ માનથી ને ભાવથી ચંચળને ખાસ પોતાના અને મુરબ્બી માણસ તરીકે પાસે બોલાવી કહ્યું.

‘બાઈ, છોકરાનાં લુગડાં ત્યાં મુંગઈમાં રહી ગયાં છે તે મોકલવાનું કહેલું પણ આવ્યાં નથી, તે ઠાગળ લખાવોને.’

‘મકનશેઠને કહ્યું’તું ?’ સામેથી ચંચળ બોલી. એની મારફત તો કહેવરાવ્યું હશે. પણ ‘મકનશેઠ’ બોલવાની ચંચળની રીત જ કાંઈ જુદી વસ્તુ કહી દે એવી હતી.

સુખી કાંઈ બોલી નહિ એટલે ધીરે રહીને કહે છે, ‘તે કેટલું મુંગઈ નહિ લખીએ તો ચે શું ? બાણિયાશેઠને લખશું તો ચે મોકલી આપશે. ક્યાં તમારાથી બાણેજનાં મકત લેવાય એમ છે તે એને મોકલતાં વાંધો !’

બાણિયાશેઠ તે ચંચળનો ચિન્ટાવી. સુખી ચંચળના મનના મોરચા જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. એની ઊંઘનું એક આવરણ જાણે ખસ્યું. શોકમાં ટકી રહેવા કાંઈ બાળ માટે એ કાંઈ મારવા લાગી.

પણ સુખીની કાંઈ સમજદાર થતી હતી એમ ચંચળે પૂરવાર કરી આપ્યું. સુખી પોતાના બોલ્યા સામું જોતી નથી એ જાણતાં ચંચળને વાર લાગી નહિ. એણે લાડપાનથી સુખી પડખે બેસીને આંખમાં હતાં તેટલાં પાણી એકવાર તો દલવી નાખ્યાં. ‘તારો વર તો એ પછી થયો તો ? મારો તો કેટલો ધાવણો હતો ત્યારથી

એકનો એક લાડકવાળો રાંજિયાગરનો ભાઈ હતો ! આજે મારી સામું જોનારું ડાણું ! તને તો તારા વરની કમાણી છે તે પેલો મકનશેઠ થઈને બેઠો છે તે રોટલા પૂરશે નહિ તો ક્યાં જવાનો છે ? ને હું તો મોઈ મુંગધે ન ગઈ ને ભાઈ કનેથી બે ટાંડો ધાન પણ ન માંગી લીધું. જોનના કાળજીમાં ક્યાંથી સૂઝે કે જવાનજોધ ભાઈ આમ લીડ્યો જશે ? ને હવે દરિયાવને હવે હતી તેની જ દશા મારી તો એને તુંવે ચે રહી. મોટો મકનશેઠ ભણો હશે તો મારા દીકરાને જ લાથ ઝાલીને ઉઠાડી મૂકશે. ’

હરેક કથન ઉપર આંસુની ટીકાટિખણી થતી આવતી હતી. ગમે તેમ પણ સુખીનું હૈયું સાચાં કે ખોટાં ટાંઠ પણ આંસુ જોઈ શકતું નહિ. પોતે ચંચળ ત્રિપે મનમાં પળવાર પણ ખોટો ખ્યાલ કર્યો એ એમાટે સુખીને દુઃખ થયું. પોતાના વરની ખોટ ખરેખરી ચંચળ અનુભવી રહી છે એ જોઈ ચંચળને સમદુઃખિણી સમજી એને જોલે જોલે સુખી પણ ચોધાર આંસુ સારી રહી. છેવટે બોલી : ‘ કાંઈ નહિ બાઈ, સૌ સારાં વાનાં થશે ? ’

આંખો લૂછી નાખી, નાક નસીકી, ચંચળ બોલી, ‘ એ તો હું તારું પારખું જોતી હતી. ને તેમાં તને ખોટું લાગ્યું. પણ મારે જોવું’તું કે તું કેટલામાં છે. તારામાં કાંઈ નહિ હોય તો તો પછી આ અખૂઝ છોકરો અને તારો ભાણીઓ બંને બચારા રરતે જ રડવડશે તો. તારા લાથમાં છે. ’

સુખી ક્ષીણ અવાજે બોલી, ‘ મારા લાથમાં તે શું છે ? ભગવાનના લાથમાં કરો. મારા લાથમાં હોત તો આમ બધું ઢોળાર્ક જરા હેત ? ’

‘ તારા લાથમાંસ્તો, નહિ તો બીજા કોના લાથમાં ? અત્યારે તું કાંઈ નાનું છારું નથી. ધારે તો બધા વેવાર ચત્રાવવા જેવી છે. ’

ને તારા વરની કમાણી છે. મોટા મકનો શેઠ થયો છે પણ,—એ તે ક્યાં મારી જાણમાં નથી?—કાલ અત્યાર સુધી તો મરીમરચાં વેચી ખાતો'તો એ જ કે બીજો ? ' .

‘ એવું નાં કહીએ, બાઈ. એ તો બધા એમ કરતાંતા ને ! ’
ને એમાંથી વળી ભાવગમાં હશે તે પાઈ પૈસો મળ્યો વળી, ને કાલ જિહીને ભાણિયાશેઠના નસીબમાં લખ્યું હશે તો એ ચે કાંઈ ઓછા પપાશેરની ત્રાગ્તુડીએને જ વળગી રહેવાના છે ? ’

ચંચળને આ ભારે મીઠું લાગ્યું. રખેને પોતાનો પુત્ર મોટા શેઠ થઈ જાય એ મધુર ભીતિથી એ આંખ મીંચી ગઈ. સુખીને કળંગે કરવામાં પોતે કાંઈક સફળ થઈ છે એમ પણ એને આંતર-દર્શન કરતાં ખાતરી થઈ.

ચંચળને એક દામ છોડી બીજો જવાનો ભારે કંટાળો હતો. એને સાસરીમાં માંડ આવતું ચોમાસું પણ ઝીલી શકે એવું છાપડું હતું. પુંજનું પણ એવુંસ્તો. એટલે દરિયાવના જીવત જ પિયરમાં પગલાં માંડવાની જે તક મળી હતી તે એકવાર ઝડપી લઈને આગળ ઉપર કેવી સવડ છે એ તપાસવાની પેરવીમાં રહેતી હતી. ચડતી આઝાદીમાં દરિયાવે એને કામ પત્યે પણ પીઠ બતાવવાનું ઠીક લેખ્યું ન હતું. ઉપરાંત જેની ગરજ હોય તેનું મન કેમ મનાવી લેવું એ ચંચળને શીખવવું પડે એમ પણ ન હતું.

દરિયાવના ગયા પછી તો ગૈરાં માણસમાં પોતે જ મુરબ્બી રહેવાથી, ‘ ગણો તો તો સાસુને દામ છું, ’ એમ ચોકખું ગવરી જેવીને, સુખી એટએટલામાંથી સાંભળી શકે એ રીતે, કહી દેતી. હવે પુનમ જતાં એને આ ઘરમાં, જે દરિયાવનો મકન કોરડો ફેરવે તો, પોતાને પાણીયું મળે એવો પાકો સંભવ. તેથી પોતે જાને પક્ષ-પક્ષ પણ પાડવાનું શુભ કાર્ય પોતે જ શરુ કરી દઈને તે-માં

કયો બળવાન તે નક્કી કરવામાં મન વચન ને કાયાની શક્તિ ખરચતી હતી. બની શકે ને બંને ઉપર પોતાનો હાથ રાખી શકાય તો તો સોનાથી ચે પીળું, એમ પણ મનમાં ધારણા ખરી. ટુંકામાં, માથાપનું નામ સાચવતું આવું રૂકું ઘર, જે બાંધવામાં પોતે જાતમહેનત પણ કરેલી, તે છોડવાની હવે ચંચળમાં જરી ચે ધગશ ન હતી. ચંચળનું ચિત્ત બીજું ગમે તે હશે ચંચળ ન હતું અને ‘ અઠે દારિકા ’ કરીને આ ઘરમાં જ અડીંગા લગાવી પડ્યું હતું.

વરસ દહાડામાં તો સુખીએ જોયું તો પોતે શોકમાં ને શોકમાં એક તરફ લોચો થઇને પડી રહેતી તે દરમિયાન આ ઘરે કોઈ જુદો જ સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે. આસ્તે આસ્તે કળે કળે રાતદિવસના પહેરાથી ચંચળે ધરતી એકેએક બાજતનો કમળો મેળવી લીધો છે. મકન શેઠ સુધી આ વાતનો અણસારો સુદ્ધાં પહોંચ્યો નથી એમ કહેવું એ મકનની બુદ્ધિને અને ચંચળના દોરને બંનેને ઉતારી પાડવા જેવું ગણાય. ભોળી ગણાતી ગવરીએ કોકની પાસે લાંબો પહોળો કાગળ લખાવી ભરીને રજેરજ હકીકત મુંઝવ સુધી પહોંચતી કરી દીધી હતી. પણ મકનશેઠ ધંધામાંથી ડોકું ઠ્યાં ઊંચું કાઢી શકે એમ છે ? અવારનવાર દેખાવ પૂરતો કાગળ લખે છે. સુખીના છોકરાનાં કપડાં તો મુંઝઈ હતાં તે ગામ દેખવા પામ્યાં નહિ. કાગળને ખૂણે બે અક્ષર પાડ્યા હતા કે વેપારીને ત્યાંથી ટકાઉ જોઈને લઈ લેજો. સુખીનું મન આમે શોકમાં ઘૂમ રહેતું ને આવું કાંઈ કાને પડે ત્યારે બહાનની કરી અસર જ થઈ ન શકે એવું ખૂટું થઈ જતું. એના મનમાં એક આશા હતી કે મોંઢામોંઢ મળશે ત્યારે મકનભાઈને ગધો ઠપકા પેટ ભરીને એકી સાથે આપી દઈશું.

ટોકવાર રતન ચંપી ઘડીક ડોકિયું કરી જાય છે તો એટલીવાર એને જોડે છે. બાકી તો પોતાનો છોકરો ને ગવરીનો, એ બેની સાથે ગૂંથાઈ રહે છે.

પણ છોકરો હમણાંનો માંદો રહે છે. સુખીને ખરાય સ્વપ્ના આવે છે ને ટાઈવાર હોગકા ખાતી હોય એ સ્થિતિમાં જગી જાય છે, અને છોકરાને પડખે જોઈ એને વાંસેમાથે હાથ ફેરવે છે. એનાં પાંસળાં નીકળી આવ્યાં દેખતાં સુખીની જાંતે આંખો ઉભરાઈ આવે છે. બિનાં બિનાં આંસુના સ્પર્શથી બાળક ઝમઝમી ઊઠે છે ત્યારે જતું પોતે રડે છે એનું એને ભાન આવે છે. જગીને બાળક માને તરછોડી કાઢી બોલે છે : ‘બા, બા, તું ચે કેવી છે ? નકામો તે’ મને જગાડી દીધો નહિ તો બાપાને લઈને જ હું આવતો’તો.’ બાનાં આંસુ, બિડટાં, જમણાં થઈ જતાં. ગળે વળગી પડીને બાળક ગદ્ગદ કંઠે પૂછે છે, ‘બા, બા, કેમ રડે છે ?’

ટાકંટાક વાર અર્ધ તન્દ્રામાં પોતાના અપરાધ છોકરાને ને ગવરીના ઉમંગી રુધુને વાતો કરતા સાંભળી જાય છે. ‘બાપા કરતાં ચે હું તો મોટો શક થવાનો.’ ગવરીનો છોકરો કહે છે.

‘હું ચે થવાનો, જો ને !’ પોતાનો છોકરો કહે છે.

‘અરે, હું તો પુત્રમકાકા કરતાં ચે મોટો થવાનો. જો જો તો ખરો !’

‘તે થજો ને ! હું પણ થવાનો. પછી જો જો ફાણ પછાડી પડી ગયું તે.’

‘તું પછાડી પડી જમરા, શું.’

‘તું ! તું !’

‘ના તું, તું !—’ સામે ગવરીના છોકરાએ અનેકવાર ‘તું ! તું !’ કહીને ઉમેયું, ‘મને એકવાર મુંઝઈ તો જવા દે, બાપુ કને.’

‘તે જજોને ! મુંઝઈ શું છે, ધૂળ ? મને એકવાર મારા બાપુ કને જવા તો દે પછી જોઈ લેજો રંગ !’

સાંભળીને સુખીનું કાળજું ફડફડ થવા માંડ્યું. છોકરાઓ નિર્દય થઈને એનો જીવ ચૂંથતા હતા :

‘ના, ના, પુલ્લમકાકા કને તો હું ચ આવીશ.’ ગવરીનો છોકરો ઢીસો થઈ જઈને કહે છે. ગામઘોડની પેઠે છોકરાંને મન પણ પુનમ એટલે તો પૈસો જ પૈસો.

‘હા, તે હું તને લઈ જઈશ તે તું જોઈશ ! એકસો જ નહિ જઈ તે વળી તારી વેઠ સાથે લઈ જઈ.’

ગવરીનો છોકરો કાત્રાવાત્રા કરવા લાગ્યો ને કાંઈક સફળ થતાં બોલ્યો, ‘મંગુ, તારી પછાડી પછાડી તો આવવા દઈશ ને ?’

વિજયથી મંગુએ કાનમાં ખુમારીપૂર્વક માથું હલાવ્યું.

‘તો ક્યારે જઈશું ? ગાડીમાં જઈશું ને ?’ ગવરીના છોક-
રાએ પૂછ્યું,

‘બોલ્યા !! ગાડીમાં તો તારા બાપા છે ત્યાં જવાય ? જગે તું.’

‘ત્યારે પુલ્લમકાકા છે ત્યાં કેવી રીતે જવાય ?’

‘જે કાક સાંભળી જશે તો વળી કેડો પકડશે. આમ આવ કાનમાં કહું.’ પછી ગવરીના છોકરાને પાસે બેઠી કાનમાં મોટેથી હોઠ ફફડાવી બોલ્યો, ‘ચાહ નથી ? પુલ્લમકાકા સુંમઈ ક્યાં ગયા છે ? બધા કહે છે ને કે એ તો મરી ગયા છે ?’ છોકરાંને મન જાણે કેમ ‘મરી’ કાઠ ગામ ન હોય !

‘તો આપણે ?’

‘આપણે એ મરી જઈશું.’

‘ક્યારે ?’

‘બસ બહુ વાર નથી, હવે.’

‘જો, એકલો ન જઈશ હો.’

‘તું તારે પછાડી પછાડી આવજો ને. પછી છેક પછાડી રહી જાય તો બીજો શું કરે?’ ખુમારીથી ગવરીના છોકરાને કહીને મંગુ ચકલીના બચ્ચાને ઘોઘર ગિઝાડો પકડતો હતો તેની તરફ દોડ્યો.

સુખી મરણુતોડ હાલતમાં નિસાસા નાખતી પડી રહી.

છતાં કોઈવાર સુખી પોતાના મંગુને ને ગવરીના રઘુને બહાર આનંદમાં રમતા સાંભળતી ત્યારે એના હૃદયમાં ઝંડે ઝંડે પ્રસન્નતા છવાતી. રમત માટે બધાં બાળકો બખ્ખેની જોડીમાં ગાતાંગાતાં આવીને ઊભાં રહે ને બે જણા ઊભા હોય તે દરેક જોડીથી જે જોઈએ તે એકેક માગી લે. રઘુ અને મંગુ એકમેકને ગળે હાથ નાખી ગાતા અ તા આવતા :

રઘુમંગુ બે ગોટિયા;
પાણીમાંના પરપોટિયા.

તે દિવસે ચકલીના બચ્ચાને તો ગિઝાડાના મોંમાંથી છોકરાએ બચાવ્યું, પણ સુખીના આ દેવ જેવા દીકરાને મોતના મોંઢામાંથી કોઈ વેલ કે દાકતર કે સગાંસંબંધી કે પૈસો, કશું બચાવી શક્યું નહિ.

સુખીએ એક વાર મુંઝઈ કહેવરાવ્યું હતું કે આવીને છોકરાને દવાદાર માટે લઈ જાય કે તેડાવી મંગાવે. પણ વરસ દિવસ પછી જાતે જ લઈને આવજો એવો જવાબ આવ્યો. હતો ‘ત્યાં એનું કાણુ રહીશ્યું? સગી માની વાત તો જુદી જ છે!’ ચંચળ પણ એમ બોલતી. એટલે ત્યાંથી અચારનવાર દવાની શીશીઓ આવે તે પરથી અમે તેમ સારવાર ચાલતી. ધીમે ધીમે છોકરાના ડીઝ પરથી લોહી જ ઊડી ગયું. ચંચળનો તે એ હાંચો સરખો ન લેતો. જે કે ચંચળની દાનત એને ખરે જ માતો જોવાની હતી.

કાંઈ કરતાં એ જીવે, ને પોતાની માનો વસ્તારવેલો ટકે ને આ ઘરમાં પોતાનું ચઢણુ રહે.

છેવટે લોકલાગે મકનશેઠ વચ્ચેથી સ્ટેશનવાળા કસ્યાના મોટા ડાકટરને લઈને આગ્યા ત્યારે છોકરાની આખર અવસ્થા હતી. મામના જે કાંઈ ઉંટવૈદે જતાવી હશે તે સહુ દવા આ છોકરાના પેટમાં ગઈ હશે. ડોશીવૈદાનો પાર ન હતો. રતનચંપી કોકવાર આવતી ત્યારે એ એક ચોકખું કહેતી કે આમ શું આભણે થીંગડાં મારે છે? લઈને જાને મુંગઈ. ક્યાં પૈસાનો તોટો છે?' તો સુખી દબેલે અવાજે બોલતી, 'ઉંજરો શી રીતે છોડું.'

‘ઉંજરો તો આ છે તો છે ને? લાજ રાખ્યા વગર પહેલાં આને મોતના મોંઢામાંથી ઉગાર.’

પણ ચંચળની ચોટી વટાવતી કપરી હતી. ગવરી સાંભળે એમ સુખી સાથે વાત કરતાં કરતાં જ ચંચળે એક વાર પૂંજના ભાગ પાડવા માટે એવી બારે હોદા કરી મૂકી હતી કે ગવરી પણ વરને કાગળમાં એ વાત જણાવવાનું ચૂકી ન હતી. મકને ગોળગોળ, ‘હમણું શી ઉતાવળ છે? છોકરો મોટો તો થવા દો, બીજાં ફોટી ખાશે.’ એવો જવાબ આપી સાથે ચંચળના ભાણીઆને મુંગઈમાં પોતાની પાસે બોલાવવા વિચાર છે એવો મમરો મૂક્યો હતો. ને ત્યારથી ચંચળના ઢંગ અદલાઈ ગયા હતા. ભાગ પાડવા માટે સુખીને ચડતીને મકન પાસેથી સારની વસ્તુ મેળવી શકાય એમ છે એ એના ધ્યાનમાં જરોજર બેસી ગયું હતું. ભાગ પાડીને ચે શું? ઓછું ટાંછ જ એને કંઈ ગાંડડી બાંધી આપવાનું હતું? એ કરતાં તો જાનેનાં ચ બિંચાં મન રહે એ તામું! જેથી પોતાની જરૂર જાનેને ચે વરતાતી તો રહે. મકનનું મન એ રીતે સાચવતી કે ગામડાગામના રીતરિવાજ ને રહેણીકહેણી પ્રમાણે અહીંનું ઘર વટવહેવાર સાચવીને ચાલતું રહે એવી મકનની ઇચ્છા

પોતે અમત્રમાં મૂકતી. આવીની રહેણી પરથી ભાગ્યે જ ટાઈને મુંગઈમાં આ સોંઘાનો અદગક પેસો હશે એવો ખ્યાલ આવે. ગવરી જાતે પાણી લાવતી એ તો ખરું જ, પણ ટોક ટોકવાર એના હાથની ચૂડીઓની સોનાની ખોસો છાણથી ખરડાયેલી જોઈ શકાતી. ‘દેશ તેવો વેશ’ એ મકનશેઠનો મુદ્રાગ્રેખ હતો. પૈસો પોતા કને છે એનો મકાન બનાવી ધમ્મગરો બાંધેલો એ ઉપરાંત મુંગઈની હવા આ ઘરને ક્યાંય અડવા પામી ન હતી.

ગામની નિશાળમાં એક નવો શિક્ષક આવ્યો હતો. એ ન્યાયાધીશની કચેરીમાંથી લાંચ લેતાં પકડાવાને કારણે કમી હયેલો. ને પછી ખોડાં દોર પાંજરાપોશમાં દાખલ થાય એમ કેળવણી-ખાતાએ આને સંઘર્યો હતો. ભણાવતાં ભણાવતાં પણ કાયદાની ચાર કલમનો આ જાણુકાર ગામ લોકની ખટપટમાં પડી એ પૈસા દલાલી ફૂટીકાઢતો ગામમાં નજર નાખતાં જ મોટું ઘર એની આંખે મહેજે જોઈ લીધું. છોકરાંની કેળવણીને નિમિત્તે એણે ધીમે ધીમે પગપેસારો કર્યો હતો. ‘ખરોખર મુંગઈ જેવું ભણતર આંદો એકે ભણાવું.’ શિક્ષક એની બડાશ પણ જે પૂરી ન સમજે એવાં માણસ આગળ લાંબી લાંબી વાતો લાંકતો, ‘ભલમલા મુંગઈમાં ભણી આવેલા અમારી આગળ ટારેમાં પરીક્ષા આપતા હોય એમ ખોલ્યા કરે. અને તે વગી ઊભા ઊભા, જે અક્ષર ખોલવા હોય તોય ટપ ઊભા થાય ત્યારે.’ પરિણામે સુખીએ ‘રાજ કરીશું,’ કહી બંને છોકરાઓને શિક્ષકને ઘેર ખાનગી ભણવા પણ મોકલવા માંડ્યા હતા. એનો છોકરો માંદો પડ્યો એટલે શિક્ષકે ‘પૈસા લેવા નથી આવ્યો. પૈસાની શી ઉતાવળ છે? આ તો થયું કે સહેજ જોતો તો જાઉં.’ એમ સાગા માણસને દુવતા શબ્દો પૂરવેગમાં વાપરીને અવારનવાર આવવાનું કરી મૂક્યું હતું.

એકવાર એમ માંદગીની ખગર કાઢતાં કાઢતાં જ મિસ્કતના ભાગ પાડી દેવા માટે લાગ જોઈને મહેતાજીએ સલાહ આપી દીધી. ઉપરથી કહ્યું, ‘આ તો તમને શી ગમ ? પણ અમે ડારટમાં કેસો ચલાવી ચલાવીને આવડા થયા એટલે અમને તો દીવા જેવું બહું દેખાય.’ મહેતાજીની વાતમાં ‘ડારટ’ ન આવે તો થઈ રહ્યું.

‘કાંઈ નહિ માસ્તરશા’બ. ડારટો તો છે જ તો ! મારે પણ રોવી છે ? આને ઓ તાર લાડમાંથી ખસતો નથી ને આ પડખે પાહું નીકળ્યું છે એની કાંઈ દવા તમને ધ્યાનમાં છે ?’ સુખીનું માનવહૃદય પહેલપ્રથમ પોતાના છોકરાનો દરદનો જ વિચાર કરતું. એની મરણપથારી પર ધનદોડતના ભાગલામાં કેમે કરી એનું મન ક્ષણવાર પણ પરોવાતું નહિ.

‘પણ પછીથી રાત્રી દમડીયે નહિ જેવા પામે, એ લખી રાખજો. વીંટખીંટ કરેલું હશે મંગાવીને ચાર દેખતા આદમીમાં નકકી કરો નહિ તો પછી ફક ! ડારટોના ગામડા એવા છે. સમજ્યા ?’ મહેતાજી ખીચારા સાચી વાત કહેતા હતા.

‘પણ તમે કાંઈ દવા જાણુતા હો તો કહેને ! કહેને માસ્તરશા’બ કાંઈ ખીજો દવા કરનારો જાણુવામાં છે ? કહેને ! આંજુથી સુખીના અવાજ ભાંગી પડ્યો.

‘પછી રડશે એ થે નકામનું છે. ચેતવું હોય તો અત્યારે ચેતો. અરજી તૈયાર છે મારા ગજવામાં. અંગુઠો કરી આપો.’ ખીરસામાંથી મહેતાજી કંઈ કાઢવા જતા હતા. ત્યાં સુખી બોલી, આનંદથી ચમકી ઊઠેલી આંખે:

‘લઈ આવ્યા હો દવા ? લાવો, લાવો, ત્યારે આપતા કેમ નો’તા ? માસ્તર સાહેબ તમારી દવા તો એ હસતો હસતો પી જશે.’

મહેતાજી હોબાટા પડી ગયા. હાથ એમને એમ ખાલી ગહાર કાઢી ઝિમા થતા થતા જેલની વારતા બોલ્યા:

‘ પછી ઝેર ખાવા પણ આ લોક પૈસો નહિ આપે. અત્યારે આ છોકરો છે નં લડીલો ડારટ તો આંધળો છે. ને પછી એ નહિ જુએ કે નિરાધાર વિધવાનું પોપણ કાણ કરે છે ને કાણ નહિ. મારે હમણું ભાગ પાડવાનો તકાદો કરી લો. પછી મારે તો શું. ?’ ફાટી આંખે સુખી બેસી, ‘નથી પાડવા ભાગ મારે! દવા આપતો હોય તો આપ, નહિ તો ભાગ, મોટો ડારટવાળો આગ્યો છે તે! મારા છોકરાને મારવા! નથી પાડવા ભાગ! નથી પાડવા, જા!’ છેલ્લે જતાં એનો અવાજ ભયના માર્યા અંટલો ચડ્યો કે સાચા બોલા મહેતાજીને રસ્તો માપવો પડ્યો, અને ‘શું છે?’ ‘શું છે?’ કરતી ગવરી બહાર આવી ત્યારે ભાગ બાગતના છેલ્લા શબ્દો જરૂર એને કાને પડ્યા પણ હશે.

છોકરો ખરેખર મરી ગયો ત્યારે સુખીના મનમાં ભાગ બાગત વિચાર સરખાયે ફરકવા પામ્યો નહિ. જે કદાચ બીજાને મન ભર્યો ભર્યો લાગતો હશે એવો આ સંસાર સુખીને સુનકાર લાગવા માંડ્યો. મોત આવે તો કેવું સારું એમ એના લોહીનું અણુએ અણુ ઝંખે છે. ખાવા પીવાનું, ઓઢવા પાથરવાનું, બોલવા ન બોલવાનું બાન ભૂલી ગઈ છે. વચ્ચે ગવરીનો રધુ પડખે ચડે તો એને સોડમાં લઈ પંપાળીને ટપકતી પાંપણે એ દિવસ વાળી મરવાની રમતનું પૂછે છે, “ભાઈ તને એ કહેતો ખરુંને કે ‘કાઈ સાંભળી જશે તો વળી કેડો પકડશે’?” રધુ અવાક બેઠ રહે છે પણ સુખી હસવા કરતી કહે છે, ‘હું સાંભળી ગઈ છું તો!’ ને કેડો પકડવા અરધી ઊભી થઈ જઈ કમ્મરે સાડલો વીંટાળે છે.

૧૦

પુનમે દરિયાવ માટે પૂજનપાડ માટે કરાવી આપેલી એરડીમાં હવે સુખી રહે છે. રહે છે શેની ? રાખવામાં આવી છે. કેદ કરી છે એમ જ કહોને. ચંચળનો એની ઉપર કડક ચોકીપહેરા છે. બે વાર ખાવાનું અંદર દોરને નાખતી હોય એમ એ નાખી આવે છે રાતે પા કલાક બહાર આવવા દે છે ને આંતરે દિવસે નાહવાનું પાણી, માગે તો, આપે છે. સુખી કાં તો ખૂણામાં સૂનમૂન બરાધ રહે છે. કાં તો ખુદ્દી જમીન પર લાકડું હોય એમ પડી રહે છે. કોઈવાર બારણું તૂટી જાય ત્યાં સુધી હચમચાવે છે. ને કોઈવાર તેની સાથે માથું અદાળતી હોય એવો અવાજ પણ બહાર સંભળાય છે. ધણી વાર બારણું ખોલવા છતાં બહાર આવતી નથી. ને ચૂપચાપ હોય ત્યાં દગલો થઈને પડી રહે છે. નથી હાલતી નથી ચાલતી. તો કોઈ વખત આખું ગામ ગાજી ઊઠે એવા વાદળના ગડગડાટ જેવા અવાજો ને તીણી કારમી ચીઘીઆરીઓ કરે છે.

આ દશામાં એને ગાંડી તરીકે ગણવામાં આવી છે. ચંચળે આખું ઘરસૂત્ર ક્યારનુંય પોતાના હાથમાં લઈ લીધું છે. ગવરી એના છોકરામાંજ વીંટળાયેલી રહે છે. ‘આ રાંચું, ક્યાંથી મારા બાઈને મળ્યું ?’ ચંચળ કોઈવાર એના સાંભળતાંજ તિરસ્કાર બતાવે છે.

ચંચળે, હવે, જોતજોતામાં મકનને ‘મારો બાઈ’ બનાવી દીધો હતો. મકન મુંઝઈથી આવ્યો ત્યારે થોડું રોકાયો હતો. ચંચળે એને એક ઉદ્ધારકની અદાથી સંભળાવી દીધું હતું :

‘હવે તારે ક્યાં સુધી આ ચંચળાને ગળે લોથ વળગાડી રાખવી છે ? હવે મહીનો માસ દેશમાં ગાળતો જ, ને તારું ઘર સંભાળ. મારાથી કાંઈ નથી બનતું હવે.’

મકન શેઠને ગાળુ આગ્રહ કરવો પડ્યો.

‘એ પણ મારાથી, કહું છું ને કે, નહિ ગને. મારો દીકરો એકલો ત્યાં કાચુંપાકું વીણી ખાય ને હું અહીં નકામી સોમની આંખે ચડું.’

‘ના, પણ બેન, તમારા તગર આ ઘરની આગરુ હવે ચત્રવે એવું કોણ છે ? આ હતી તે તો આ ગંધો પથારો કરી આપોને ગર્ભ !’

ચંચળને પણ દરિયાવ પોતાની બા હોય એવું પળવારતો લાગ્યું. પણ દરિયાવે આ ગધું ઊભું કર્યું છે એવો મકનનો ખ્યાલ એને ગળે ઊતર્યો નહિ. કેમ કે તો તો ભાણિયાશેઠનું નામ જ નીકળી જાયને પૂંછમાંથી ? ધીરે રહીને બોલી :

‘પણ મારે તો કાંટાનો પથારો છે ને જન્મનો !’

‘ના, ના, તમારે શું દખ છે ? છોકરો છે રાગજનો આપેલો તે દુકાન ચત્રાવે છે ને હવે દિવાળીએથી મુંઝવણની પેઠી પર કદાચ ભોત્રાવવો પડે. કાંઈ આની અરવી આનીના ભાગમાંથી જાય એમ નથી સાવ !’ કહી મકન શેઠે કાંઈ રમત ન રમતા હોય એમ ખુદ્દા દિલથી હસતા હોય એવું હસ્યા.

ચંચળ સમજી કે વાત કાંઈક પાટે આવી છે. અત્યારે વધારે તાણતાં તુટી જશે. તે વળી કહ્યું કે ‘જા !’ તો ક્યાં જઈને ઊભી રહેવાની છું ? ને વળી ક્યે મોઢે ? એમ વિચારી વાત ફેરવીને પોતાની પ્રસન્નતાને ઢાંકવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘પણ જો આ તારી વહુ છે ને એને તારી પાસે રાખ. એટલે હું મારે પરભુભજન કરું ને તારું ઘર સાચવું, જસ.’

‘પણ સુખી છે ને ?’

‘એ તો જશે,’ તીખાશથી ચંચળ બોલી

‘ક્યાં ?’

‘એને જે કાંઈ જડશે એની સંગાથે.’ ધરની આગરના ચોકીદારને છાજે એટલા રોપથી ચંચળ તતડી.

‘શું બોલો છો ? કાંઈ સાંભળશે !’

‘તે ત્યારે જીભ કચડી મરવાનું તો ધણુંયે મન થાય છે પણ એમ શે થાય ? પેલો મારતર આવજા કરે છે તે એની સંગાથે જશે. પણ એને જવું હોય તો અતરવડી જાય એટલે હું તો મારે હેડમાંથી છૂટું !’

‘સુખી ક્યાંય નહિ જાય.’ સામા બારણામાંથી આવતી ગવરી બોલી. મકન જાણતો હતો કે ગવરી ને સુખી નાનપણનાં સંબંધી છે. ચંચળને દાઝ એ ચડી કે આ જીભવગરનીએ ક્યાંથી ઉપરાણું લેવાની હિંમત બતાવી. રોપમાં ને રોપમાં એ પોતે કાંઈ બોલી પણ ન શકી.

‘ને હિંમત હોય તો જવા દો, જોડું !’ છેવટે ગવરી જ બોલી.

‘કેમ ?’ મકન બોલ્યો.

‘એમ કે ? નહિ તો શું થઈ જશે ?’ ચંચળ બબૂકી.

‘એ કે સાથે તમારી આ યે જશે.’ કહી ગવરીએ ચોમેર મકનના રૂપમાં ઊભેલી લક્ષ્મી તરફ હાથ ફેરવ્યો.

‘હો ને પડી રહી ! આપણી આગર જાય, પરદેશમાં કાંઈ જાણે તો. આપણને ક્યાં ભારે મારે છે ?’ ચંચળને આગરુની દલીલ તરત ગળે ઊતરી ગઈ.

મકને પોતાની ભોળા ગણાતી પત્નીના ડહાપણની કદર કરી. પોતે સમજ્યો કે પહેલ વહેલાં પરદેશ વેઠતાં સુખી સામે મળેલી એનું ગવરીએ સૂચન કર્યું હતું. અને ચંચળને ભણે લાગ્યું હોય.

કે ગવરીએ સુખીનો પક્ષ ખેંચ્યો. પણ મકન મનમાં ગવરીની સ્વાર્થબુદ્ધિ ખરોખર સમજ્યો ને પત્ની પર આજ ધણે વરસે ખરે-ખર ખૂશ થયો. ગવરીની આ બુદ્ધિ ચાલુ સતેજ રહે તો મકનને ચંચળની ખુશામત કરવાની પણ શેની રહે? પણ આ કાંઈ મકને માની એવી માત્ર લોભને લીધે જાગેલી સ્વાર્થબુદ્ધિ ન હતી. આ તો સ્ત્રી માત્રના અંતરમાં પોતાની ચૂંટી અખંડ રાખવા માટે કોઈ ચોક્કીદાર જાગૃત બેઠું હોય છે એનો અવાજ હતો. ગવરીને મનમાં ઠસી ગયેલું હતું કે સુખીને લીધે એના વરનું ને એનું સારું હતું. આમ તો ગવરી સુખીના અસુખથી મનમાં ઊંડેઊંડે રાજી થતી. પણ ચંચળની આગળ ટકી રહેવા માટે હવે એક સુખી જ એને આધારરૂપ હતી. આ દિવસોમાં એને સુખી બહુ ગમતી.

સુખીએ એકવાર મકન દિલાસો દેતો હતો ત્યારે લાવને લોક કહે છે ત્યારે પૂછી તો જોઉં, કરી પ્રશ્ન કર્યો: ‘આપણી મિલકતનું શું આપે છે હમણાં? એનું કાંઈ કયું હોય તો?’

‘શું કરવાનું છે? બધું તારું જ છે ને?’ મકને દૂંઝાટચ જવાબ આપી નવો સવાલ પૂછવાનું બળ સુખીમાં ન રહેવા દીધું.

પણ સુખી વધારે સવાલ પૂછી શકી હોત તો દીક હતું. તો કાયદેસર સુખીને આટલું અમથું જ મળે ને બીજું ન મળે ને એવી એવી વિગતોની સ્પષ્ટ રીતે ખબર પણ એને મકનશેઠ કનેચી મળી રહેત. સુખી માત્ર આટલું બોલી,

‘હવે મારે તે શું કરવું છે?’ સુખી રડવા માંડી,

‘એ જ તો હું પણ કહું છું,’—એટલું મનમાં બોલી, મકન, ‘હવે રડ્યે ક્યાં પાર આવે એમ છે?’ એવો ફરી દિલાસો આપી ઊભો થયો.

પણ પછીના દિવસોમાં ‘મારાં ધરેણાં મને ન આપો?’ એ ફરીફરી પૂછાયેલા સવાલના જવાબમાં ડોઠએ કાંઈ જ કહેવાની પરવા કરી નહિ ત્યારે સુખીનું શોકમસ્ત મગજ ખરેજ ફટકયું.

મકન હજી દેશમાં જ હતો ને સુખોનું મગજ બદલાયું હતું. એણે હવે બેકામ બોલવાનું શરુ કરી દીધું હતું. પોતાને પતિ, પુત્ર, ધનદોલત વગરની કરી મૂકનારાંનાં છડેચોક જાજિયાં લેવાનું, એક વખતની ભદ્ર અને મુદ્દલ સુખી, શરૂ કરશે એવો ધરનાંને ડોઠને ખ્યાલ નહિ. પણ સર્વસ્વ ખોઈ બેઠેલી, એકલી પડી રહીને અકળાયેલી, સુખીએ આસપાસનાંની પીઠ પર જીભનો ચાગખો નિર્દયપણે ચલાવવો શરૂ કર્યો.

‘લાવો મારા પૈસા, લાવો મારાં ધરેણાં.’ યાકીનો વખત એ જ જાપ કર્યાં કરતી. મગજની સ્થિતિ ગાંડપણની હદ સુધીની તો નહિ જ હોય, પણ સારી તો નહિ જ. ક્યાં પહેલાંની ગાતી નાચતી પંખિણી જેવી સુખી અને ક્યાં આ આજની ?

ઉનાળાના દહાડા હતા. ડોઠ છોકરાને કેરી ચૂસતો જોઈ સુખીએ ખૂબ મારી. ‘ગામનાં છોકરાંમાં કેરી વહેંચાવો. એને કેરી ખૂબ ચૂસવી ગમતી.’ ડોઠએ ગણકાયું નહિ. એટલે પેલો છોકરો હાથમાં રસનો ભર્યોભર્યો ગોટલો રાખીને ફાતરાં ચૂસતો હતો, ત્યાં એને ગોટલો પડાવી લઈને સુખીએ અંદર જઈ ચંચળના કપાળ પર જ બરોબર માર્યો.

હોહા થઈ ગઈ. ચંચળ ભાઈ પાસે દોડી. ‘મારી નાખી રે મોઢાએ. જોને કપાળ પર બટાકા જેવું ઢીમચું નીકળી આવ્યું!’ વચ્ચેવચ્ચે લાલ ઢીમચું ને આજુબાજુ પીળા રંગનો છંટકાવ. વારેવારે કાળી માતાની પેઠે બહાર લપકતી જીભ. ચંચળનો વેશ ખરેખર જોગમાયા જેવો થઈ ગયો.

પરિણામે સુખીને પુનમે જેને રામજીની પૂજા માટે જાંધાવરાવી હતી તે જ ઓરડીમાં કેઠ મળી.

હજી પણ એ તરફ જતાં ચંચળને દસ ડગલાંમાં હાંફ ચડી આવે છે.

પણ ઉપરની વાતને અંગે મૂળ બાજત વિષે તો ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ કે મકનશેઠે ગામનાં બાળકોને ઠેરી તો ભરપૂર ખવડાવી જ, ને નિશાળનાં નાનાં મોટાં સહુ છોકરાંને રસ-રોટીનું ચાદ રહી જાય એવું જમણુ પણ આપ્યું.

મકનના મનમાં સુખી માટે નાનપણમાં હતો તે જ ભાવ હતો. સુખી એને મન ઉંમરમાં, અછલમાં, કસામાં વધી જ ન હતી. પહેલાં હતી તેની તેજ હતી. અને આ બધા એના ઉધામદ મકનને નકામા લાગતા. જે થયું તે થયું જ, તેમાં વચ્ચે મિલકત લાવવાથી શેા ફાયદો ? તે તો અકબંધ જ રહેવી જોઈએ.

માણસનું ચાલે તો તો બધી વસ્તુઓને અકબંધ રાખે. જોગન, આયુષ્ય, પ્રેમ, સૌન્દર્ય, મિલકત, માલ, ખજાના, બધું જ. પણ કોઈ કયાંક બેઠુંબેઠું એમ ઈચ્છે છે કે કશું જ. અકબંધ ન રહે એ જ ઠીક છે. એક સાંજે હજી ગામડે હતા ને જ મુંગધથી તાર આવ્યો કે ફલાણી ફલાણી બેંડામાં મૂકેલાં નાણાં ડૂબ્યાં છે. ધરતીકંપ થાય ને મોટી મોટી ઇમારતો તૂટી પડે તેમ યુરોપીય યુદ્ધ દરમ્યાન અને પછી હિંદની આર્થિક ધરતીમાં લડાઈકંપ આવ્યો હતો ને બલભલી બેંડા ગમડી પડી હતી. એમાં મકનશેઠનાં પણ ઠીક ઠીક નાણાં ગયાં.

‘કાંઈ નહિ, ભાઈ, કાનખજૂરાનો એક પગ ભાંગ્યો તો યે શું ને રહ્યો તો યે શું ?’ હસવા કરતી ચંચળ મકનને દિલાસો દેવા લાગી. પણ મકનનો રામ અંદર જાણતો હતો કે જેને બહેને

‘કાનખજૂરા’ તરીકે કોડમાં ને કોડમાં વર્ણવ્યો હતો તેના કેટલા પગ ભાંગ્યા હતા.

મકનશેઠ હજી વૃદ્ધ ન હતા છતાં ઠરેઝ ન હતા એમ તો ભાવ્યેજ કોઈ કહી શકે. તોપણ આ આઘાતે એમના ચિત્તને હચમચાવી મૂક્યું. બીજી સવારે મુંઝમ ઊપડવાનો નિર્ણય એણે ઘરનાંને જણાવ્યો.

રાત થોડીક ગમ્મ છે ને જમ્યા પછી ચંચળ અને ગવની પેલી તરફ રસોડામાં ભાથું તૈયાર કરવામાં ગૂંથાયાં છે. ત્યાં આ તરફ પૂજની ઓરડીમાં સુખીનો પ્રાણ વલ્લેવી નાખે એવો અવાજ આવ્યોઃ ‘લાવો મારી બધી પૂંજ...લાવો અરધોઅરધ. મૂંઝા બાજુ પર મારાં ઘરેણાં. કશું લીધા વગર હું છોડવાની નથી.’ રોજના અવાજ હતા. પણ આજે કેવા અમ્મલ લાગતા ! થાક્યા વગર એ જરાજ્યાજ કરતી હતી.

મકનશેઠ ઊઠ્યા. ‘છાની રહે ગાંડી !’ કરીને એમણે સામે ખૂમો મારી. પણ કોણ સાંભળે ? સુખીના જરાડા ચાલુ જ હતા. આરણું ખખડાવી શાંત રહેવા કહ્યું. અવાજે ચાલુ જ રહ્યા.

મકનશેઠનું મગજ આજ ચકરચકર ઘૂમતું હતું. કંટાળીને એમણે ઊઠીને એક લાકડી લીધી ને આરણું ખોલી અંદર ધસ્યા.

એકદમ વાયરો પડી જાય ને વહાણના શઠ શિથિત થઈ જાય એમ સુખીનો જુરસો પડી ગયો. શાંત સ્થિર, હતી ત્યાં, ઊભી ને કાંપતે અવાજે ખોલી, ‘મને મારશો માં ! મને એમણે પણ કદી મારી નથી.’ એટલું ખોલી લાકડીને પકડી લેવા હાથ એણે લગાવ્યા. મકનશેઠના હાથમાં જતી એ પડી.

મકનશેઠની આંખમાંથી ગરમગરમ અશ્રુગિન્દુઓ મળતાં હતાં. ‘એમણે પણ મને મારી નથી!’ એ શબ્દોથી એ ઓગળી ગયા. એકમેકની વ્યથા અધૂરી પૂરી સમજ્યા વગર બે જીવ માત્ર વેદનાની પરાકાષ્ઠાના અનુભવને સમયે એક થઈ ગયા.

પવનના એક ઝપાટાએ આવીને દાર ગંધ કરી દીધાં.—

*

થોડીવાર પછી ગવરીને રસોડાનું કામ ભાળવી, ‘આવું છું’ કરીને ચંચળ દીવો લઈ બહાર નીકળી. મનમાં તો એમ હતું કે થોડાક પૈસા ફૂંચ્યાને પરિણામે પોતાના પુત્રને પેઢી પર લેવાનું માંડી વાળવામાં ન આવે એ માટે મકનશેઠની જોડે થોડી વાતચીત કરી લેવી. પણ દીવો લઈને બહાર આવી જુએ છે તો તેમનો પત્તો નથી. ક્યાંક ડોકને મળવા ગયા હશે કરી પાછી જતી હતી. ત્યાં હાથમાંના દીવાનું તેજ પૂઝની ઓરડી ઉપર પડ્યું. જોયું તો ઓરડીને સાંકળ નથી. ત્યાં દરિયાવે રામજીની સ્થાપના પહેલાંના વખતમાં કરેલી, ‘જય શ્રી રામચંદ્રજી’ મોટેથી બોલી ચંચળ તે તરફ ગઈ ઓરડીની પાસે પહોંચવા જાય છે ત્યાં અંદરથી ‘ઓ મરી ગઈ!’ એવો અવાજ આવ્યો. દીવો ચંચળના હાથમાંથી નીચે પડ્યો. પોતાનું કોડી જોયું શરીર માંડમાંડ એણે બે ડગલાં પાછું હટાવ્યું. પણ પછી અંધારું થતાં એક જાતની શાંતિ પ્રસરી ને ચંચળ હિંમત કરીને એકવાર તો દગલે પગલે જઈને ઓરડીના બારણાની સાંકળ દબાવી. આનંદથી બોલી, ‘જય! સીતા રામકી જય’

માંડ મોતના મુખમાંથી જતી હોય તેમ ચંચળ રસોડામાં જઈને ગવરી જોડે કામે વળગી. અને ઝપાટામાં પોતાને લાગેલો ડર વીસરવા લાગી.

જાને જણાં ફરાળના ડૂબ્યા ભરે છે ને હાથમાં કંડિલ લઈને રતનચંપી આવી. ‘કેમ એણે કાંઈ ખાધું પીધું આજ ?’

‘જઈને પૂછો તમે. અમને તો એ એટલામાં ઊભો જ ક્યાં રહેવા દે છે ?’ ચંચળે છણકો કર્યો. હજી એનું હૃદય સ્થિર નહોતું થયું.

રતનચંપી ઓરડો તરફ ગઈ એટલે પાછળ ચંચળે ઉમેયું : ‘ભાઈના પૈસા ડૂબ્યા છે તેની વધામણી ખાવા આવી છે રાંડ. પણ મને જોઈને કરી એવી ચિચિયારી જો કરશે ને તો ત્યાં જ ફાટી પડવાની છે. હાશ ! એમ થતું હોત તોયે ગામમાંથી કાશ જાત !’

પોતે ઉચ્ચારેલી શુભાશાઓથી ચંચળના મગજમાં આનંદની એક લહરી પસાર થઈ ગઈ.

એ જ વખતે રતનચંપી એક હાથમાં કંડિલ પકડી બીજાથી સાંકળ ખોત્તી હતી.

ખોલીને એણે શું જોયું ?

કોની આંખોના દીવા એની આંખ સામે ભટકાયા ?

તરત જ એ પાછી ફરી ગઈ. ગારણું ઉઘાડેલું તે બાંધ કરવાનું એ એને સૂઝ્યું નહિ.

‘કેમ, જશો ?’ ચંચળે રતનચંપીને તરત પાછી ફરતી જોઈ મત્રકાતાં પૂછ્યું.

‘હા !’ રતનચંપીએ ટૂંકોટચ જવાબ દીધો.

‘નહિ જોસો ?’

‘ના.’

રતનચંપી ચાલી ગઈ.

ચંચળ હસી પડી. ખોલી, ‘જોયુંને ? હું કહેતી’તી તેમ જ થયુંને ? કેવી પૂંછડી પગમાં ઘાલીને ભાગી ? એ તો એ જ લાગતી છે.’

બોલીને ચંચળ ફરીથી હી હી કરીને હસી પડી. ‘ નક્કી આ રતનચંપી એની ચેલકાને પેલા માસ્તર જોડે ભગાડી મૂકશે.’ ચંચળે ચુકાદો આપ્યો. સુખીને પોતે રતનચંપીની ‘ ચેલકા ’ નો ઈલાખ આપ્યો એના આનંદમાં ફરીવાર હી હી કરીને એ હસી પડી.

બહાર ચંચળના ચાળા ન પાડતો હોય એમ પવન પગ છાપરા પર બેફામ હસતો હતો.

માત્ર, એ રાતે ધરતીએ એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. તે તો કોઈ સાંભળનારે જ સાંભળ્યો હશે.

પૂજની ઓરડીના જાળિયાના રુળિયા પકડીને ગવરીનો રઘુ ટીંગાઈ રહે છે ને કાકી સાથે કદી કદી વાતે વળે છે. પહેલી માગણી તો એની એ છે કે ‘ કાકી, પેલી રામસીતાની છપ્પી પરથી સાલ્સો લઈ લેને ! મારે જોવાં છે.’

સુખી જવાબમાં કાંઈ જ કરતી નથી. એટલે એ અટળાઈને ચારંવાર વીનવે છે : ‘ લઈ લેને ! ’ ‘ લઈ લેને ! ’ ત્યારે સુખી ‘ જાહું ! ’ કરીને એટલું જ બોલે છે કે ‘ નહિ લઉં. બિચારાં ત્યારનાં એય રડે છે.’

‘ તે હું હસાડી દઉં ચપટી વગાડતાંમાં,’ કહેતો ગવરીનો રઘુ એક હથે ચપટી વગાડવા જાય છે ને જાળિયે લટકી પડે છે. સુખી બહાર હાથ આપી એને ટેકા દે છે. બાળકનો હાથ પંપાળતાં એનામાં નવી આશા અંકુરિત થાય છે.

એકવાર ગવરીના રઘુએ જાળિયે વળગીને પૂછ્યું : ‘ કાકી, કાકી, મંચુ મરી ગયો, ખરું ? ’

સુખી શું બોલે? આંખમાં આંસુ આવ્યાં એ જ.

‘બોલને મારે બીજું પણ પૂછવું છે તને. બોલને જવદી. મારે મોડું થાય છે. હું બહુ પછાડી પડી ગયો છું.’

સુખીને મંગુરધુની રમત સાંભરે છે ને આંખમાંથી વધુ પાણી ટપકે છે. પણ આજે ગવરીના રધુએ ચાલુ સવાલો પૂછ્યા કર્યા. કંટાળીને સુખી બોલી :

‘જાય છે કે નહિ અહીંથી?’

ઊભી થઈને મારવા પણ ગઈ. પણ રધુએ અંદર નાનકડો હાથ નાખી એના હાથને ઝાલી લીધો.

‘મને કહેને કાફી, મંગુ મરી ગયો છે ને હું પછાડી પડી ગયો છું. એ કહેતો’તોસ કે હું પછાડી જ પડી જવાનો’ મોઢું દયામણું કરી રધુ કાલાવાલા કરવા લાગ્યો.

‘કહેને કાફી, હું મરી જાઉં તો એને પકડી પડાશે ખરો?’ ગવરીના રધુને કોણ જાણે આજે શું થયું હતું?

સુખી ‘તારે મરી ગયે કેમ ચાલશે? આ બધું પછી ખાશે કોણ?’ એ શબ્દો મોઢેથી બોલવા જતી હતી પણ ત્યાં રધુ चीनવવા લાગ્યો, ‘ને હેં, પછાડી પડી જઈશ તો યે શું? મંત્રુ પુલમકાકાને કહેને તો એ મને નક્કી સામે શોધવા આવે, પછી અંદાને શી ફિકર છે?’

સુખીથી સહન ન થયું. ગવરીના રધુના મોઢા ઉપર આનંદની દીપ્તિ ચમકતી હતી. અંજાઈને સુખીએ આંખ માંથી દીધી. નીચે જમીન પર એ ઢગલો થઈ ગઈ.

થોડીવાર પછી પાછો ગવરીનો રધુ ઊંચે જાણિયે લટકીને પૂછતો હતો :

‘ હું કાઢી, હું મરી જઈ તો સારું ને ? ’

‘ જા, જા, માંડા. એવું ન બોલીએ. ’

‘ તે મને મરવા દેતાં તને શું થાય છે ? જોને, ગાંધાં છોકરાંને, હું મરી જઈ તો, મળ પડશે. ’

‘ એવું તે હોય, બેટા ? એમ ન બોલીએ. ’

સુખીએ ઉમળકાથી એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘ જોને મંચુ મરી ગયો તો છોકરાંને રસ ખાવા મળ્યો. મારા બાઈબાઈને હુંયે કહું છું કે દોસ્તો, મળ કરજો ! હું પણ મંચુની પેઠે તમને રસ ખવડાવીશ. હું પણ મરી જઈશ. નહિ તો તો મંચુ કહેતો તો એમ પછાડી જ પડી જઈ ને ? ’

સુખીથી સહન નથી થતું. ફૂર થઈને જાણિયેથી ગવરીના રધુના હાથ છોડીને એને પેટી મેર નીચે હડસેલી મૂકે છે.

પોતાના ઉદરમાં કાંઈક સળવળવા માંડ્યું ત્યારથી સુખી ઘણી ધીરમંભીર થઈ છે. જૂમ જરાડાને ચિચિયારીઓ બંધ થયાં છે. એને અંદરથી કારમી ચિચિયારીઓ સંભળાય છે. એ શાંત પાડવા પોતે રાતદિન મથે છે. ચંચળને સુખી હમણાં હમણાં શાંત અને સ્વસ્થ લાગે છે. પણ ‘ જોઈ, મને ફોસલાવવા ડાહી ડમરી થઈને બેઠી છે ! પણ કને જઈ એટલી વાર. ગળે દૂંપો દે ત્યારે જ છોડે ! માંડાનું ભણું પૂજવું. ’ એમ કરી એને કાઠ મળતું નથી. રતનચંપી અવારનવાર મળવા આવતી તેને પણ મળવા દેવામાં આવતી નથી. કોઈવાર પોતાની હાજરીમાં બે શબ્દ બોલવા દે તો એ ઘણું ધર્ષ

ગયું ! સુખી શ્વાસેશ્વાસે મૃત્યુની રાહ જોતી હોય એમ ફાટી આંખે,
કાંઈ અંદર ડોકિયું કરે તો, જુએ છે.

મુંગસ ગયા પછી એક મહિનો થયો ન દયો ત્યાં ચંચળનો.
મુદ્દામ જરૂરી કાગળ આવતાં કરોને મકનશેઠને ઘેર આવવું પડ્યું.
પૂજની ઓરડીમાં વસતા માણસ વિશે શક પડતી વાત છે એમ.
કાનમાં મકનશેઠને કહીને ભારે આત્મસંતોષપૂર્વક ચંચળ બોલી.:

‘ હું નહોતી કહેતી ? પેલા માસ્તરે જ ઘોટાળો કર્યો અને
પોતાની આગાહી સાચી નીકળવાના પરમ આનંદમાં હી હી કરીને
હસી પડી.

મકનશેઠ પરમ ઉદારતાથી બોલ્યા: ‘ હશે ! ’

‘ હશે ? ’ ચંચળ એકાએક સળગી ઊઠી. ‘ હવે તો અવળે
ગધાડે બેસાડી માથે ચૂનો લગાડી એ માસ્તરને ને યંનેને ગામ બહાર
કાઢું ત્યારે જ મારું નામ ચંચળ. ’ શ્વાસ લઈને ફરી ચંચળ્યું, ‘ આ
તો તારા આવવાની જ રાહ જોતી હતી. હવે જોઈ લે તારી
બેનનો હાથ. ’

મકનશેઠ ચંચળને શાંત કરી બોલ્યા, ‘ પણ તારે તારા ગાપનું
ઘર પણ ગધાડે ચડાવવું છે ? ’

આ શબ્દોની બાપના ઘરની આગરના રખેવાળનો હોહો
સંભાળતી ચંચળ ઉપર ધારી અસર થઈ.

‘ ના, પણ, એ તણ ટકાના માસ્તરડાને તો હું ફજેત કર-
વાની જ. ’ ચંચળથી આટલું બોલ્યા વગર તો ન જ રહેવાયું.

મકનશેઠે હાથના અભિનયથી ‘ ધીરી રહે, બેન, ધીરી રહે ! ’
એવું મૃગાંમૃગાં કહ્યું.

‘ના, પણ એમ ગનેમારને જતી કરે એ આ ચંચળ નહિ. હં! !’

‘હશે !’

મકનશેઠની ઉદારતા પોતાને મિત્રકુત્ર પસંદ ન પડવા છતાં ચંચળને મનમાં તરત પૂરતું તો સમસમીને એસી રહેવું પડ્યું.

થોડા મહિના પછી ફરીથી મકનશેઠ ઘરનું કાંઈ એકદમ જરૂરી કામ નીકળી આવતાં ઘેર આવ્યા છે. ઘણા વખતથી પૂજની ઓરડી તરફ એમણે નજર સુધ્ધાં નાખી નથી. ચંચળ એ ‘ગાંડી’ની સંભાળ લે છે. દીકરો મુંગઠ તો જવા પામ્યો નહિ. પણ ગાંધિયાટાની જૂની દુકાનનો માત્રિક થયો છે. એની ભલામણ દર દપાસે આવતી રહે છે કે આ, દાદાના ઘરની સંભાળ રાખવી તમારે હાથ છે. મામી ગાંડી, બીજી મામી સાદીભોળી. મોટા ઘરના વટવહેવાર જળવવા તે સહેલ છે !...એ તો પોતાના જેવા અનુભવી માણસથી જ થઈ શકે, એમ ચંચળ છડેચોક કહેતો.

પણ આજે નિશાળના મહેતાજીને મળવા આવતો જોઈ એની આંખ ફાંગી થઈ ગઈ. મકનશેઠે એને રસોડામાં જવાનો સહેજ કડકાઈથી ‘હુકમ’ કર્યો ન હોત તો ત્યાં જ રંગ મચી જત.

‘કેમ શેઠ સાહેબ, હમણાંના દેશમાં દીકરીક રહેવાનું થાય છે, તો ये અમારી નિશાળનાં પગથિયાં પણ પાવન કરતા નથી ?’ હસતા હસતા મહેતાજી બોલ્યા.

હસવાનો અવાજ સાંભળી રસોડામાં ચંચળ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. શું કરે ? ભાઈ ખિન્ન, નહિ તો હમણાં હાથ બતાવી દે ! ચંચળને ભોંય પર કડછી પછાડીને જ એ પુણ્યપ્રદાપ હાલવવો પડ્યો.

‘ શેડજી, તમે તો ઓછાએકા, પણ અમારે તો કોરટોથી કામકાજ એટલે જીભનીજ નોકરી.’

ધીરેધીરે મહેતાજીએ વાત સુખી માંડી પર લાવી મૂકી.

‘ ત્યારે શેડજી, એ બહેનની દાકતરી તપાસ તો કરાવો. ગાંડાની હોસ્પિટલમાં બતાવી જુઓ તો ખરા.’

મકનશેઠે પોતાની સઘળી ધીરજ ભેગી કરીને સ્વસ્થતા બળવી.
‘ હા. પણ હસ્પિટલ તો હસ્પિટલ ને ઘર તે ઘર.’

‘ ના, પણ ગાંડપણ હોય ને હોસ્પિટલમાં ખાતરી થયેથી રાખો. તો લોકનું મોહું તો બંધ. કોઈ તમારો વાંક તો ન કાઠી શકે કે અમથી પૂરી રાખી છે. ને હોસ્પિટલમાં તો બલબલા લખેશરી પણ સગાં સંબંધીને મૂકી આવે છે.’

‘ શું કરે ? પણ આપણો જીવ એવો ને !’

‘ ના, પણ. આ તો પાછા કોરટના મામલા. ગાંડપણ પુરવાર ન થાય તો વળી, ઓરડીમાં રાખો, પછી બંધેને સુખમાં તો ચે, જેવર્તણૂક કર્યાનો આરોપ આવે. કોઈ નવરો બે પૈસાનો કાગળ નાખે એટલી વાર. કોરટ તે કોરટ.’

મકનશેઠનું મન હવે લાંબીવાર ધારણ પકડી રહી શકે એમ ન હતું. એમણે સૌ યુક્તિની એક યુક્તિ આ ‘કોરટ’જોર પર અજમાવી, હસવા કરતા બોલ્યા :

‘ તો જુઓને, માસ્તર સાહેબ, તમેજ આટલું કામ ન કરો ? હસ્પિટલમાં જઈને જરી ખાતરી તો કરી આપો કે કેમ રાખે છે. અમારો જીવ માનતો નથી, પણ આ તો તમે કહો છો એટલે...ને ખરચ ને થાય તે કહી દેજો.’ છેલ્લા શબ્દો સામાન્ય વાત હોય એમ કૃત્રિમ બેપરવાઈથી શેઠ બોલ્યા.

મહેતાજી લાકડીનો ટેકો લઈ ઊભા થતા બોલ્યા : ‘ કાંઈ ફિર ન કરશો, એ તો તમાં રાખવાજોગ નહિ હોય તો હુંજ સામેથી

કહીશ કે ના, અહીં ધેરજ સારું છે...પણ આ તો કાર્ટોના મામલા જેવેલા એટલે કહ્યું કે લાવ જરી શેઠને કાને તો નાખું.’

થોડીવાર પછી ચંચળના હાથની આ પી, અંડીના અંદરના અજવામાં સો સોના પાંચ ટુકડા અને મોઢામાં સોપારી નાખીને મહેતાજી નીકળ્યા ત્યારે ચંચળથી ન રહેવાયું :

‘ઉપરથી દખણા લઈ ગયો!! હે!’ ને હાથ મસળીને પ્રચંડ રૂપ કરીને બોલી, ‘તે મારા હાથની જ સી બોટી હતી? આવવા જેવી’તી ને.’

*

એક વહેલી સવારે રતનચંપી એના જમાઈ સાથે પોતાની દીકરીની મરેલી બાળકી પર ધૂળ વાળી બાળક દાટવાની જમા તરફથી પાછી ફરતી હતી. છતાં એના પાત્રવમાં શું સંતાડેલું હતું એ અંધારામાં બરોબર સૂઝતું ન હતું.

એ છેડાના મકનશેઠના ઘર પડખે થઈને પસાર થાય છે ત્યાં એના આંગણમાંથી પ્રાણપોક સંભળાઈ.

‘ચંચળનો જ અવાજ છે. ને હમણાં, જતાં તો, મૂર્છાકળશ્યો લઈને સામી મળી’તી ઉકરડા કને!’

‘કાણુ? કાણુ મરી ગયું?’ જમાઈએ પૂછ્યું.

‘બોજું કાણુ? સુખી જ મરી ગઈ હશે.’ રતનચંપી સહેજ હસી.

માંડ મોંસૂઝણું થયું હતું એટલે રતનચંપીની આંખમાંની આંસુની છાલક ન જોઈ શકવાથી કટાણે હસવાનું જમાઈએ કારણ પૂછ્યું.

‘બિચારી છૂટી હોય તો સારું!’ ગહગહ કંઠે રતનચંપી બોલી. ને પછી સહેજ સ્વસ્થ થઈ કહ્યું :

‘આ દુનિયામાં સુખી જેવું કાઈ દુઃખી નથી.’

નીલમ

૧

વર્ષો પછી એ જ મકાનના પહેલા માળના એક ખંડમાં જવ-
નની નવી જ લીલા જોવા મળે છે. અમલ ચલાવવા જ ટેવાયેલી
દોય એવી રૂપરાણી ત્યાં બિભી છે. નવા નવા ડાડથી એનું હૈયું
છતકાય છે. સામે વર બેઠો છે. એના ગૌર મુખ ઉપર મૂળનો દોરો
ફૂટતો આવે છે. ઘેરો ફાટેલો અવાજ એણે કિશોરાવસ્થાની વિદાય
લીધાનું સૂચવે છે. રૂપરાણી સાંભળે છે ને મીટ માંડી રહે છે.
આંખમાં અમરત માતાં નથી.

‘ના, પણ તું હજાર બહાનાં કાઢને, હું તને લઈ ગયા વગર
રહેવાનો નથી.’

‘કેમ?’

‘કેમ તે રાંધશે ડાણ?’ બોલીને પેલાએ હસવું ખાળવા
પ્રયત્ન તો કર્યો પણ સફળ ન થયો.

‘તે, એમ? મને ત્યાં રંધાવવા લઈ જવી છે? તો અહીં
શી ખોટી છું?’ એની ભમ્મરોની હીલચાલ હિમાલય જોવામાં
એનો વર તે એને જુએ કે એના વેણ મશગુલ સાંળે?

‘ શું કહ્યું ? ’ પેત્ર.એ સામે જોઈ રહીને જ પૂછ્યું.

‘ કંઈ નહિ. ’ કહી તે ઠસ્સામાં બહાર જતી હતી, પણ ખારણું જમને પેલાએ રોક્યું. હાથમાં હાથ લઈ એ એને હીંચકા પર લઈ આવ્યો. બંને બેઠાં.

હવે ખુશનુમા થઈ ગઈ.

ત્યાં કાંઈક ધળકારા જેવું સંભળાયું ને કોઈ આવ્યું ધારી વર બિભો થઈ ગયો. કોઈ ન આવ્યું. માત્ર એને નસીબે ટપકો આવ્યો:

‘ કેમ આ હિંમત પર મને મુંઝાઈ લઈ જવાનું કો’છો ? ’

‘ એ તો તું જાતે જ જોઈને પારખું કરજે ને ? અત્યારથી શું ? ’

‘ પણ અત્યારે તો આ જોઈ છે ને ? ’

‘ ના, ના, મુંઝાઈની વાતો તો જુદી જ. ત્યાં કાંઈ અહીંના જેવા જંગલી રિવાજ નથી કે વહુનું મોંદું પણ આખા દિવસમાં, વરને બેવા ન મળે. ’

‘ આવી જંગલી વહુઓ પણ ત્યાં નહિ હોય ? ’ બોલીને બડ-બડટ હસી પડી. બત્રીસે બત્રીસ ગણી સો.

‘ હા, આ તું જ ફરી જવાની ને ? ’

‘ તો તો અહીંજ સારી છું. હમણાં તો તમે કહેતા’તા કે મારા જેવું રૂપ...શું તમે ય બાળ્યું મારે મોંએ જ કહેવરાવો છો ? ’ એણે મોંદું બગાડ્યું. બોલી :

‘ ને ત્યાં આવું તો તો ફરીજ જાઉં ને ? ’

‘ બિલ્લી, તું જ પોતે થઈને કહીશ કે હું કહેતો’તો તે સાચું હતું. ’

‘ સાચું કરવા માટે મારે મુંઝાઈ લગી જવાની જરૂર ક્યાં છે તે ? ’ કટાક્ષ સાથે બોલી.

‘ તો ત્યારે હું તારી નિંદા શરુ કરું, એમ હોય તો. એમ ક્યેય તું આવે છે !’

‘ હા. હા. નિન્દા કરવાનું રાખો. મારે સાંભળવી છે. બેઉં, કેવીક નિન્દા કરો છો. એ ય આવડે છે કે નહિ એ તો જરી જોવા મળશે. ’

શબ્દે શબ્દે નેત્રનાં નર્તન. ગિયારો એક-મને સાંભળી પણ શકતો નથી. નિન્દા કરવી તો દૂર રહી. પણ ખીજું જે કંઈ જલે ચડી આવ્યું તે જોયે ગયો:

‘ જો હું હવે કોલેજમાં ગયો. ત્યાં તો મળત જ મળત. અહ-વાડીઆમાં પાંચ દિવસ બણવાનું ને દિવસમાં કેટલા કલાક, કહે જો ? એ કે ત્રણ તો બહુ થઈ ગયા. બાકીનો વખત, કહે પછી, તું નહિ આવે તો હું શું કરું ? આવશે તો ફરવા જઈશું. બગીચામાં ને દરિયા પગ. સિનેમા જોવા જઈશું. બધાં બળ્લે ને બળ્લે ગોઠવાઈ ને બેસે છે ત્યાં અંગ્રેજી ફિલ્મમાં જઈશું. ’ સ્વાનુભવ પરથી પોતાને માટે કદપેલું સુખચિત્ર એણે રજુ કર્યું.

‘ આપણે ઘેર આવ્યા કે તરત તું કહેશે તો નીકળી પડીશું. હોટેલોમાં જઈશું. ને અળાપ્યાં બે જણ ભાગી નીકળ્યાં હોય એમ પેલી સાહેબશાહી મોટી મોટી હોટેલોમાં થોડુંક રહી આવીશું. ’

‘ આવું આવું કેટલીવાર કરી આવ્યા છો મારા મેરજાન ? તે પછી આ ભોળી ગામડાગામની છોડીને શીદને વળી ફસાવો છો ?’ લુચ્ચું હસીને એ બોલી.

હસતાં ગાત્રમાં ખાડા પડ્યા એ દશ્ય અસહ્ય હતું. પોતે જોયેલી અનેક અંગ્રેજી ફિલ્મોનું જ્ઞાન મનમાં તાજું કરી છેલ્લામાં છેલ્લી ઢગે એ ખૂટ્યો.

ડોક ફેરવીને જુએ છે તો ખારણામાં સાક્ષાત ચંડીના અવ-
તાર સમાં ફેર્યા. બંને જિભાં થઇ ગયાં.

‘અલી, તારા મામા આયા છે....અને મોટાંની રજામારે
શરમ રાખતાં તો શીખો.’ ફેર્યાઆએ તાડૂકો કર્યો.

‘નાનાં હોય ત્યાં દોડી ન આવવાનું પણ ડાઈ કે શીખવા
જેવું છે.’

વહુએ બજુ મોંઢું કરીને એકવાર તો કહી નાખ્યું. ને
અનુમતિ માટે વર તરફ મોં કરે છે તો બંનેની આંખો એવી રીતે
મળી કે આ શું કહી દીધું ?

ધમધમ પગ પછાડતાં ફેર્યા નીચે આધ્યાં ગયાં.

‘નીલમ, તું પણ જા.’

નીલમ તે રધુવીર-‘ગવરીના રધુ’-ની વહુ.

એક તો નાનપણમાં પરણવાનો રિવાજ ને ઉપરથી પાસે બે
પૈસા. એટલે મકનશેઠનો રધુ ઘોડિયામાંથી ઝડપાય એમાં આશ્ચર્ય
ન હતું. પણ પૈસાની સાથે કેટલોક સુધારો નહિ તો પણ ચળકાટ
તો આવે છે જ. ‘હમણાં શી એવી ઉતાવળ છે ?’ ‘હજી બણવા
સો દો !’ એવાં એવાં મોટાઓને પાસે એવાં બહાનાં આગળ
ધરી, દીકરાને એક કહેતાં એકવીસ કન્યાઓ મળી રહેશે એવી
મનમાં પાછી ખાતરી હોવાથી મકનશેઠે છોકરાને જરી મોટો થવા
દીધો હતો તો એ રધુ એના નિશાળના સમોવડિયા કરતાં તો ઘણો
આગળ જ હતો ! હજી મેટ્રિક થતાં પહેલાં જ એનાં લગ્ન થઈ
ગયાં હતાં.

લગ્ન ભારે ધામધૂમથી થયાં હતાં. શેઠે પાસેના ઠક્કામાંથી જ નહિ પણ મોટા શહેરમાંથી બેન્ડવાજું મંગાવ્યું હતું. ગામનાં છોકરાં એ ચારે દિવસ બેન્ડવાજાની પાછળ પાછળ જ ફર્યા હશે. વાજવાળાના એક સરખા રંગબેરંગી સફાઈદાર પહેરવેશ અને સાવ સોનાનાં દેખાતાં વાજાં તરફ એ મીટ માંડી રહેતાં. કાંઈ કાંઈ હિંમતીઓ હિંમત કરી પેલા મોટા હમદોલ પર ટપલી મારીને દંડૂકા ચાપ્યા વગર પાછો પણ ભાગી આવતો.

ગામજોડ પણ વિવાહનો ઉત્સવ જોઈ છક થઈ ગયાં હતાં. તેમાં સાચા સોનાનાં સાત સાત બટનના ડગલાવાળા વેપારીઓ જ કેટલા બધા આવેલા તે ! ‘એક ગવરીની જ ખોટ રહી ગઈ ! બાકી તો દિલ્હીની ગાદશાહી છે નરી.’ કાંઈ કાંઈ બોલતું. લોકો દિલ્હી થઈ દરિયાવનાં છોકરાનું ભાયગ જોઈ રહેતા. અને એ અકળામણની લાગણીમાંથી કાંઈક રાહત એમને મળી તે તો માતાજી તરફના વહેજાણાં એકાદ મહેમાનની મોટર ખોટકાઈ ગઈ અને ગામડાગામના સાધારણ ગાદલાની પેઠે એને બે બળદ જોડીને ગામમાં બેંચી લાવવી પડી એ દશ્ય જોવા મળ્યું ત્યારે જ.

લગ્ન પછી વહુ કાંઈ બહુ મોટી નહોતી તે તરત આજુ કરવું પડે. પણ માયાપતેય એમ કે છો દીકરી આપણા ધરનો ઘેંશ—રાગમાંથી છૂટતી ને એનું ભર્યું ભર્યું ધર સંભાળતી. મકનશેઠને ચંચળ તરફથી પણ ભારે આગ્રહ હતો. ગામડાનો મહેતાજી, આસી-સ્ટન્ટ માસ્તર માટે ખાતાના ઉપરી અમલદાર સાથે જુરસાથી લખાપડી કરે એમ ચંચળે પણ કહ્યું હતું. મકનશેઠને હતું કે પત્નીના અવસાન પછી મુંઝવણના ધરનું ઠેકાણું જ પડ્યું નથી તો કાંઈ આવે તો ધર કાંઈ ઢંગમાં આવે. રઘુને તકાદો કરવા સમય જ ન આવ્યો.

નીચમ સાસરે આવી. પહેલે જ દિવસે રધુએ મહેજ સગમ
મળતાં પોતાના ભાવિ કાર્યક્રમો તેની આગળ રજુ કરવા માંડ્યા.
વચ્ચે આડવાતમાં પણ કહી લેવાની જરૂર છે. 'પરી કે
નીચમ એ રધુએ મુંગધથી લાવીને વહુને ભેટ કરેલું ખાનગી નામ
ન હતું. વહુનું ખરેખરું નામ જ એ હતું. ગામડાગામની અખૂઝ
વસ્તીમાં આવું નામ હોવું એ ગામડાના કલ્ત્રાંકાંખી ફૂટી ખાનાર
સોનીના ડાંગડામાં જવેરાતની આશા રાખવા જેવું ગણાય. પણ
ખાળકી અવતરી ને પડોશના એક ડોસાએ વધામણી સાંભળીને
દીકરીના આપને જાગીર આપતો હોય એવી છટાથી કહ્યું હતું.
'આનું નામ હું તને આપીશ હોં. મેં ખાસ ખાનગી રાખી
મેલેલું છે.' અ.પ એ પાડોશના ડોસાને ક્યાં નહોતો ઓળખતો કે
છગા ડોસાનું સહેજ ચસકેલ જ ગણાતું. 'નાનપણમાં એણે વરસો
સુધી દાણીગીરી કરેલી ને પાછલાં વરસ માસ્તર પણ થયેલો.
દાણીગીરનાં વરસોનાં એનાં પરાક્રમોની કથાથી ગામનું કાણ અજાણ
હતું? પરિણામે એને ડાઘએ કન્યા ન આપી તે ન જ આપી.
એકલા જીવને બેઠા બેઠા ખાવા જેટલું છગા ડોસા પાસે હતું.
સરકાર તો છગા ડોસા જેવા અનુભવી મહેતાજીને છોડવા માટે
રાજ હોય જ ક્યાંથી, છતાં પોતે થમને નીકળી ગયા હતા!
'પેન્છન ઉપર છું!' એમ એ કહેતા. 'સરકાર કેટલું આપે છે?'
એમ ડાઘ પૂછે તો ડંગોળી લઇને ક્રોધથી કહેતા 'મારી સસરી!
મને કે'કે છેડું જ નહિ. તે પેન્છન એને ઘેર રહ્યું. મને રખા
ન આપે તો પેન્છન ક્યાંથી ખાઉં? તે આ છગો ડોસો જ
મને પેન્છન આપે એવો નથી કે?' લોડા ભરજોગનની ઉર્જવળ
કારકિર્દી વાળા રસિક છગાની બુઢાપામાં ચસકેલ લાલત બેઠ
રમૂજ કન્તાં કરતાં પણ સહેજ બેઠ પામતા. એ છગા ડોસા
'પેન્છન'નાં વરસોમાં, પાછલા વખતમાં ભેગાં કરેલાં પુસ્તકો વાંચ્યા
કરતા. તેમાં ડાઘ ડાઘવાર રસિક ટોળી ભેગી થાય તો તેની આગળ

પણ વાંચી ગતાવતા. ‘રત્નગદની રંભા’ના જાને ભાગ એમની પાસે સાંભળવા મળ્યા હોય એવા ડેટલાય જુવાનિયા હશે. “પેલું ટાયકું મારી આગળ ડંકાસ કરવા આવ્યું કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચારે ચાર ભાગ એની પાસે છે. મેં કહ્યું કે મારી પાસે તો આઠે આઠ છે. તો એ ગધેડો સામેથી પૂછે છે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ? મેં સાંભળાવી દીધું કે એવા બારાળાવીના નહિ, પણ ‘નીલમ અને માણેક’ના. આવા શબ્દો એમની પાસેથી ઘણીવાર સાંભળવા મળતા. ‘નીલમ અને માણેક’ના સાત ભાગ એમણે પોતાની મંડળીમાં વાંચ્યા હતા. ‘આઠમો ભાગ વાંચી આવો, કોઈની પાસે હોય તો? રખડી રખડી ને થાકે ત્યારે આ છગા ડોસાને સંભારજે !’ પોતાની અનેક આવી વિશિષ્ટતાઓ આગળ ધરી ‘પેન્છન’ની જિન્દગી પૂરી કરતા આ અવિવાહિતની ગામડા ગામમાં પંડિત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પણ જેવી તેવી ન હતી. તેથી એણે નામ આપવાનું કહ્યું ત્યારે દીકરીના ગાપને પોતાની ખુશામત થતી લાગી. ‘જે, ખાસ મેં ઘર માટે નામ સાચવો રાખ્યું હતું. કોઈને આપ્યું નથી. નીલમ નામ પાડજે. મારે તો હવે આશા નથી. એટલે તને આપું છું.’

છગા ડોસાની ‘આશા’ વિષે દિલસોજી ગતાવ્યા વગરજ ભોળા બાપે કહ્યું ‘હા આપણે નહિ તો આપણા પાંડાશીને લેતે.’ છોકરીનું નામ ખરેખર નીલમ પડ્યું.

પણ છોકરી એથી પણ અન્વત્ત દરજ્જાનું નામ માગી લે એવી હતી. મોટી થતી આવી તેમ એની બોલચાલ, ઠસ્સો, રૂપ, અધું જોઈને સૌએ મનમાં ગાંઠ વાળી દીધી કે ‘મકન શેઠના રઘ્ણા જેડે આનું જ થવાનું.’

થયું થણુ એમ જ. પૈસો હોય ત્યાં સૌન્દર્ય હોયું હોયું ખાય છે.

રઘુવીર માટે જીવનનો આ એક અત્યંત મહત્વનો ભાગ હતો. 'ગવરીના રઘુ' તરીકે એ સુખીની સાથે હજી ગયેલો તે પછી એના જીવનમાં આ એક બીજી સ્ત્રી પ્રવેશ કરતી હતી. નાનપણમાં સુખીએ જ એને રમાડ્યો છે, લડાવ્યો છે. સુખીના મંથુ જોડે રમતો રમતો એ મોટો થયો હતો. ગવરી પોતાની મા છે, એમ સુખીના જીવતાં તો એને કદી લાગ્યું જ નથી. ચંચળતા દેખતાં દીકરાને રમાડવા ગવરીની હિંમત જ ન ચાલતી. ચંચળની ધાકથી રઘુ પણ સુખી તરફ વધારે વળતો. સુખીના મૃત્યુ પછી વરસેકમાં મા મરી ગઈ તે પછી રઘુવીરના મનમાં કોઈની મૂર્તિ બંધાઈ હોય તો તે સુખીની જ. આજે કોઈ બીજી મૂર્તિ સ્ત્રી રૂપે મન સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ છે. પેલી સ્ત્રી એના અજ્ઞાત માનસમાં શમી ગઈ છે અને કોઈ કોઈ વાર-અરે ઘણી વાર અજ્ઞાતમાં તરી આવે છે. ને આ? જાત્રા માનસમાં એ રમી રહી છે ને અજ્ઞાતમાં જાંડે જાંડે ઊતરી જાય છે. પેલી પ્રાણની કળીને પોપનાર ને રક્ષનાર માંગલ્યભરી માતા હતી. આ કળીને કુસુમ બનવા પ્રેરતી. પ્રાણની સૌરભોને આમંત્રી સ્નેહભરી પ્રિયતમા છે. રઘુવીર મુગ્ધ હૃદયે આત્માને આંગણે એનું આગમન વધારી લે છે.

આત્મામાં તરવરતાં ચિત્રો હૃદયની સપાટી વટારી લગભગ અક્ષુઓ સામે તરવરી રહે છે. સુખીની મૂર્તિ કૃશ, સુડોઝ, ગૌરાંગ. પડખે આંગળીએ વળગેલો નાચતો કૂદતો, ગેઝ કરતો, ગાતો, માતો બાળક—'ગવરીનો રઘુ' નીલમની રૂપપ્રતિમા, ભર્યા અવયવે, નમણી ને ભીનેવાન. પડખે તાજી યુવાનીના આનંદમાં મસ્ત યુવક—રઘુવીર.

ગવરીનો રઘુ આસ્તે આસ્તે સુખીનો મમતાપાત્રવ છોડી સ્નેહમયી નીલમનો રઘુવીર બને છે. સુખી એને સર્વ મંગલેની

અધિયાત્રી દેવી જેવી લાગે છે. નીલમ સૌન્દર્યસ્વર્ગની અપ્સરા. સુખી પરમ વેદનાના વિપદ્ધાંડા અખોલ્લે ગળી જતી સાક્ષાત્ કરુણા ભાસે છે. ને નીલમ ? વાંકડી ભમ્મરનાં મોખાંથી દુઃખને દસ કોણ દૂર હડસેલતી જાણે વિલાસવાટિકા. સુખી હસવા જતાં પણ પાંપણને પડે અશ્રુગિંદુ છુપાવતી છાયામૂર્તિ. જ્યારે નીલમ, રડવા જાય તો પણ આંસુને અનોખું, વરસાદનાં ગિંદુઓને સૂરજ ઊઘડતાં મળે છે એવું, લાવણ્ય અર્પતી સ્મિતની પ્રકાશવર્ષા.

રઘુવીર સ્વપ્નોના ઘેનમાં ને ઘેનમાં થોડીવારમાં જ નીલમમય થઈ જાય છે.

નીલમ, અલગત, રઘુમય છે. પણ તે માત્ર સ્વપ્નોમાં રમનારી નથી. વાસ્તવ જગતનો એને સારો સ્પર્શ છે. કંગાલ ધરતું જણતર. ‘દીકરી લડાવી ને ખીચડી હલાવી’ થાંને ખગડે, એમ માનનારી માતાના ધક્કાધૂંળામાંથી જાપે ‘સાતમી હવેલીએ ઊભીઊભી તારી દાહડી જ્વેશે ને નીચે ય નહિ જિતરે આમ કરીશ તો’ એમ ટોણાંમેણાં મારીને માંડમાંડ બચાવેલી. જલદી જલદી છૂટીને ક્યારે વરઘર ભેગી થઈ જાઉં એ જ એની એક પ્રજ્વળ કામના. અને તે છેવટે પૂરી થઈ હતી. પોતામાં રૂપ છે એના સતત ભાનથી પ્રગટતી આત્મશ્રદ્ધાથી એ રઘુવીરની સાથે ગમે તે વાત ઉપર પણ ટપાટપી કરવા તૈયાર થઈ જતી. એના પોતાના ઉપર એને પૂરે કાળુ હતો. ડર હતો માત્ર રઘુવીરના ચિત્ત પર કાળુ મળશે કે કેમ એ બાબતનો. સરખી સહિયરોની મહિનાના મહિના સુધી, ‘ચંચળનો ટાંટિયો એકવાર કાઢી નાખજે,’ એ વગર માગ્યે મળેલી સલાહ શ્વાસેશ્વાસે એના ચિત્તમાં તાજી થતી. “તારો વર ‘કેાઈ-વડિયો’ કે ‘આપડિયો’ ન થઈ જાય એટલું જોજો. તો જમ જીતી !” એનપણીના શબ્દો એના કાનમાં ગાજતા પરિણામે ચંચળ સાથે પહેલી જ તક મળતાં એણે ધડાધો કરી દીધો.

રઘુવીરને મનમાં ધણું લાગતું હતું કે ફોર્મને પાનાવાર ખોદું લાગશે. એનો જીવ જ પોચો ને તેમાં વળી વહુને લીધે જ આવેા પ્રસંગ બની ગયો. હીંચકા પર બેઠાં બેઠાં પગની આછી ઠેગથી હીંચકતાં હીંચકતાં એને ધણા વિચારો આવ્યા. એમાંથી બધા તો એને પોતાને પણ યાદ રહ્યા નહિ હોય. પણ જે ચિત્તમાં દઢ અંકોરા રૂપે અંકાઇ ગયા તે એ કે 'હવે તો હું મારા એકલા માટે જ નહિ પણ નીલમ માટે ય તે જવાબદાર છું.' નીલમને બચાવ કરવો પડે એવી સ્થિતિ જ મારે શા માટે રહેવા દેવી જોઈએ ? મારે જ બચાવ કરવો જોઈએ. ના. પણ હું આમ ખરેખર પાછળ જ રહી જવાનો. નીલમે ટપ દેતોકને જવાબ પર- આવી દીધો ને હું મોહું વકાસતો ને મગજ ખોતરતો ઊભો જ રહ્યો !...નાનપણમાં મંગુ પછાડી મૂકી દેતો. અત્યારે આ. મારે હવે નીલમની ખાતર પણ હંમેશાં મોખરે રહેવું જોઈએ. હવે મારે સમજવું જોઈએ. હવે કાંઈ નાનો નથી ? એમ કરીને એ છાતી આગળ લાવી ટટાર થયો. એક છત્રંગે ઊભો થઈ ગયો ચપળ કમલે બારી આગળ જઈ ઊભો. સામે પીંપણાનાં પલપલાટ કરતાં પાંદડાં વચ્ચે કાચક ટહુકી. મગજમાં કોલાહલ મચાવતા વિચારો વચ્ચે નીલમની જાણે સ્મૃતિ.

રાતે એ જ ખંડમાં ફરી નીલમ મળી ત્યારે પોતાના નિર્ણયને કારણે સ્નેહ અને સૌન્દર્યનો પોતે અધિકારી બન્યો હોય એ રીતે એણે નીલમની સામે જોયું.

દક્ષિણની બારી ખુલ્લી હતી. સારો દિવસ તપેલા લીંબડાની મધુર કડવાશભરી સુગંધ વાયુની લહરી સાથે આવતી હતી. આ દેશમાં કવિઓએ ભલે વસંતનું માન વધારી મૂક્યું હોય. પણ આ ભૂમિની ખરી ઋતુ તો ગ્રીષ્મ જ છે. જેની પાસે ફૂલ હોય તેવાં ઝાડ, છોડ અને વેલ ફૂલની ભેદ ધરે છે. બીજી વનસ્પતિઓ રાતે

પોતાના સુમંગલિત રસો ઝરે છે. વાતાવરણ ચારો મેરથી મહેકી
ઊઠે છે.

અરણિનાં ફૂલના પરિમલભારથી લયકાતી એક લહરી આ
નવયુગદના સ્વપ્નો આગળ આવતી ઢળી પડી. કુલગુરુ નેવે
પડખેનો વિશાળ પીંપળો એની લખલખ જીભથી કાંઈક ગણગણી
રહ્યો. નીલમ અરધાક જાગીને બોલી, ‘ મને એ ડાકીની બીક
લાગે છે. એની પાસે મને ન મૂકશો.’ ડાકી એટલે બીજું શું?
ચંચળ. અને હાથમાં રઘુવીરનો હાથ લઈ બોલી,

‘ મૂકશો ? ’ રઘુવીર જાગી ગયો.

‘ મને એની પાસે ન રાખશો ! રાખશો ? ’

‘ ના ’

‘ જો જો હો ! ’

નીલમે રઘુનો હાથ બીજા હાથથી ડિપાડી એ વચન આપતો
હોય એમ પોતાના હાથ પર મૂક્યો.

‘ મને એની બીક લાગે છે ! ’

ગર્વીલી નીલમનો પોતે રક્ષણ કરનાર છે એ ભાને રઘુવીરને
ઝાંડા સંતોષ થયો.

દૂરના વહેળા કાંઠેનાં કરમહીનાં જાળાંની મીઠી મધ સુવાસ
પીપીને માતેલી પવનની લહેર આ ગાહી આગળ લહેકી ગઈ ને
મદિલી પાંપણો પર સ્વપ્નાં સીંચી ગઈ.

પાછલી રાતે રઘુવીરે અદઝાધમાં શું સાંભળ્યું ?

ગામપુરોહિત સમા પીંપળાની જીભના પલપલાટને દમાવી
દેતું શું બોલ્યું ? અવાજને આંદોલને આંદોલને આકાશ આખાના

ચીરા લીરા કરી દેતું ધૂવડ ? એણે પત્ની તરફ અંધારામાં દષ્ટિ કરી ને મનને ખાતરી થઈ. ના, ના. એ તો સાંજવાળી ડાયન બોલી ડાયન.

કરી રનેહ, આશા, ઊંઘ અને સ્વપ્નોનું સામ્રાજ્ય જામ્યું.

૨

મુંઝવણમાં રઘુવીર નીલમને સુખ આપવામાં કમીના રાખતો નથી. નીલમ ગામડા ગામની છે એનો અસંતોષ કે સંકેત અંતમાંથી ડાઙને નથી. હૃદયથી જ નથી. જો કે ખીજી રીતે પણ હોવાને કારણ નથી. રઘુવીરે પોતે અવકાશના કલાકોના કલાકો નીલમને ખરેખરે શિક્ષણ આપવામાં ગાળ્યા છે. ખરી વાત તો એ હતી કે જમે તે ચીજ ગમે તે રીતે રાખેલી પણ નીલમના દેહને લીધે દીપી ઊઠતી. નીલમની ભમકથી ટાઇ પણ અજાણ્યું માણસ જોતાં વેંત અંજાઈ જતું. એની આંખોમાં સૌન્દર્યભાનને લીધે જે અખૂટ આત્મશ્રદ્ધા હતી એ જ મોટી વસ્તુ તો હતી. એને મકામે રઘુવીર તો એના પાછલા પ્રાણી જેવો લાગતો. પાછળ પાછળ ફરતું ને એ સુખી છે એની ખાતરી રાખવી એ એનું કર્તવ્ય. રઘુવીરને એથી વધારે મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હતી.

શરુઆતમાં નીલમને જ ઘરકામનો બોલો સોંપવામાં આવ્યો હતો, અથવા કહો કે ઉપાડવો જ પડે એવી વસ્તુસ્થિતિ ગોઠવાયેલી હતી. આવતાં જ નોકર સાથે વાતચીત કરતાં તરત ખચર પડી ગઈ કે રસોયાને આ ભોંટાના આવવાની વધાઈ સાંભળતાં જ કમી કરવામાં આવ્યો હતો. ‘બાઈસાગ, મલા દાય માહિતી નાઈ, મારાજને કુઠે ઠેવતો તો.’ ફલાણી વસ્તુ ક્યાં છે એના ઉત્તરમાં

રસોવાનો હવાનો આપી નોકરે આડકતરી રીતે, તેના ગયાની ખજર આપી નીલમે પોતે કામ સંભાળ્યું. થોડા દિવસ ઠીક ઠીક ચાલ્યું પણ ખરું.

પણ રઘુવીર મનમાં અકળાતો. મેટ્રિકમાં પસાર થતાં કોલેજમાં જવા માટે એ ભાગ્યશાળી થયો હતો. સવારે ઊઠીને તરત જાણે ભણીને પોપટ થઈ જવાનો ન હોય એમ વહેંચો વહેંચો કોલેજ જવા માટે જમવાની તૈયારી કરતો. ને ઉપરથી ‘મારી દાસ ક્યાં છે?’ ‘ખમીસનાં યત્રન?’ એવી પ્રશ્નપરંપરા તો ચાલુ હોય જ.

નીલમને મન આવા કામને પહેાંચી વળવું એમાં મોટી વાત હતી જ નહિ. એ શરુઆતના દિવસોમાં એણે આ જીવનની નવીનતાથી પણ હોંશેહોંશે બધું કામ કર્યું રાખ્યું. પણ ધીરેધીરે એના ખમા પર જવાગદારીઓનો બોલો વણો જ વધી ગયો. સસરાજી બપોરે મોડેથી જમવા આવે છે. તેમને બધું જ ગરમાગરમ જોઈએ. રઘુવીરની એનોમાંથી મંજુ જેને મા વરસેકની મૂકીને મરી ગયેલી એ એક જીવે છે. તેની પણ સંભાળ રાખવી જોઈએ. સંભાળમાં બીજું તો શું પણ એ નિશાળે જાય ત્યારે સમયગર એને તૈયાર કરવી, માથું ઢોળી આપવું, વગેરે. પણ આ છોકરી નિલમને પહેલી નજરે જ ગમી ગઈ હતી. એટલે એની સાથેનો સમય તો બધો આનંદમાં જ જતો. કાંઈક કામ કરવા જોગ પણ થઈ હતી એટલે એ ટાંપાં પણ ભાભી ગદને ખાઈ આવતી.

એક સાંજે ‘ભાઈસાહેબ’ (રઘુવીરને એ નામથી એના બાપા બોલાવતા) ફરીને આવ્યા છે ને ઝટપટ જમવાનું પાત્રીને સિનેમામાં જવા ચાહે છે. નિલમે ખાવાનું પીરસી દીધું. બરોબર જમાડ્યો પણ ખરો. જમીને કપડાં પહેરતાં રઘુવીરના હુકમ પછી હુકમ છૂટવા લાગ્યા:

‘ ધોખી કપડાં નથી આપી ગયો ? ’ ‘ મારાં ડાહર કયાં ? ’
પૂરી તળતાં તળતાં કઢામ્ નીચે ઉતારી નીલમ ત્યાં ગઈ. થોડીવારમાં
એના સસરા જમવા આગ્યા. જુએ છે તો મંજુ પૂરી તળતી હતી.

‘ કેમ નીલમ કયાં ગઈ ? ’

‘ ભાઈનાં કપડાં શોધી આપે છે. ’

‘ કેમ અત્યારે કપડાં ? ’

‘ પ્રિતેમામાં જતા હશે. ’

બાપા જે પૂછે તેનો સરળ ભાવે મંજુ જવાબ આપતી જતી
હતી ને પીરસતી હતી. થોડોક વખત થયો હતો નીલમ ન આવી.
એને રઘુવીર કપડાં શોધવાની મુશ્કેલીથી જ બોલાવતો એવું એણું
હતું ? પરણ્યા પહેલાં એ મુશ્કેલી લગભગ ગેરલાજર જેવી હતી તે
આ દિવસોમાં જ કેમ જાગી આવી હશે ? ને એને પછી સામા
માણસની જવાબદારીઓની કલ્પના પણ આવે ખરી ? છેવટે એ ગયો
ત્યારે નીલમ રસોડા તરફ જઈ શકી. આવતાં આવતાં બાપદીકરી
ચર્ચે હતી વાત થોડી સાંભળી, ‘ લાવ, મૂક બે પૂરી. કેવી સરસ
વણી છે ? એક છેડો જાય છે આપણા ગામ ભણી ને બોળે જાય
છે રાજમાત્ર ટાવર ભણી. ’

સાંભળીને મંજુ છોત્તીલી પડી ગઈ. પણ એના બાપા તો
ખડખડાટ હસી રહ્યા હતા.

‘ તે રસોડા જેવી અમને કયાંથી આવડે ? ’

‘ તારી ભાભી છે ને ? શીખી લેતી હોય તો ? ’

‘ ભાભી મને શું શીખવાડતી હતી ? હું જ એને મારા જેવી
શીખવી ન હઉં તો મારું નામ મંજુ નહિ. ’ ખિન્નઈને મંજુ બોલી.

‘ હાઈ, તુંતો બહુ બોલકી ! ! ડાહ રસોડો બોધને જ તને
પરણાવવી પડશે નહિ તો ગયારો ખાશે શું ? ’

ધરી ડોસા ખડખડ હસી પડ્યા.

વચ્ચે એક દાંત પડી ગયો હતો, એટલે એ હસે ત્યારે સહેજે વિચિત્ર દેખાવ થતો. તમને સામેથી હસવું આવે. પણ ડોસા દાંત નવો નાંખાવવાની વિરુદ્ધ હતા. ‘એ બ્રષ્ટવેડા હવે મારે મસાણુમાં આવી પહેંચેજાને શા માટે જોમએ ?’

ડોસાના ગયા પછી નીલમ મંજુને ચીડવતી હતી. અલબત્ત, વર બાગત જ તો ? નાની મંજુએ સામેથી પરખાવ્યું, ‘રઘુભાઈને આ રસોયણ મળી છે એવો જો રસોયો મેળવી આપશે તો શા માટે નહિ ચાલે ?’

પણ તે દિવસ પછીથી મંજુનો રસોડામાંથી પગ ગયો. ઘણું ખરું બાપાજીની જોડે જ જવા આવતી. એમની ઈચ્છા તો એ જ હતી કે બાબી રાંધનારી છતાં મંજુને આજથી શા માટે આ હાથવોય હોય ?

પણ નીલમે જોયું કે એના પોતાના હક્ક માટે પોતેજ કાંક કરવું જોઈએ. નહિ તો પોતે ઘરકામ નીચે દટાઈ જશે. એણે બીજી બધી સ્ત્રીઓ કરે છે તેમ જો બે કલાક બિંધમાંથી ચોરીને વર સાથે મળે તેમાં અશ્રુપ્રવાહને લાવીને વર મારફત કામ કરાવવાનો રસ્તો ન લીધો. પણ વરને બિલકુલ કાલેજ જવા માટે ઉતાવળ કરવાનું સૂચવ્યું. ચાર દિવસમાં તો હોહા થઈ ગઈ. જેમ જેમ રઘુવીર ઉતાવળ કરે તેમ તેમ નીલમ સાવ હંડીલિમ થઈને કામ કરે. બિચારી મંજુ વચ્ચે ઠીકઠીક કરવા આવે તો પણ કાંઈ ઠેકાણું પડે નહિ.

એક દિવસ બપોરે પણ ‘વેળ આહો’ (વારછે) એવો નોકરનો સંદેશો મળ્યો. જમવા બેઠા ત્યાં આજે બાણે એમની જન્મગાંઠ ન હોય તે બધાં સાથે જમવા માટે રાહ જોઈને બેસી રહ્યાં હોય એમ એક ગાજુથી મંજુ તો બીજી તરફથી રઘુવીર જમવા માટે આવ્યાં.

‘કેમ કેમેજમાં તથી ગયો?’ પિતાશ્રી ચિસ્તના જબરા પ્રહારાતી હતી, સ્વભાવે જ એ નક્કી થયેલા કાર્યક્રમમાં કરો વિશેષ સહન ન કરી શકે એવા. એટલે હાથ ધોતાં ધોતાં જ એમનાથી પ્રશ્ન પૂછાઈ ગયો.

‘ના, મોડું થઈ થયું.’ મુદ્દા પર આવવાનો ધોરી માર્ગ પકડવાના જવાબથી રઘુવીર ખોલ્યો. પણ ‘મોડું’નું કારણ ડાસા પૂછે ત્યારે સ્ત્રોતની મુશ્કેલીની વાત પોતે આગળ ધરી શકે ને?

‘તો આમ મોડું વહેલું કરે તે કરતાં તો દુકાને આવતો જ. હવે કાંઈ નાનો નથી. શીખીશ તો તારી પોતાની જ દુકાન છે.’ ડાસાએ કહ્યું ધામેશથી, પણ રઘુનાં હાંજાં ગગડી ગયાં. એ સારી રીતે બાળતો હતો કે પિતાશ્રીના મોંમાંથી જે શબ્દો નીકળ્યા તે પાછા ડેવવા મુશ્કેલ છે. કદાચ પોતાને દુકાને જ જોતરાઈ જવું પડે. એ ભયમાં ને ભયમાં એણે હિંમત કરીને કહી દીધું:

‘સ્ત્રોતનું મોડું થાય છે એટલે. નહિ તો પહેલાં ક્યાં એવું થતું હતું?’

‘હા, આપુ. ને રઘુભાઈને દુકાને લઈ જશો એટલે એમને તો મજા. ભણવાની લપ ગઈ. મને પણ દુકાને લઈ જવી પડશે હો! મોડા મોડા મારે નિશાળે જવું જ નથી ને!’

મંજુએ બાપને અશક્ય વાત સૂચવી મૂળ મુશ્કેલી તરફ તેમનું ધ્યાન દોર્યું. ડાસાએ આ કાવતરા આગળ ઘણી યુક્તિ તો લડાવી જોઈ પણ છેવટે એમને નમતું આપવું પડ્યું.

થોડાક દિવસમાં જ નીલમે આ રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વને ઘરમાં ઠસાવી દીધું. આ મુશ્કેલી તો અનેકમાંની એક હતી. પણ એક મોરચા પર તમે તમારા આત્મબળનો પરચો આપો તો બીજે બધે મોરચેથી મુરખીવટ પાછી હટી જાય છે. નીલમને મોક્ષા:-શનું વાતાવરણ મળ્યું. મોક્ષાશનો સારા કામમાં કેમ ઉપયોગ કરવો

એની તો એના સ્વપ્નશોખીન વર પાસે યોજનાઓની યોજનાઓ પડી છે.

‘ પેલાઓ ગમે તે સાથે ભણનારીને લઈને ફરવા નીકળી પડે છે તો આ તો રીતસરની પરણેલી છે !’ કહેતો પોતાની પાસે નીલમને બેસાડી મોટર હંકારી મૂકે છે. આજ તો વરલી, કાન્ને જુહુ. એક સાંજે ઘોડગંદર, તો એક આખી રાત્રિ વિહાર સરે-વર પર. રઘુવીર એટલો બધો સમય એને આપે છે કે બાગ્યેજ એવો કોઈ એના મનમાં વિષય હોય (કોલેજના ભણતરના વિષયો બાદ કરતાં) જેને વિષે નીલમ પણ બે શબ્દ કહી શકે નહિ. રઘુવીરને સ્વર્ગની કલ્પના પણ કરવી રહેતી નહિ. નીલમનું સાન્નિધ્ય તે જ એ.

વચ્ચે થોડીક હિંમત રઘુને બતાવવી પડી હતી. બપોરે પિતાશ્રી જમવા આવે ત્યારે રસોયો આવીને ‘ એન !’ ‘ એન !’ના બૂમાટા પાડતો. ‘ એન ! બાપુજી આવ્યા છે !’ એમ એક રાત્રિને દિવસે અરધી ઊંઘમાં રઘુએ સાંભળ્યું ને એનો મિજબાજ ગયો. બપોરના આરામના સમયમાં બે ઘડી જપવા થે દેતો નથી એમ વિચારી સુણાવી દીધું : ‘ તે, એન નહિ હોય તો પાછા જતા રહેશે ?’ તે દિવસથી એણે, પોતે કોલેજમાં હોય એટલો સમય, નીલમને સ્ત્રીઓની કોઈ સંસ્થામાં મોકલવા વ્યવસ્થા કરી.

કોસા એકલા જમજા બેઠા. આજલગી રસોયો હોવા છતાં થે પીરસવા કરવામાં ધરતી માત્રિક ધ્યાન આપતી. કોસાને સૂનું જીવન વધુ સૂનું ભાસ્યું. સગાંસાગવાં સ્વાર્થનાં સગાં લાગ્યાં. પોતાની પાસે બે પૈસા છે તો વળી કોઈ વાત પણ કરે છે. ન હોય તો સાસું થે ન જુએ ? એવા એવા વિચાર જે દરેક માણસને જિન્દગીમાં કોઈને કોઈ સમયે અચૂક આવે જ છે તે મગજમાં ઝબૂકી ગયા. એવા વિચારોને અંતે કોઈ સંન્યાસી થાય છે. કોઈ પરાજ-

કારી થઈ જાય છે. કાઈ સમજી થાય છે. પણ ઘણા ભાગે તો માણસ પોતાનું જે કાંઈ હોય તેની ઉપર પકડ દૃઢ કરવા જ પ્રેરાય છે. પોતાની કમાણી, માત્રમિલકત, તે માટે ડોસાના મનમાં પારા-વાર મમતા જાગી. એ તો મારું છે. ને જ્યાંસુધી હું યરોગર કામ કરતો રહીશ ત્યાં સુધી મને નહિ છોડે. પોતાની પાસેની મિલકતના ખ્યાલમાં એમને કાંઈક દૂંધ મળી. એ ખ્યાલમાં એ ચકચૂર બન્યા.

કાઈ કાંઈ વાર એને લીધે 'છોકરાં'ને એ અક્ષર એમને કહેવા પડતા. ડોસા રઘુવીરને નીત્રમ માટે ભેગો શબ્દ 'છોકરાં' વાપરતા. એમને એમની પાસેથી કશાની આશા મનમાં હવે રહી ન હતી. એ એમને, ઘેર ચંચળ રહે છે તેમ, સુખેથી રહે. ને છોકરો છે તે ધીરે ધીરે કામ બંધો શીખી જાણી લે તો જાસ. તેમાં પણ પોતે બેઠા છે ત્યાં સુધી તો ટીંગાટોળી કરીને એમને પેઢી પરથી ખસેડે. નહિ ત્યાં સુધી એ ત્યાંથી ખસવાના જ નથી.

‘મને તો અહીંથી જ સોનાપુર લઈ જવો નજીક પડશે!’ એમ ડોસા ઘણીવાર કહેતા પણ ખરા. જે કે પોતાના સુપુત્ર સમક્ષ બેઠો ત્યારે ઉમેર્યા વગર રહેતા નહિ કે ‘મને ખાતરી છે કે જાણું દોરવાની વખતે જે તું તો ભલો હોય ને અહીં હાજર હોય.’ ડોસાએ પોતાનું એકલ જીવન બધી મમતા રેડીને પૂંજીને સાચવવામાં, લાડ કરવામાં, એને વધતી જતી જેવામાં ગુન્નરવા માંડ્યું હતું.

એટલે કાંઈવાર 'છોકરાં'ને હાથે કાંઈ ખોટા ખરચ થઈ જાય કે તુકશાન થાય તો એમનાથી બોલ્યા વગર રહેવાતું નહિ. મનમાં ધણુંધણું ભેગું થાય એટલે એકીસાથે એ ઠપકો આપી દેતા. ‘શું તમે મ આપુજી!’ એમ કરી હાવફી નાનકડી મંજુ મા હોય એમ 'છોકરાં'નો ગચાવ કરવા આડી જલ દરતી.

દિવાળીની વેકેશનમાં મંજુ ને ત્રણે જણાં માથેરાન રહી આવ્યાં હતાં. એ દિવસો ન નકડી મંજુને જિન્દગીભર યાદ રહી ગયા હતા. પાછળથી પોતાને પણ પરણવાનો સમય નજીક આવતો ગયો. તેમ તેમ આ દિવસોનાં રઘુનીલમની સ્મૃતિ એના ચિત્તને ભરી દેવા લાગતી ને હૃદયમાં ઝંખના જાગતી ‘હું-અરે અમે પણ એમ રહીશું.’

પણ નાતાલમાં જ્યારે ઘેઝા રઘુનીરે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રવાસનો હરાવ મૂક્યો ત્યારે કાંક પિતાશ્રીને ગિલકુલ ના પાડતાં રોકવા અને કાંક આ સ્નેહીયુગલને વધારે મોકળાશ આપવા હાવકી મંજુ બોલી:

‘આપુજી ત્રણ જણનું ખરચ ન આપશો. હું તો નહિ જઈ. અહીં જ રહીશ.’

પિતાએ બધો ઊભરો દીકરીનું નિમિત્ત લઈને જ હાલવ્યો, ‘તે તું તો ધણી ચે જાય. ને તારો ભાઈ પણ શા માટે ન લઈ જાય તને? પણ મારે પાછું એ ય જોવાનું ને કે પાછળથી પાછી કોકના છોકરાને તું બચારાને ઝેર લેવા વખત ન લાવે. નાતના મુરતિયા તો મારા જોયેલા જ છે. અહીંથી પાત્રવે સુધી જવાના જઈ પણ ગજવામાં ન મળે!’

મીઠી મંજુ ‘કોકના છોકરા’ની કલ્પના પ્રત્યક્ષ થતાં તેના ‘બિચારા’પણા ઉપર હસી.

પિતાએ પેઢી પર જવા માટે કાશ્મિરી ટોપી માથે મૂકતાં મૂકતાં નરમાશથી કહ્યું : ‘ના, પણ મંજુ જાને તું તારે. તું એકલી શા માટે રહી જાય છે? ફરી લે એ દિવસ.’ આ શબ્દો એટલા બધા કટાક્ષથી બોલાયા હતા કે ત્રણે જણાં સમજી ગયાં કે એ ભાઈ-ભાભી માટે જ બોલાયા હતા, મંજુ માટે નહિ. પણ મંજુએ એ

કટાક્ષની નોંધ જ લીધા વગર, જાણે ખોતાને જ એ શબ્દો કહેવામાં આવ્યા હોય એમ, અદ્ભુત સરળતાથી કહ્યું :

‘પણ બાપુજી એટલે લાખે જવું ને આડું અવળું ન જોઈએ તો હીક નહિ.’

‘શું ?’ બારણામાંથી નીકળતાં નીકળતાં પિતાથી પૂછાઈ ગયું.

‘કે હું જાઉં તો અમે એક બારણેથી ત્રણ નીકળનારાં થઈએ. ત્રણ દેખડે થાય !’ ને હસીને એણે ઉમેર્યું, ‘સિવાય કે ગંગાજીનાં દરશન કરવા તમે પણ સાથે આવતા હો ને આપણે પૂરા ચાર થઈએ.’

આ છોકરીની વાણી અને લાગણીના જાદુથી વ્યવહારકર્તા પિતા પણ કાંઈક પલળ્યા. લાડપૂર્વક પાછળ મંજુ તરફ એક દૃષ્ટિ ફેંકી પગથિયાં ઊતરતાં બોલ્યા,

‘મારાં તો મૂઆ પછી હાડકાં પણ ત્યાં કોઈ નાખી આવે તો ત્રણું.’

એ વખત તો નાખવા બદાને પણ એ તરફ કોઈ જવાનું નહિ એવો ભાવ માત્ર બોલવાની દૃઢતા દ્વારા જ વ્યક્ત કરીને ડોસા કામે ગયા.

મંજુ અંગ્રેજ નિશાળમાં ભણવા જતી. હજી હમણાં સુધી ફોક પહેરતી. પણ વચ્ચે દેશમાંથી દરદરની સગી ડાઈ ડાશી આવેલી. એણે પોતાનો વિરોધ સખત શબ્દોમાં નોંધાવ્યો હતો. ફોક પરદેશી પહેરવેશ છે એટલા માટે જ નહિ, પણ છોકરી મોટી થઈ ગઈ હતી માટે. પોતાના બે છોકરામાંથી મોટાની સાથે જે છોકરીનો વિવાહ કરેલો છે તેના જેવડી મંજુ તો થઈ ગઈ છે એવો ચૂકાદો એમણે આપી દીધો હતો. નાના છોકરા જેડે આનું વેળાસર કરી દો—એવા સ્પષ્ટ સૂચન સાથે એ બોલ્યાં હતાં : ‘આ તો લાજ મારે છે મારા જેવીને તો ! તે, ઓઢણી ઓઢતાં શું થાય છે ? પરણાવવા જેવડી તો થઈ. પેત્રી મંજીની લત્રી આના હમાંણીલી છે તોયે મોંઢામાં જીભ ધાતતાં નથી. કે’છે કે જિણુ ને જિણુ મોટાનાં લગન કરી નાખે.’ ને શ્વાસ ખાઈને બોલ્યાં, ‘મે’કુ બેય છોકરાનાં એકી લાંગાં કર્યાં હોય તો ગંગા નાયા. પણ કે’છે કે છોડી જુઓને, ઘરમાં માતી નથી ! ને તમે મા વગરની આ છોડીને.....’

ડોસાને થયું કે ઘરમાં ન માતી હોય તોય આ બે વેંતની જીભવાળીના ઘરમાં તો એ નંખાય એમ હતું જ નહિ. એની આગળ પોતાનું ચક્રણ રતીભારે ચાલે નહિ. પણ ફોકમાં મંજુ હવે નહોતી માતી એતો ખરું જ. મંજુ ઓઢણી પહેરતાં તો ખડુ મોટી દેખાવા માંડી. તે એટલા સુધી કે ત્રાહિત માણુમે પણ ‘આવ્યો માંડવો તમારે, શેઠ !’ એ શબ્દોમાં મંજુનો ઉલ્લેખ કરતા.

મંજુ શરીરે એકવડી હતી. પાતળી, ઊંચી, ધડવરણી એની કાયા કૌમારની ઓઢણીમાંદીવાની શાંત જ્યોત જેવી શોભતી. એનામાં

સૌન્દર્ય છે એમ ધોધને ન પણ લાગે, પણ લાવણ્ય નથી એમ તો ભાવ્યેજા ધોધ કહી શકે. આંખમાં મરતી નથી, પણ અજવાળી સાતમનું આંધુંમીઠું અજવાળું ભયુંભયું છે. વિલાસની મૂર્તિ નીલમ. એની નજર સામે જ છે. નીત્રમના રમજીવનની પોતે સાક્ષી છે. છતાં મંજુ કાણ જાણે કેમ પણ આ ઉમરેય તે ઠરેઠ લાગે છે. મા વગર ઉછરેલી એથી એના સ્વભાવમાં ગંભીરતા ઊતરી હશે? પિતાની કડોર વ્યવહારસાધનાની આ કૂમળા છોડને આંચ લાગી હશે? ગમે તેમ હો. પણ મંજુ રમતિયાળ ઓળી છે. એટલું જ નહિ પણ ધોધ વખત એવા હંગમાં પકડાઈ જાય તો એ ચોંકી ઊઠે છે. રઘુવીર ધણીવાર એની ઠેકડી પણ કરે છે, ‘તું તો જાણે ભણી પરણી સંસાર તરી ઊતરી ન હોય!’ પણ નીત્રમની ઠેકડી આગળ રઘુવીરના શબ્દો કાંઈ ગણતરીમાં નથી. ફાટફાટ થતા જોગનના આળા કરી મંજુને એ કહે છે ‘વર સાથે તમે શું કરશો? શું કરવું તે શીખવવા ગિયારાને બીજી વડુ પરણી પડશે.’ મોઢું માણસ હોય એ રીતે મંજુ નીત્રમની મસ્તીના ચમકારા સહન કરવા ટેવાઈ ગયેલી છે એટલે સાંમળી જ રહે છે.

પણ નીત્રમની રહેણીકરણી હજી ડોસાને ગળે કેમે કરી ઊતરતી નથી. ધણીવાર એ અજાણ જાય છે. આ તે શો હળાહળ કળજુગ. આવ્યો છે એમ એમને થતું. છોકરાં મારી લાજ રાખતાં નથી. એમના ખંડ પાસે થઈને પસાર થાઉં તો એક પલંગ પર હોય તોય ઊઠે નહિ. કીંચકે જોડાજોડ બેસવામાં તો કાંઈ નવાઈ જ એમને લાગતી નથી. દિવાનખાનામાં ચંપત્ર પહેરીને જ ચાલવું વહુને ફાવે છે. ગાત્રીચો પમે ખૂંચતો ન હોય કેમ? નહિ તો ત્યાં દેશમાં તો વનવગડે કાંટાઝાંખરાંમાં ક્યાંક ટેટલીય વાર ખાલ ઉતરડાઈ ગઈ હોત! ને આ છોકરો નાક પકડીને પેટી દોરી જાય છે એ વાટેવાટે જાય છે. ક્યાં એની મા ને ક્યાં આ? પેટી તો ગિયારી એના વરના મોઢા સામું જો બેતાં શમાતી. ને એને પેટ આ નફફટ?

એક વાર રોપ ન રોકી શકાયો. નીલમ જૂનો દુખના દાગીના કાઢી નાખી તેને બદલે નવા લાવવા રઘુવીરને સલાહ આપતી હતી. ડોસા પમાર થતા હતા તે થંબ્યા. રઘુવીર બહાર આવ્યો એટલે એને આવડેથી ઝાઝી હઠાવીને બોલ્યા:

‘તારી માએ અરધો જનમકર તો સાવ રખારણુ જેવા દાગીના પહેર્યા તે ચાલ્યું ને બે વરસ માંડ સોનાના મળ્યા તે તો ચાલુ શોકના દહાડામાં પહેરવા પણ પામી નથી. ને તારે ઘેર હવે છાશવારે ને શુકરવારે નિત નવા ઘાટ જોઈએ. મૂકી આવ પાછા.’

રઘુવીરમાં નીલમનો વર હોવા છતાં હજી એટલી હિંમત નહોતી આવી કે આપને સામે મોંએ કંઈ કહી શકે. ચૂપચાપ એ દાગીના આપવા પાછો ગયો. ચૂપચાપ દાગીના લઈ લઈને, રઘુવીર બહાર નીકળતો હતો ને બારણા સુધી આવીને નીલમે ડોસા સાંભળે એ રીતે મોટેથી કહ્યું:

‘તો આ થ છો પડી રહ્યા. રોકડેથી લઈ આવજો નવા.’

ડોસાના ડાનમાં ગરમાગરમ તેલ રેડાયું જાણે. ‘આ શો દસ્સો!’

પછીથી ડોસા ઘણીવાર મગજનું સમતોડપણું ગુમાવી બેસતા. પોતાની પ્રાણાધિક પૂંજ ઉપર કાંઈ તરાપ મારે એ એમનાથી સહુ જાણતું નહિ. અને તેમાં આ ઘરનાં જ માણસો થઈને એમ કરે? અત્યંત મૂંઝાત્તને એ ચીડિયાં કરતા. તેનો એક આ પ્રકાર જ મુખ્ય હતો : ‘તમારે આના વગર ને તેના વગર ચાલતું નથી!...અમે તો નાના હતા ત્યારે આવું કદી કયાંય જોયું સાંભળ્યું નથી...અમારે ને તમારી સાસુને તો એમ જ આચખું ગયું. તમે આ નવાં પાક્યાં તે નવા અનુભવ દેખાડ્યા!...સાસુ એવડી હતી ને, ત્યારે તો લાજ દાંકવા પાસે લૂગડું પણ માંડ હતું!...ને પિયરમાં તો જાણે સોનાને એડે પાણી ભર્યાં ન હોય! જાણે લખેશીની બેટી!...’

છેલ્લાંને હાથે પોતાની પૂંજના હાથહવાલ થતા જોઈ અંદર સમસમી રહેશે જીવ ડાહવાર હાથ ન રહેતો ને કાંઈ કાંઈ બોલી નાખતો.

ધન્ટરની પરીક્ષા આપી ઉનાળામાં નીલમને લઈને રઘુવીર કાશ્મીરની સફરે ગયો ત્યારે ક્રોધથી ડાસા એટલું જ બોલી શક્યા, ‘તે વિલાંત જ જાને. કે એ મહિના નિરાંત વાળવા તો મજે મને.’ એકતો એક દીકરો એટલે પૈસા તો છેવટે આપવા જ પડતા. અને પોતાની વાત ચાર જણથી પાંચમે મોંઢે જવા દેવાની ડાસામાં આ ઉંમરે હિંમત ન હતી. ‘તો તો મારાં ઘોળાંમાં ધૂળ જ પડે ને!’ એની કફપનાથી જ એ કંપી જતા. ને હાથમાંની નાણાંની કાચળીનું મોં ખૂલી જતું.

કાશ્મીરની સફરનાં વર્ણનો વિગતોની પૂરી ચોકસાઈથી નીલમે મંજુ આગળ કર્યાં હતાં અને કશું કહેવાનું બાકી રાખ્યું ન હતું. પણ મંજુને નહોતો તો સંકોચ થયો, નહોતી તે ચીડાઈ કે નહોતી એને અદેખાઈ પણ આવી. ડાડિયી ભાભી એને મારે ભાત ભાતની ચીજો પણ લઈ આવી હતી. પણ ભાઈભાભી જે ઉત્તમ ‘કંઈક’ લઈ આવ્યાં હતાં તેનું તો પાછળથી જ્યારે મંજુનું કોઈકના સહવાસે ફરી છેવટે મોં ખૂલ્યું ત્યારે તે આમ વર્ણન કરતી, ‘તમે, ભાઈ, કાશ્મીરથી ઉત્તમ વસ્તુ લઈ આવ્યા તે તો આ બાબો. લુચ્ચી ભાભીએ કેટલી વખત સુધી તો એની જાણ પણ ન થવા દીધેલી!’

જ્યુનિઅર બી એ. નું વર્ષ હતું. રઘુવીરે ફિલ્મશ્રીનો વિષય લીધો હતો. પ્રેમ એ જ મોટી ફિલ્મશ્રી છે એવી માન્યતાથી એ વિષયને એ પોતાના ઈજારાનો ગણતો હતો. પોતાની માન્યતાને એ વફાદાર પણ હતો. આખું સત્ર એણે નીલમથી પચીસ વારની ત્રિજ્ઞાના અંતરમાં જેટલું વધારે રહેવાય તેટલું રહેવું એ કાર્યક્રમથી ગાળ્યું હતું. મંજુના મુગ્ધમધુર ચિત્તમાં આ ગધી પળોનો દતિહાસ અંકતો જતો

હતો. જે ત્યાંથી કદી એ બહેરમાં ફરી આવેખાવાનો હોય તો ! નીલમ તો આત્મલીન હતી. રઘુવીરનો પ્રેમ માણવામાં અને મંજુને પગવવામાં એનો સમય તો સહેજે વહી જતો.

પ્રસૂતિસમય નજીક આવતો જતો હતો. એવામાં મંજુને ને પિતાશ્રીને નીલમના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ઠેરી ગર્ધ’ હમણાંનાં એ જણાં કદાચ જિંદગીમાં પહેલી જ વાર એકમેકથી જિંદગી મન હતાં. મંજુ સુવાવડ માટે નીલમને દર્શિતાલયમાં મૂકવાના પક્ષની હતી. પિતાએ કહ્યું હતું, ‘દેશમાં તો સીમમાં ગયેલાં હોય ને બેરાં ટોપલામાં છોકરું લઈને ઘેર આવે છે !’

મંજુ બોલી, ‘તે દીકરો આવશે તો તમારા દીકરાને ઘેર આવશે. દાદા તો તમે જનશે. ઉપરથી આટલી મોંઘાઈ શેનદ માગો છો ?’

પણ ડોસાને આ વચન સારાં લાગ્યાં ન હતાં. નીલમ બોલી હોત તો જૂદું હતું. એનાં તો આનાથીયે સોગણાં આકરાં વેણ ડોસાને કાંકે પડી જત. પણ મંજુય તે...?

છતાંયે મંજુએ કાંઈ પણ કારણ વગર ડોસાને એકવાર એકલા જોઈ ભાવિ બાળકની ટોપી ગૂંથતાં ગૂંથતાં પૂછ્યું, ‘બાપુજી કહે છે કે ધનના ચર ઉપર સાપ થાય છે એ સાચું હશે ?’

‘કે...મ ?’ એ શબ્દ બોલતાં ડોસાને બાવીસ બોલવા જેટલો શ્વાસ વાપરવો પડ્યો. મનમાં દહેશત પેશી ગર્ધ શુંનું શું આ છોડી બોલશે. છતાં તરત એમણે વ્યવહારિકતાની મુખમુદ્રા ધારણ કરી. આંખને છેડે કઠોરતાનો પહેરો મૂક્યો. રખેને પોચું પિતૃહૃદય આંખની સપાટી પર ડોકિયું કરી દે.

મંજુ ધીમેશથી સામાન્ય વાત પૂછતી હોય એમ જ બોલી : ‘સહેજ પૂછું છું. દેશના લોકો કહે છે. પણ સાચું હશે ?’

‘હશે શું? છે જ.’ દૂકામાં પતાવી ડોસા કાંઈ જહાનું કાઠી બિંધ્યા

‘ના, પણ સાપ જ શા માટે?’

‘કાંઈ આવીને કંઈ લૂંટી ન લે માટે.’

આંટો મારો, છાપું લઈ, બેઠા. છાપાના પાનાના મોટા ફાળ નીચે ફૂંકી લગાવી ગયા.—હાશ છૂટ્યો!

‘જેતું ધન હોય તે મૂળ માણસ જ સાપ થાય કે?’ આ છોકરીને તે થયું છે શું? કેટલા સવાત્રો પૂછશે?

‘હા.’ દૂકાટચ જવાબ દઈ બોલ્યા, ‘તારા શિક્ષકને પૂછતી હોય તો બધું? આખા દિવસનું માથું પાકી ગયું હોય ને અમને પૂછે છે ત્યારે?’ ડોસા હસ્યા, એમનું બોમ્બ મોં મંજુને સડેજ મિહામણું લાગ્યું.

‘ના, પણ બાપુજી તમને જ પૂછવાનું હોય તો કોને પૂછવું?’

‘તને યોગ્ય લાગે તેમ. પણ કહ્યુંને કે શાકયા હોઈએ ત્યાં બધા સવાત્રો એકી લાગા દાવવી ન દીધા હોય તો ન ચાલે?’ કહીને ફરી સહેજ ખૂંચેથી હસ્યા.

‘પણ નવ સવાત્ર પૂછી લીધા હોય ને એને મળતો જ એક રહી જતો હોય તો બીજા દિવસ ઉપર રાખવો?’

ડોસાને ગુસ્સો તો ચડ્યો પણ દાવવાનું આ સ્થાન ન ન હતું. છતાં, ‘સાથો મુનીમે ન આવ્યો. આ જાવની તો મોકાણ મંડાણી છે ને હજી ક્યાં ટોલના મારે છે? કોણ જાણે ક્યારે મરશે અહીં?’ ડોસાએ ગુસ્સાને બીજી નીકમાં વહાવ્યો.

ગૂંથવાનું એકદમ બંધ કરી, બે હાથ એકમેક પર છાતી આગળ રાખી મંજુ બોલી, ‘ધન જળવવા માણસ મૂઝા પછી સાપ બને એ સાચું હોય તો પછી જેઓ જીવતાં એ રીતે જળ-

વતા હોય એ આમત્રા ભવમાં શું હશે? અને વળી આવતે ભવ શું થવાના?’

કાંઈ મોટી વાત ન હોય એમ મંજુ બોલતી હતી. એની સરળતા અજ્ઞ હતી. કદાચ એથી જ ડોસાએ પોતાના હાથ કમળે રાખ્યા હશે. એમણે માત્ર ઊંડા નિઃશ્વાસથી પોતાની લાગણી મોકળી કરી.

મંજુની વાતમાંનો ડંખ પોતા મારે છે એ સમજ્યા છતાં એવું કરવામાં, મંજુ તરત પાછી ગૂંથવા મંડી ત્યારે એમને, એની ભાવિ ભત્રીજા ભત્રીજી મારેની ચિંતા જ કારણરૂપ લાગી. થોડી-વારમાં મંજુના શબ્દનો ડંખ લાગ્યો જ ન હોય એમ સ્વસ્થ થઈને વાતસહ્યંભાવે એમણે કહ્યું :

‘જે મંજુ, તું બહુ મોંએ ચડે એ સારું નહિ. પેલી પારકી જણી ભણાવે એટલાં વાનાં ભણ્યાં કરીએ તો તો પછી આપણું ઘર જ કેમ નભે? તું કાંઈ હવે નાની નથી. સમજે તો સારી વાત છે. હું તને શું કહું વળી?’

‘પારકી જણી, પણ મા તો આપણા છોકરાની ને? બાળકને ઠેકાણે પોતે અરધી ગૂંથેલી ટોપી ઊંચી કરી ઇસારાથી પિતાને બતાવી મંજુ બોલી.

‘મંજુએન, તુમાત્રા શેઠાણી બોલવતે.’ મંજુ ચપ દેતી ઊડીને, ‘હું ને?’ એટલો અત્યંત મધુર પ્રશ્ન પિતાની દિશામાં ફેંકીને કૂદતે પગલે ખંડ છોડી ગઈ.

આખી વાતને અંતે સાંભળવા મળેલા ‘શેઠાણી’ શબ્દથી અચાનક એક વિચાર ડોસાના ચિત્તમાં વીજળી વેગે પસાર થઈ ગયો. ‘તો મારે શું? કંઈ તે ભોગવશે. એ બધું બોઈ નાંખશે તો એનું નસીબ જાણે. મારે શું? કાલથી એ શેઠાણીનો વર જ છે શેઠ થતો.

હું મારે હાડ ચાલશે ત્યાં સુધી બેસીશ પેઢીએ. નહિ તો પછી કશી-હરકાર કરીશ. દેખવું નહિ ને દાઝવું એ નહિ.'

આમાંથી જ્યાં જ વિચારો તો સ્થિર થઈ શક્યા નહિ. જીવ એમ સહેજ ફેસલાવ્યો પટાવ્યો પૂંજીથી છૂટે એવો હતો નહિ તો ! પણ રઘુને તે દિવસથી એમણે પેઢી પર બેંચવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. 'તે તું તારે ભણ્યે જઈશ તો કાંઈ તાના નોકર મુમારતા તો એમનાં ઘર નહિ ભરે તે તારું સાચવી આપશે ?.....' 'તારું છે ને સંભાળ. એટલે હું છટો !'.....' હવે મારાથી બનતું નથી.'... ..' આટલી આયતી પૂંજી પણ સાચવવાનું મીઠું નથી ને શોખ તો મોટા લાટસાહેબ જેટલા છે !'.....આમ અનેક પ્રકાર અજમાવીને એ છેવટે રઘુવીરને પેઢી પર આવતો જતો કરી શક્યા.

બાગકની આશા રાખતી, પ્રેયસીમાંથી માતા બનતી, નીલમે જ ગળામાં કસાકનો ઘુંટડો ગળી જઈ કહ્યું, 'જાઓ. બપોર પછીના એ કલાક પેઢીએ છોને જઈ આવતા.'

નીલમના ફીક્કી ચાંદનીની શોભા ધારણ કરતા મુખ ગિયરથી દક્ષિણે બેસેડીને એના સ્થૂત કટિભાગ પર પળેક ઠેરવી રઘુવીર 'વારુ!' કહીને ગયો. એક જ ડગલે જાણે પ્રણયસ્વપ્નમાંથી અર્થમય સંસારમાં ! નજીકના ભવિષ્યમાં જે પિતા થવાનો છે એવો ભાગ્યેજ કોઈ પુરુષ હશે જે અર્થની ઉપેક્ષા કરી શકે.



નીલમને દીકરો આવ્યો. ડોસા દાદા બન્યા. પોતાના મોભાને છાને એવી રીતે સૌ સ્નેહીઓ સંબંધીઓમાં ને ઓળખીતા-પાળખીતામાં એમણે પેંડા વહેંચાવ્યા. જે કોઠો રૂમડું મળવા આવેલા તેમની આગળ ડોસો બોક્કતા એ સાંભળ્યું હોય તો કોઈને પણ લાગે કે ડોસામાં પારાવાર સ્નેહ અને મમતા, વાત્સલ્ય અને મૃદુતા ભર્યા છે. એ અત્યારસુધી ક્યાં છૂપાઈ રહ્યાં હતાં એની જ નવાઈ લાગે. એક નાનકડા બાળકે આવીને ડોસાના હૃદયનાં એ પાતાળ ઝરણું વહેતાં કરી મૂક્યાં હતાં.

મંજુના આનંદની તો સીમા નથી. પરીક્ષા પાસે આવી પહોંચી છે પણ એનું ધ્યાન ચોપડીઓમાં જાય જ છે ક્યાં ?

સારો વખત બાળકની જ વાતો કર્યાં કરે. નીલમ એની ઠેકડી કરવાની રીત હજી યે છોડતી નથી. મંજુ બાળકને અત્યંત વહાલથી હાથમાં લઈ રમાડે છે ને નાચે છે. નીલમ ધીરે અવાજે બોલી,

‘તમને, મંજુએન, બાળક બહુ શોભે છે.’

‘જાઓ હવે !’ મંજુએ છણકો કર્યો.

‘જોઈશું.’ નિલમ દસીને બોલી. એના ફીક્કા ગાંઠના ખાડામાંથી આનંદ ઉભરાઈ આવ્યો.

‘હું તો પરણવાની જ નથી ને ! પછી ?’

‘વર તો પેઢીએ નોકરીએ પણ ચડી ગયો ને આમને પરણવું નથી !’

નાકે આંગળી અડાડી મંજુએ નીલમને ચૂપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘વૈશાખમાં લગન ને આવતે વૈશાખ...’ નીલમે વાક્ય પૂરું કરવાને બદલે નજરથી ધરિપતાત્ર જ બતાવી.

મંજુ ખિન્નાઈને નીલમને સળ કરવા બાળક સાથે લઈને જ નીલમના ખંડમાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

પુત્રજન્મના સમાચારથી ઘણા લાંબા સમયના મૌન પછી અંચળ સમાધિમાંથી જાગી અને એણે કાગળો ઉપર કાગળો મુંઝાડ રવાના કરવા માંડ્યા તેમાં નીલમનાં પિયરિયાં વતી પણ કેટલાક હતા. પરિણામે નક્કી થયું કે દેશમાં બાળકનું મુખ જોવાને ખૂંટાં દાદાદાદી, વડી ફોઈ અને અન્ય સૌ સગાં સંજંધીઓના હૃદયને નીલમે સપુત્ર ત્યાં જઈ તૃપ્તિ આપવી.

સથે કાણુ જાય ? રઘુવીર ? ના એનું હવે પેઢીમાં થાજે ચડવા માંડ્યું છે. હમણાં લગનગાળો નજીક આવ્યો ને બહારના વેપારીઓ સાથે કામકાજ વધ્યું છે. દૂકામાં આજકાલ ‘સિઝન’ છે, એનાથી કેમ જવાય ? ઉપરાંત રઘુને હમણાંના પિતાશ્રી ટોકટોક કરે છે, ‘પૈસા કમાવા એ જેવા તેવાના ખેલ નથી. એના ઉપર આયડી ને બધું છે તો.’ આયડી શબ્દ નીલમને તીરની પેડે કાળજીમાં ભોંકાયો હતો. જ્યુનિયર બી. એ. નું વેડેશન આવતાં પતિને એણે દુકાનનું સંચાલન કામકાજ સંભાળી લેવા પોતે જ આગ્રહ કર્યો હતો. પિતા કહેતા ‘હવે તો મને ડામીસ (ડિસમિસ) કરશે, પેન્શન પણ નહિ આપે.’ એ સંજોગોમાં રઘુવીરથી પાછું પગલું શી રીતે થાય ?

શું ત્યારે મંજુ જાય ? મંજુને તો પરીક્ષા એકદમ દૂકડી અવી લાગી છે. રહ્યા એક ડોસા. મંજુને એ કહેતા કે એમનીજેડે નીલમ જ જવાની કદાચ ના પડે તો ? પણ ખરી વાત એ હતી કે એ

બહાને એ છટકી જતા. કેમે કર્યા એમના પગ ગામની દિશા બણી બિપડતા ન હતા ધર જાણે ખાવા ધાતું. મૂરતાં મરતાં ગવરી કહેતી કે 'તમે છેવટે ધરની આ દશા કરી?' એ શબ્દો એમના કાનમાં ગાળ્યા કરતા. ધરના મોઝ ઉપર નાના આળકને ધવરાવતી સુખી બેઠી હોય એવું દશ્ય એમને અનેકવાર દેખાતું. શું રાતે કે શું દિવસે. 'મારે તો મુંગઈ. ભણું, ને ભણી મારી પેઠી,' એમ ધંધાનું બદાનું કાઠી એ યતના ઉપાયે મુંગઈ છોડતા જ નહિ.

છેવટે દેશનો સંગ્રાથ જોઈ, સાથે રઘુવીરની ઈચ્છાને માન આપી નોકર મોકલી, નીલમ અને એના આળકને દેશ તરફ રવાના કર્યા.

તોય જતાં જતાં નીલમને મંજુએ કહ્યું હતું, ભાભી, આગાને મૂકી જાઓ. હું રાખીશ. તમે જઈ આવો.'

'તે મારે માટે ત્યાં ઇર્ષ ટાંપી રહ્યું નથી. આને લીધેજ મારે જવું પડે છે ને? જુઓને, મંજુએન એ જ ભૂલી ગયાં!' રઘુવીર તરફ નીલમે જોયું

'હા. ભૂલી જ ગય, પણ તોયે મૂકી જાઓ તો હું રાખીશ. બરોબર.'

"જુઓ હજી ઘેઝાંની પેઠે 'મૂકી જાઓ તો' કરીને ઊભાં રહ્યાં. કહ્યું નહિ. શી રીતે મૂકી જાઉં?" અને ધીરે રહીને રઘુવીર ન સાંભળે એ રીતે મંજુના કાન પાસે ઓડ લાવીને રોજની લાક્ષણિકતાથી ઠેકડી કરતી બોલી, 'ને બરોબર રાખશે શી રીતે? ધવરાવશે કેણુ?'

અને મંજુની લાલચાલ થઈ ગયેલી કાનની બુટ સામે અત્યંત આનંદથી જોઈ રહી.

'જુઓને ભાઈ!' ચીડાતી મંજુ બોલી.

'શું છે?'

‘એ તો મેં એમને તમે સાંભળો નહિ એમ કહ્યું કે હવે એકલાં છો અહીં તે પેઝાને ગિયારાને મળજો કોકવાર. વરનેસ્તો.’
ભાઈભાભી હસી પડ્યાં. એમાં મંજુનો ગુસ્સો ક્યાંય તણાઈ ગયો.

દેશમાં ગરમી સખત હતી. બાળક હજુ નાનું હતું. નીલમ બાળે સ્વર્ગમાંથી બહાર નીકળી આ ખરાખોટા ભૂતલમાંય નહિ પણ નરકમાં જતી પડી હોય એવી દશા એનાં થઈ હતી. નીકળતાં પતિ પાસે વચન લીધું હતું કે ધણુંખરું દસમે દિવસે કોઈ આવીને એને લઈ જશે. અગિયારમે નહિ કરે. પણ એ હાથની બંધીયે આંગળીઓ પૂરી થઈને એક પગની પણ થયા આવી. મારો રઘુવીર ક્યાં ? અસહ્ય ગરમી, એથીયે વધુ અસહ્ય ચંચળની વર્તણૂક ને એમાં આ અજંપે. બની શકે તેટલું નીલમ પિયરમાં રહી. ગમે તેમ તોયે એ એનું બાળપણનાં સ્મરણથી ભયું ભયું ધર હતું. ને ચંચળની દૃષ્ટિથી એટલું છૂટાય તો ખરું.

કાગળ આવ્યો કે હજી કોઈથી પખવાડિયું નીકળી શકાય એવું નથી. કામ ધમધોકાર ચાલે છે. એ સમાચારે નીલમની ધીરજ તૂટી. અસ્વસ્થ તો હતી જ. ને એમાં તાવ આવ્યો.

‘હમણાં સમું થઈ જશે.’ એમ નીલમ ધારતી હતી પણ તાવ કાંઈ જલદી હાડ છોડીને ગયો નહિ. એની તન્દુરસ્તીનીતરતી કાયા સુવાવડ પછી સહેજ કથળેલી તે હજી વળી ન દતી, ત્યાં અચાનક આ માંદગી આવી એ સહેજ ચિંતાજનક તો ખરી જ.

‘મને તાવ આવ્યે તો કેટલાં વરસ થયાં ? સાંભરમાં પણ નથી.’ નીલમ કહેતી.

‘એમ ઓહકારીએ નહિ, બાપ.’ ચિંતાતુર અને અનિદ્રની આશંકા કરતી એની મા બોલી ઊઠતી અને ખરેખર એ નાનપણમાં બહુ માંદી રહેતી એનું વર્ણન કરતી. રખેને પોતાની પુત્રીની સુંદર

તમિયત કાઠથી નજરાઈ જાય. ‘એ તો હવે તને શા રીતે સાંજ-
રમાં હોય ? ધાવણી હતી ત્યારે માંડ માંડ હિંટાંટીઆમાંથી જવ્વી’તી.
ને જોજો ચડેજો ત્યારે તો પેટપર ચપકા (ડામ) મૂક્યો’ ‘તો ત્યારે!
કેટલાં વાનાં કર્યાં ત્યારે મોટી થઈ છે !’

‘ચપકા’નું સાંજળી નીલમને પોતે નાનપણમાં વેડેલા જંગલી-
ચણા પર તિરસ્કાર દ્ષ્ટયો.

છતાં માનું મુખ મંગલ હતું. નાનપણના છણકા જતા કરીએ
તો એનાં હેતકાડ અને હાંફની વાત જ ન થય. નીલમ એની સામે
આંખ માંડી રહેતી ને મનમાં એનાથી બોલાઈ જતું, ‘માત્રી, તારે
બોળે માથું હોય તો મેં ત પણ મીઠું લાગે.’

તાવ ખર્યો નહિ એટલે નીલમે કાગળ લખાવ્યો. ચંચળે નીચે,
તુમાર પર વડો અધિકારી શેરો મારે છે તેમ, બિમેયું હતું કે પિયરથી
તાવ લઈ આવી છે પણ કાંઈ ફકર ન કરશો. આ ચંચળીના
હાથની દવા બે દિવસ પેટમાં જશેને એટલે તાવ પાંચ ગાઉ ભાગશે.

ચંચળના હાથમાં ડોસાને શ્રદ્ધા હતી તેટલી રઘુવીરને તો
હતી જ નહિ. એણે ડોક્ટરને પૂછપરછ કરી દવા લીધી. પોતે જવા
વિચાર કરતો હતો. સવારે દવાખજારમાં થઈને પેઢી જતાં સહેજ
મોડું થયેલું. ડોસાએ ધીમે રહી ટાઢો ટમકો મૂક્યો, ‘મેંકું શેઠ
કદાચ દેશ તરફ રવાના થયા હશે.’ રઘુવીરે પોતે જવાનું માંડી
વાળ્યું. માણસ મોકલ્યો. લાવી શકાય એમ હોય તો બંનેને લઈ પછુ
આવે એવી વ્યવસ્થા કરી.

નીલમને આટલું પણ રઘુવીર મળ્યા જેટલું લાગ્યું. એ તો
ખાટલામાંથી બહાર થઈ જઈને મુંગઈ જવા તૈયાર થવા જતી હતી.
પણ ખબેથી બે હાથે પકડી ચંચળે એને સુવાડી દીધી :

‘આ તે ઘર છે કે જંગલ ? કોઈ શું કહેશે, મારી બાપ ? આ ઉંમરે હવે ચંચળને માથે જ તારે નામોશી ઓઢાડવી છેને ? કહેશે કે એણે જ કાઢી મૂકી, આવી તાવે ફરડતી !’

નીલમનું ડોચ સાંભળે ! ભમ્મર સડોચી ભાલાની આણી જેવી નમસ્થી એ ચંચળ સામું જુએ છે. પણ ચંચળને આ ખાટલે પડેલી શી રીતે પહોંચે ? માડી આવી એટલે, નીલમે એને સમજાવવા માંડી. ‘જા, મને ગમે તેમ કરીને અહીંથી મોકલ નહિ તો.....’

મા વચ્ચે કાંઈક બોલવા જતી હતી. રખેને નીલમના મોંમાંથી કાંઈ અપશુકનિયાળ વેણ નીકળી જાય.

પણ ‘રહે, રહે હું કહું છું એ તો સાંભળ. મને આનાથી છોડવ.’ કહી નીલમે ચંચળની દિશા ભણી હાથ કર્યો.

‘પણ જો. તું તો હજી અણુસમજુ રહી. આવે ધીખતે સરીરે ક્યાં જઈશ, બાપુ ? ને, નાનો છોકરો છે એનું શું ? હમણાં બે દિવસથી ચંચળના છોકરાની વહુ વળી ધવડાવે છે એટલું દીક છે.’

‘ખરેખરું ધવરાવે છે. નહિ, બા ?’

‘ક્યાં જાય, સાસુએ કહ્યું એટલે ?’

ચંચળ સામે પ્રચંડ ક્રોધથી સળગતા નીલમના હૈયામાં આ અહેસાનને લીધે મૃદુતાનો અંકુર ફૂટ્યો. એના કેમળ માતૃહૃદયે ચંચળનું ઝલ્યું અનુભવ્યું.

મુંઝવેથી પત્ર આવ્યો. ડોસા સો વાતની એક વાત એ જ પૂછતા હતા કે છોકરાને તો સાચવો છો ને ? એને ધવરાવવાની વ્યવસ્થા કરી છે ને ! કામળની શરૂઆતમાં વહુને સારું હશે એટલા બે શબ્દ નીલમ માટે હતા એ જ.

નીલમે આજીજી કરીને ચંચળને કહ્યું: ‘જાણ, મને મુંઝા મોકલી દો. આને અહીં રાખજો.’ કહી બાળક તરફ દૃષ્ટિ કરી.

ચંચળને ઘણું ઘણું કહી નાખવાની પ્રયત્ન લાગતા થઈ આવી કે મુંઝા તો હમણાં થયું, પરણ્યા પહેલાં શું હતું? ને જન્મ્યાને પાછળ મૂકીને પરદેશ જનારી મા તો તું એકલી જ નીકળી. ને અત્યારે ચંચળના હાથમાં તું છે એટલે ધીમેથી જવાનું પૂછે છે. પણ વહુદીકરાને નરવાં ને સાળાંસમાં મોકલવાનો જશ મારા ભાગમાં લખાયો છે તો! માંદી મોકલું તો તો પછી મારું શું રહ્યું?

‘જાઓ, વહુ, તમારે જવું હોય તો. મારાથી કાંઈ બે દન તાવ આવ્યો એટલે ઘરમાંથી ઉશોડી દેવાય છે?’

એટલી કડક રીતથી તે બોલી કે નીલમને ખાતરી થઈ ગઈ કે આનાં લાડ પણ મોંઘાં પડી જાય એવાં છે.

તાવ ખસતો નથી. અશક્તિ વધી છે. હમણાંની ઊંઘડીઓ થાય છે. ઊંઘડા ખાતાં ખાતાં વચ્ચે વચ્ચે આ જાજરમાન સ્ત્રી ‘રઘુવીર!’ નો જાપ જાપે છે. ચંચળ એટલેટલામાં ક્યાંક હોય તો ફરિયાવની પૂજની ઓરડી તરફ બે હાથ જોડી ‘સીયારામકી જે! જય રઘુવીર!’ એમ માટેથી બોલે છે.

નીલમ દુનિયાની દૃષ્ટિએ પોતાના ઘરના ઘરમાં છે. ને ખરેખર ક્યાં છે એ તો એતું મન જાણે છે.

હજી બિમારી ચાલુ છે એવા સમાચાર સાંભળી, રઘુવીર એએન રહે છે. ડોસા ગળિયા બળદને ખેડૂત આર ઘોંચે એમ, ‘ત્યારે બે દિવસ જઈ આવને આમને આમ. નથી અહીંનું થવું, નથી ત્યાંનું થવું.’ એવું બોલે છે. રઘુવીર: પોતાના કાર્યમાં પાછો ગરકાવ થવા પ્રયત્ન કરે છે.

એક વખત ડાઇ બહારમામના વેપારીઓ સાથેના વ્યવહારમાં જેની પાસેથી હમણાં ચડી ગયેલા ધણા પૈસામાંથી પાઇ પણ નીકળતી નથી એવા એક વેપારીને રઘુવીરથી માત્ર મોકલાઇ ગયો. ડાસાને કાને વાત આવી. ધીરે રહીને બોલ્યા, ‘તે મન તારા દીકરામાં હોય,’ બૈરીમાં હોય એમ કહેતાં તો જીભ ન ચાલી, ‘તો જાને છેર ને એને રમાડ્યા કરે. પણ આમ તો ગિયારાને એને બીખ મામતો કરીશ. તેં તો આદશાહી ભોગવી પણ....’ અને પાછા ફરી હિમેયું, ‘અમે તો એકનો એક છોકરો છતાં આપડી માવડી હતી તો ય તેના દેખતાં પણ છોકરાને કદી એકવાર સુહાં હાથમાં લીધો નથી. મોટા નાનાની આમ-યા તો હશે ને?’

રઘુને રીસ તો એટલી ગધી ચડી કે બધું પાછળ સળગી જવાનું હોય તો છો સળગી જતું, પણ એકવાર તો ચાલ્યો જાડે. પણ એના કાનમાં પાછળથી ડાસાના શબ્દો પડ્યા. જાણે ધગધગતું સીસું રેડાયું. ‘ઘરડા આપનું ને પોતાનાં બાળગચ્ચાંનું પોપણુ કરવાનું હોય તો આવા અત્યારના કૂત્રફટાકિયા શું કદી કરવાનાહતા?’

રઘુવીર નીચી મૂંડીએ કામ કર્યું ગયો. એને થયું કે પોતે આપનો એશિયાળો છે એથી તો એ એને મેણાં મારી શકે એમ છે. ગર્વીલી નીત્રમ અત્યારે અહીં હાત તો કેડયમાં ગાગક લઈ વરને આગળ કરી બહાર નીકળી જાત. એ તે કદી સાંભળી રહેત ખરી?

રઘુએ પોતાના ધંધામાં ચિત્ત પરોવવા માંડ્યું. ઘર તરફ કાગળ લખેલો તેમાં ‘ધૂમ ગિજનેસ (ધંધો) ચાલે છે’ એવા શબ્દો વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવા મૂક્યા હતા. નીલમનું કાળજી દફડવા માંડ્યું. એક વખતની સામ્રાજી જેવી આ સ્ત્રી અત્યારે બેહોશ અમને પથારીવશ, ઘરમાં છતાં જાણે રણમાં, પોતાનાં છતાં પરાયાં માણસોના હાથમાં પડી હતી.

ડોસાએ, મુનીમ કામકાળે આ તરફનાં બજારોમાં નીકળવાનો હતો એટલે એને દેશ તરફ આંટો મારી આવવા કહ્યું હતું.

મુનીમને જોઈ નીલમના જીવમાં જીવ આવ્યો. ‘મને લઈ જાઓ!’ ‘મને લઈ જાઓ!’-રટવા લાગી. બે વાર બોલતાં પણ હાંસી જાય છે.

મુનીમને બહુ લાગી આવ્યું. આ સ્ત્રીને એકવાર આખા મુંબઈને ઠેંચે ભારતી એણે જોઈ હતી. ભલભલી રૂપવતીઓ એની આગળ ઝાંખી પડી જતી અને એ ઊભી હોય ત્યાં ત્યાં સ્વર્ગની હવા ચાલતી. પણ સાથે લઈ જવાની એણે લાચારી બતાવી. શેઠે એને હજી તો બીજાં શહેરોનાં બજારો મળવાનું કામ સોંપ્યું છે. એનાથી કેમ સીધા મુંબઈ જવાય?

‘તો એ કેમ ન આવ્યા?’-નીલમના આ પ્રશ્નનો મુનીમ શો ઉત્તર આપે? એટલું જ બોલ્યો:

‘હમણાંના રઘુવીરશેઠ જ બધું મુંબઈનું કામ તો સંભાળે છે.’ પળવાર નીલમના હૃદયમાં ઊંડા ઊંડા જે સંતોષની લાગણી પ્રસરી તેની છાપ એના શીક્ષા સુંદર મુખ પર અંકાઈ. પણ ક્ષણવાર પછી જ એ અકળાઈને બોલી:

‘કહેજો કે પછી એકલા એકલા કામ જ સંભાળવાનું છે ને?’

મુનીમથી આ શબ્દો સહન ન થયા. જે માનવતા એમના શેઠસાહેબોને અંતરમાં સાચવવી પાલવતી નથી તેને આવા મુનીમો સહેજે પોતાના હૃદયમાં સંધરે છે. નીલમ! નીલમ! દૂર દુકાનમાં તાકા ઉંચકતાં ને પેટીઓ પેક કરેતાં, શુમાસ્તાને વઢતાં ને શેઠના હપકા ખાતાં, એ નામ એને મન પૃથ્વી પરના સ્વર્ગની ઝાંખીરૂપ હતું. એ નામ આજે આમ ધૂળમાં રગદોળાવું જોઈ બહા મુનીમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એણે ચંચળને કહ્યું :

‘મોટીએન, તમે કહો તો શેઠને તાર કરીએ.’

તાર કરાવવાની ના પાડી શકાય એવી હવે નીલમની સ્થિતિ ન હતી. એના વાસસરો આવે એટલે જોખમ એમને શિર. એમ ખળવાર તો ચંચળને થયું. પણ તાર કરવાનો લલાવો પોતે લેવાને બદલે આ મુનીમકું લઈ જશે એ એનાથી વેઠાયું નહિ. બોલી :

‘તે શેઠને શા માટે, એના વરને જ કરોને!’

‘તે એમને જ કરવાનો કહું છું ને?’

‘હં, રઘુરાને હવે તો મોટો થ્યો એટલે દુકાનના ગુમાસ્તા બધા શેઠ કેંતા હશે!’ ચંચળે ટિપ્પણ ઉમેર્યું.

નીલમના મુખ ઉપર અને આંખોને ખૂણે રઘુવીરને શેઠ કહેવાતો સંબળ્યાથી અચેત્તો અપૂર્વ આનંદ દૂપો રહી શક્યો નહિ.

ગજવામાંથી કાગળ કાઢી મુનીમ તારની હકીકત પેન્સિલથી લખના માંડ્યો અહીં ચંચળે ક્ષેત્ર કમળે કરવાની છટાથી લખાવવા માંડ્યું:

‘લખો કે ચંચળ પહેલે માળથી પડી ગઈ છે માટે જલદી આવો.’ બોલીને સહેજ હસી.

સામે નીલમની મા હતી. તેની સામું જોઈને બોલી, ‘કેમ, વેવાણુ, નહિ તો મિચારા જીવ અહીં આવતાં આવતાંમાં અરધા થઈ જાય ને!’ કહીને ફરી હસી પડી, પોતાનાં ત્યાગ અને ચતુરાઈ ઉપર ખાસ તો.

વેવાણુ કહ્યું : ‘ના, ના, તમે ય શું? ઉપરથી દાઝ્યા ઉપર બિનાપાણી જેવું કરો છો. તમારી ચિંતા બંદી શામાટે માંહી ઉમેં? લખો કે હવે સારું છે, માટે આવીને તાગડતોજ લઈ જાઓ.’

ચંચળ બેસી, 'લઈ જવાની તો કહેશે શી ઉતાવળ છે ?
માટે ચંચળ મરી ગઈ એવું જ ઠાંક કરો, બેલાવવો જ હોય તો.'

મુનીમે અકળાઈને કહ્યું, 'ચાલો, જે લખવું ઘટે તે લખી
દીધું છે. અમારે તો રોજના કેટલાય તાર ધસડવાના હોય. ચિંતા
કરશે નહિ ને તગિયતની બરોબર સંભાળ રાખજો.'

'તાર પહોંચશે ને ?' મુનીમ સામું જોઈ શમ્ભોથી તો અનંતગણું
મૂંઝી દષ્ટિથી જ નીલમે પૂછ્યું. અભિનયથી જ મુનીમે જવાબ
આપ્યો, 'હા જરૂર.'

સ્ટેશન તરફ જવા માટે સમય થઈ ગયેલો એટલે મુનીમ
હાથમાં કાગળિયું હતું ને અંદરથી બહાર નીકળ્યો. નીલમના
ખાટલા પાસે ઓશીકે ચંચળ ઊભી હતી ત્યાંથી એણે બહાર ઓસ-
રીમાં પહોંચેલા મુનીમને 'એ !' કરીને ઊભો રાખ્યો અને પોતે
કંઈ ફાડતી હોય એમ બે હાથથી અભિનય કરવા લાગી.

પણ મુનીમ હાથમાંનું કાગળિયું ફાડી ન શક્યો. ફરીથી ચંડીરૂપે
ચંચળે એ અભિનય કર્યો. ફાડવું તો કયાંય રહ્યું પણ મુનીમના
હાથમાંથી કાગળિયું નીચે પડી ગયું. ચંચળે, પોતે ગમડી પડતાં પડતાં
રહી ગઈ એટલી ઝડપથી બહાર દસી જઈને કાગળિયું ઝડપી લીધું.

ચર્ર ચર્ર ચર્ર !

નીલમની આંખ મીંચાઈ ગઈ. એના શીકા છતાં અપૂર્વ
લાવણ્યમય મુખ પર અંતરની કોઈ ગૂઢ વેદનાની લહરી રેખાઓના
રૂપમાં ફરકી ગઈ.

‘પહેલી ગાડીએ નીકળી આવો.’ એ મતલબનો. ડાઘ અબજયદ નામની સહીથી તાર આવ્યો ત્યારે રઘુવીરને એના પિતાએ તો દુનિયાદારીના જાણકાર તરીકે કહ્યું કે ‘ડાઘ દુશ્મને ચિંતા કરાવવા કયો હશે. પુનમની વહુ નાસી ગયાના સાળાઓએ કેટકેટલા તાર ફટકાર્યા હતા ! પણ આ મકન એમ એમની જાળમાં આવે એવો ખરો ને !’ દુકાન આખીમાં ગમગીનીનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયેલું. ત્યાં એમાંથી હસવાનો પ્રસંગ ડોસાએ શોધી કાઢ્યો. રઘુવી એમનું હસવું સહન ન થયું. અને સહેજ કરડાકીથી એણે ડોસા તરફ જોયું. મોં વચ્ચેવચ્ચે જ પડી ગયેલા દાંતની ખાલી જગાં ઉપર નજર પડી. આખી દુનિયાનું ચર્વણ કરવા નિર્માયેલા હોય એવા એ દાંત વચ્ચેની એટલી જગામાંથી પોતે જ જાણે બહાર અવશેષ રહી ગયો હોય ને હમણાં એા ઝડપાયો. એવી ભયભરી લાગણી એના કરોડરજ્જુમાં પસાર થઈ ગઈ. ડોસા હસવા કરતા ત્યારે કેટલી અકારણ કૂંતી એમના મુખ પર ક્યાંયથી આવીને ફરકી જતી ! બાકી આમ તો દુનિયાદારીના ડહાપણની નીકા સમી મોઢાની કરચલીઓ પાછળ એ કશાનો અંદેશો સુદ્ધાં આવવો દોલ્લસો હતો.

રઘુવીર નીકળ્યો ત્યારે ડોસાના ખંડને બારણે ‘જાઉં છું’ એટલો ઉપચારશબ્દ નાખતો ગયો. પાછળથી ડોસાએ બારણે આવી જે શબ્દ કહ્યા તે એટલા જ હતા કે ‘બીજું તો હીક પણ બચુને સંભાળીને-સાચવીને જાવજે.’

રઘુવીરને ગાડીમાં શું થતું હતું તે તો તેનો રામ જાણે, પણ સારે રસ્તે એનું હૃદય જાણે ગાડીના એન્જિનને ધક્કા મારી, વેગથી આગળ ધપાવતું હતું. અંધારી ઘેર રાત્રિમાં એ જ એન્જિન પાસે ઊડી વેદનાની જાણે ચીસો પડાવતું હતું. બારી બહાર જોતાં રઘુવીરને તારાઓ ખૂબાર્જ જતા લાગતા. પૃથ્વી અંધારામાં ચક્કર ચક્કર ફરતી ભાસતી. પૈડાંના વર્ષર અવાજમાં એના ચિત્તને થતું કે પૈડાં માથા

પર ચાલે છે ને હમણાં જોતજોતાંમાં આખો ડબ્બો જમીન સાથે ધસાઈને હતો ન હતો થઈ જશે. મન દિશાચૂક થઈ જાય છે. જાણે કાઈક, ગાડીવાળાને ફોડી, પોતાને પાછો મુંઝાઈ લઈ જતું હોય એમ એને મનમાં પાકી ખાતરી થઈ જાય છે. સારું જગત પોતાને નીલમથી દૂર રાખવા કાવતરું કરી રહ્યું હોય એમ એને સ્પષ્ટ દેખાય છે. અર્ધતન્દ્રામાં ઊડી એ ગાડી અટકાવવાની સાંકળ પણ પકડે છે. કાઈ મુસાફર એને રોકે છે તો કહે છે ‘મને પાછો મુંઝાઈ કેમ લઈ જાય છે?’ પેલો હસે છે. રઘુવીરને મનમાં નક્કી વસી જાય છે કે હસે જ ને! દુનિયા તો હસે જ ને! આ લોહો! મને ને નીલમને નહિ મળવા દે!

ખીજે દિવસે લગભગ બપોરે એ ઊતર્યો ત્યારે એના વાળ ઊડતા હતા. મોં ભયંકર થઈ ગયું હતું. નૂર ઊડી ગયું હતું. વાઢો તો લોહી ન નીકળે. રટેશન પર ઊતર્યો ત્યારે પૈસો પૈસો કમાઈ માથાપને ટેકા આપતાં નાનાં મજૂરછોકરાં ભયથી નાસીને બોલી ઊઠ્યાં, ‘ગાંડો!’ ‘ગાંડો!’

ગામથી કોમક સાંમું લેવા આવ્યું હતું. જસસર્વિસવાળા પાસેથી ‘સ્પેશિયલ’ ગાડી લઈ ઘેર ગયા. આવેલો માણસ વગર પૂછ્યે કહે જાય છે: ‘સારું છે.’ ‘તમને બહુ યાદ કરે છે.’ મોંઢામાં જીભ ધાતતાં નથી.’ ‘રામ રામ કહો! એમ કોઈ કહે છે તો ‘રઘુવીર!’ એમ ધીમે ધીમે કહે છે.’ આ શબ્દો રઘુવીરને કાને ચ પડતા નથી. એનો જીવ તો ફાણ જાણે ક્યાં ભમે છે? મોટરવાળાના હાથમાંથી ‘વહીલ’ લઈ લઈ પોતે ઝડપભેર ગાડી મારી મૂકે છે. આખું ગામ વીંધી ઘર સુધી લઈ આવી ઊભી રાખે છે. શેરીમાં એકબે છોકરાં પણ વચ્ચે આવતાં રહી ગયાં ઊતરીને દોડતો દોડતો ઘરમાં ધસ્યો. બારણામાં પગ મૂકતાં જ નીચે તાજી લીંપેલી ધરતી પર મશરુની તળાઈઓ પર પેઢનારીને સુવાડેલી જોઈ થંભી ગયો.

બધાને થયું કે એ નીચે દગલો થઈ પડશે. અને એનું રડવું ખાળ્યું ખળાશે શી રીતે ?

પણ એ ન તો ગબડી પડ્યો, ન રડ્યો. પૂર વેગથી ધપતું પાણીપૂર ભૂસડો મારતાં પહેલાં પણ થંભતું બાસે છે એમ એનું ચેતન ડોઝ મોટા આંચકા સાથે ક્ષણેક ખોટકાઈ ગયું. હૃદયની વેદનાએ આંસુ બની પાંચણે નીતરવાને બદલે સમગ્ર ચિત્તને જળબંધોળ કરી મૂક્યું. ચિત્તની એ દશામાં રઘુવીર બેકામ હસી પડ્યો.

સૌ ચકિત થઈ ગયાં. વહુના મોંઢા પર લૂગડું વાળી દીધું. કાટી આંખે કરેલું નીલમનું એ છેલ્લું દર્શન.

રાતે મેડા પર રઘુવીરને સુવાડ્યો હતો. ભાણિયોશેઠ તાકડે આંવી ચડેલો તેને ચંચળે એની સંભાળ રાખવા મૂક્યો હતો.

રઘુવીર ઊંઘતો હતો ? રઘુવીર જાગતો હતો ? આત્માની અમુક સ્થિતિએ માત્ર જાગૃતિ ને ઊંઘમાં જ બધો સમય વહેંચવાની રીતથી સમજી શકાય ખરી ?

અધમધરાતે રઘુવીરે પડખું ફેરવ્યું. કાન પર આવતો, ડોઝ કાળજીજર્જરિત પૂર્વજ્ઞા પીપળાના ખડખડ હસવાનો અવાજ પડ્યો. દસગાર વ્યંજનને ગળામાં દળીને ચૂરેચૂરા કરી નાખતા ધ્રુવડનું અદ્દહાર્ય દૂર ખીણોમાં ગાજતું હતું.

પડખે ભાણિયાશેઠના ઘોરવાનો એકધારો ખડખડો અવાજ આવતો હતો. એ જ દુનિયાનો અવાજ !

અને મંજુનો વર

૧

કર્મને એમ. બી. બી. એસ. માટે મુંગઈ જઈને રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ત્યારે ગોવિંદશેઠ સહેજ મૂઝવણમાં પડી ગયા. એમણે પોતાની દષ્ટિ ડાઝાયા-પાઝવાથી શરુ કરી અંધેરી-વરસોવા સુધી ફેરવી જોઈ પણ મુંગઈ આખામાં ડાઈ એવું જડ્યું નહિ, જેને ત્યાં દીકરો સુખેદુઃખે એક વરસ રહી શકે ને ભણવાનું આગળ ચલાવે. એક વખત મુંગઈના ભલભલા વેપારીઓ નાના ગોવિંદને માટે ખાસ ભેટો લઈ આવતા. પિતાશ્રીની મુંગઈનાં બજારોમાં હાથ વાગતી. ધનિક માથાપને-પેટ-એકના એક સંતાન તરીકે પોતે હતો. સાંભળવા પ્રમાણે પોતાના જન્મ પછી દેઠ મુંગઈ લગણના શ્રીમંતોએ મોકલેલાં વસ્ત્ર, ધરણાં ને રમકડાંનો જથ્થો એટલો મોટો હતો કે કેટલીય બધી પેઢી સુધી પહોંચી શકત. પણ અત્યારે હવે પોતાના દીકરાની આ દશા છે ! ગોવિંદ શેઠના મુખમાંથી લમણે હાથ મૂકી વિચાર કરતાં કરતાં નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો.

‘તે, ખેટા, એમાં મૂંઝાય છે શા માટે?’ વૃદ્ધત્વથી કંમરે નમી ગયેલાં બોખા દાંતવાળાં માતૃશ્રી બોલ્યાં. બોલ્યા પછી પણ નીચેનું જડણું એમનું કેટલીય વાર સુધી હાલ્યાં કર્યું.

‘કાંઈ મૂંઝાતો નથી. તમને બહુ ખજર પાછી બધાનાં મનની?’ બોલું હસવા કરતાં ગોવિંદશેઠ બોલ્યા.

‘ભાઈ, તને ઘોડિયામાં હતો ત્યાંથી રાત દિવસ ઉછેર્યો છે ને એટલી ય માડીના મનને ખજર નહિ પડતી હોય?’ દાંત વગરનું નીચું જડણું હાલતું અટકે તે પહેલાં તો એમને ફરી આ શબ્દો બોલવાનો શ્રમ વેઠવો પડ્યો.

‘શું છે કહો ત્યારે?’ ગોવિંદશેઠ ઉંમરલાયક માણસ હતા. પણ મા આગળ નાના કીકત્રા થઈ જતા. શ્રીમંત માઆપનું મોટી ઉંમરે આવેલું એકનું એક લડાવેલું સંતાન હતા.

‘તને આપણા કદમની ચિંતા લાગી છે. બીજું શું? કાં તો ભણાવવાની, કાં પરણાવવાની.’ નીચે બેસી ઢીંચણુ ઉઘાં કરી એને ટોડલે હાલતું જડણું એમણે ગોઠવ્યું ને શ્વાસ લીધો.

‘હો, અધું તો સાચું પડ્યું તમારું. અથવા તો લગભગ આખું જ. પરણાવવા માટે તો આ ભણાવવાની રામાયણ છે ને? તેને જ પહેલી તો આટાપવી પડશે.’

‘તે એમાં આટલી મોટી ફિકરો શેની? બે હું તોડ કાઢી આપું.’ બોલી, પાછી ઢીંચણુ પર દાઢી ગોઠવો દીધી.

કદમનું ઈન્ટર સાયન્સનું પરિણામ આવ્યા પછી એને વિષે ગોવિંદશેઠને મા જોડે આ કાંઈ પહેલીવાર વાત થતી ન હતી.

‘જો, આજે મને માતાજી સપનામાં આવ્યાં હતાં ને એ પરથી સૂઝી આવ્યું કે દરિયાવ બેનના દીકરાને ત્યાં આપણો કદમ

રહે તો ?' ગોવિન્દ શું બોલે છે એ એવા ડાસીએ બોલ્યા પછી બંચે બેઠા ક્યું.

‘સાચું છે. મને ડાણ જાણે કેમ પણ સૂઝ્યું જ નહિ. પુનમ તો મરી ગયો છે. પણ એનો બાપ હવે શેઠ થઈ બેઠો છે તે આટલું પણ નહિ કરે ? બાકી પુનમની તો વાત જ જુદી હતી. આપણા મુનીએ જોઈને જ બાવિ બાખી દીધું તું.’

યુવાવસ્થામાં પુનમની પોતાને અદેખાઈ આવતી એ ગોવિન્દ-શેઠ ભૂલી ગયા ન હતા. લડાઈમાં એ તો ખૂબ કમાયો પણ ગોવિન્દ-શેઠ તો કાચી ઉંમર અને પિતાશ્રી ગુજરી ગયા બાદ બીજાઓએ આવળે રસ્તે દોરી વેપારધંધા કરાવ્યા તેથી અને લડાઈ અગાઉ બેંકો તૂટી એમાં ખુવાર થઈ ગયા હતા. માંડ માંડ પોતાનું ચત્રાવતા હતા. એમ તો કાંઈ સળી સૂંઠ અજમામાંથી જાય એવી હતી નહિ. રોટલાના સાંસા પડે એવું છેક ન હતું. સહેજે આરામમાં પોતાની જીંદગી તો ગગડતી શકાય એમ હતું જ. પછીથી ગોવિન્દ શેઠ ધંધામાં બીજા બીડતા નથી. બજાર જુએ છે તે પોતાની પાસે છે એટલું સાચવી સુખનો રોટલો ખાય છે. દીકરાને એમણે દાકતરની લાઈન લેવડાવી છે. એમાં એમને સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ લાગે છે. પણ હવે મુંબઈમાં જઈને એણે રહેવું જોઈએ. એની સવડ કરી શકાય એવી હવે સ્થિતિ નથી. બીજાં નાનાં બાળકો છે તેમનું જરણપોપણ અને બણામણ તથા બાવિ કારકિર્દીમાં મદદ એ બધાનું હવે રૂપિયા આના પાછના વિસાબમાં ગણતરી કરતી પડે. એવી અત્યારે કાચળીની હાલત છે. વૃદ્ધ માના સજાહ સવળી પડી જોઈ એમને ‘સાહી બુદ્ધિ નાહી’ એ કહેવતમાંથી વિશ્વાસ બિટી ગયો. માના વિચારને સર્પ વધાવી લઈ એમણે કદમ બાગત મકનશેઠ સાથે પત્રવ્યવહાર ચત્રારી સારો દિવસ જોઈ પુત્રને રવાના પણ કરી દીધો.

‘તમારા ઘરનું તો અમારા પેટમાં અન્ન છે. હજી તો એના ઓડકાર આવે છે. એ શું બોલ્યા ?’—આ શબ્દોમાં મકનશોકે ‘તમારી હાથા નીચે મને પિતાજીએ મૂક્યો છે.’ એવા કદંબના શબ્દોનો ઉત્તર આપ્યો.

વળી બોલ્યા, ‘તમને તો ગધું જ અમારું દઈ દઈએ તો પણ ઓછું છે.’

‘એ તો તમારી સુજનતા છે.’ વિવેકી દદર્શ બોલ્યો.

સાંભળી ડાસા સહેજ હસ્યા. મોંઢામાં એક દાંતની ખાત્રી જગા બેઠઈ કદંબને તરત જ પોતે હિચ્ચ રેલા શબ્દોના સત્ય વિશે શંકા થઈ. એને સુજનતા કરતાં કાંઈક જુદું જ તરવ મન આગળ પ્રતીત થયું. રખેને એવું એવું કંઈ વળી બીજું મનમાં સમજાઈ આવે એવા હયથી એ ઊડીને બહાર નીકળ્યો. પાછળ શબ્દો આપ્યા: ‘તમારું જ ધર છે હોં!’

કદંબને પણ થયું કે પોતાનું ધર આવું હોય તો પોતાને કશો જ વાંધો નથી.

એના ઉમંગી સ્વભાવને મુંઝવતું ગધું જ નવું નવું લાગતું હતું ને મનમાં ગમી જતું હતું. આવા મોટા દરિયા જેવા શહેરમાં રહેવાનું હોય, ને એમાં મગરમચ્છની માફક મહાસવાનું હોય તો કેવી મજા પડે ! નાના બાળકને રમકડાંને આપેા દગલો મળી જાય ને જેવું થાય એવું એના આત્મામાં થઈ રહ્યું. કાંઈક નવીનની, કાંઈક સુંદરની, અપેક્ષા એના પ્રાણમાં રકુરાયમાણ થઈ રહી.

દસેક વાગ્યાને સુમારે ‘શેઠને તો મોડું થશે’ એમ કહી નોકરે કદંબને જમવા બોલાવ્યો.

સવારના નોકર આ આપીને, નદાવાની જગા ખતાવી ગયેલો. ત્યારનો એ તૈયાર થઈને એસી રહ્યો હતો.

કદંબ ઊઠ્યો. નોકરની પાછળ પાછળ જઈ રસોડા પાસે જઈ બિભો. રસોડાની અંદર ધસી જતાં એને સંકેત થયો. હાથમાં ધોધ દુવાવથી લૂછતો લૂછતો બિભો રહ્યો. એમ કે કાર્તિક આવે ને તેને ઓઠે ઓઠે હું પણ અંદર જાઉં. એણે સાંભળ્યું હતું કે શેઠને એક બી. એ. માં ભણતો પુત્ર અને નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો કરવા આવેલી પુત્રી છે. બેમાંથી કોઈ જ દેખાયું નહિ. માત્ર અંદરથી મધુર ભાવકંપવાળો અવાજ સંભળાયો :

‘ નથી આવ્યા ? ’

‘ આવ્યો છું. ’ સવાલ નોકરને હતો, પણ જવાબ બહાર બિભોના કદંબથી એકાએક અપાઈ ગયો.

પણ કદંમે એકવાર શબ્દો જોડાઈ ગયા પછી સંકેત સેવ્યો નહિ.

‘ મને બોલાવ્યો ? ’

બિતટું અંદર હતું તે માણસ સંકેત અનુભવવા લાગ્યું.

‘ હા. ’ એટલું કહી એણે થાળી પીરસવા માંડી. •

પીરસાઈ રહ્યા પછી પણ કદંમે ખાવાનું શરૂ ન કર્યું. મનમાં વિચારતો હતો કે નોકર બોલાવવા જાય તોયે આ વરનાં છોકરાંઓ. હજી આટલી બધી વાર કેમ લગાડતાં હશે. પોતાને ઘેર નાનાં બાઈ બાંડુ મોટેથી એકાદ જણુ જૂમ પાડીને બોલાવે કે તરત બધાં દોડી આવતાં. કાં તો ઉપરથી વારેઘડી બારીમાંથી ડાકિયું કરતાં ટાંપી જ રહ્યાં હોય.

‘ કેમ બેસી રહ્યા ? ’

કદંબ પોતાને ઘેરથી એક ફૂદકે અહીં આવી પડ્યો. બોલ્યો :

‘ હતું આ લોડાને આવવા દો ને ! ’

બોલીને પોપચાં ઊંચાં કરી પીરસનારને એક ઉન્મેષમાં એણે જોધ લીધી. એને આ ગાઈ જોડે બોલતાં સફેજ ક્ષોભ થતો હતો. એને 'ગાઈ' પણ કેમ કહેવાય? કેમકે ઉંમરે તો માંડ સોળની હશે. છતાં સોળની છે એમ પણ કેમ માની શકાય? કેમકે એનો મેલો સફેદ પહેરવેશ, બેસવાની રીત અને ખાસ તો મુખભાવ એ સંસારના તાપમાં પકવ થયેલી પીઠ સ્ત્રી હોય એવું સૂચવતાં હતાં માત્ર એના મુખના બે શબ્દ સાંભળવા મળે એમાં સાંભળનારનું ખરું સૌભાગ્ય સમાયું હતું. એટલો બધો ઊંડા ભાવનો ઘેરો થયરાટ એના શબ્દોમાં રહેતો કે સાંભળનાર આખા શરીરનો એક કાન કરીને સાંભળી જ રહે. એને બોલતી સાંભળવાની પળની આતુરતામાં કદંબે વિચારે કયો કે પોતાને આમ વાત કરતાં શેઠનાં પુત્રપુત્રી જોધ જશે તો એમને પોતે રમૂજનો વિષય પૂરો પાડશે

‘કિયા લોકાને?’ પીરસનારી કાંધક ગામડાંના ઉચ્ચારણથી બોલતી હતી. કદંબને વાત કરવાની ઈચ્છા ન હતી છતાં બોલ્યો. આ શબ્દો શેઠનાં પુત્રપુત્રી સાંભળે તોય કાંઈ બોલું ન હતું.

‘શેઠના દીકરા ભણે છે ને બી. એ. માં એ. અને...’

‘કાણુ? પણ શેઠના દીકરા તો ગિમાર છે. હજી હમણાં ઊઠ્યા હશે. આ મોકલાવી છે.’

‘એમ કે?’

‘હા. તમે બેસી જાઓ.’ પીરસનારીના વિનયથી કદંબ આશ્રય પામ્યો. આ આવી છે તો શેઠની દીકરી કેવીક હશે!

‘અને...અ...ને...’ જમવાનું શરુ કરતાં કદંબ બોલ્યો.

‘કાણુ?’

‘શેઠની દીકરી? ઘરનાં બધાં સાથે મળીને જમવા નથી બેસતાં?’

‘ના. સૌને કાવે તેમ બેસે છે. હવે તમે શરુ કર્યું છે તો જમી જ લેને. કાંઈની રાહ જોવાની જરૂર નથી.’

‘ના, હું ક્યાં રાહ જોવાનું કહું છું? આ તો એમ કે ધરનાં લોકોની પહેલાં પહેલાં બેસી જવાની મને ઠાંઈ ઉતાવળ નથી એટલું જ.’

‘મેં કહ્યુંને કે રઘુભાઈ-રેહના દીકરાને તો હજી હમણાં સવાર પડી હશે. મોટા શેઠ બપોરે આવવાના. ને...’

કદંબે બંચે જોયું. દષ્ટિમાં પ્રશ્ન હતો ‘ને?’

‘...ને શેઠની દીકરી પણ હજી ત્રણેક કલાકે જમશે’

‘ભણવા જતાં હશે. પણ હવે તો શાળાઓમાં બપોરનો સમય થઈ ગયો હશે.’

‘હા. પણ હજી તો નિશાળો હમણાં બિઝડી. હજી ભણવા જવું શરુ કર્યું નથી.’

‘તો?’

‘કામમાં હશે.’ પાપડ શેકતાં શેકતાં એ બોલી.

‘એમ?’ સહેજ હસીને, ચૂપચાપ કદંબ ખાવા માંડ્યો.

‘કેમ હસવું આવ્યું? તમે અહીં ભણવા આવ્યા છો, નહિ? ને અહીં ભણવાનું વાતાવરણ તો એવું જ છે એમ ધારી હત્યા ખરેખર?’

‘ના, ના. ભણવાનું વાતાવરણ તો હજી હવે હું જોઈ શકીશ ને? આવ્યો તો હમણાં જ છું. કાંઈ સાંભળશે તો કહેશે એટલામાં જ વગર જોયે ટીકા કરવા માંડી.’

‘કાંઈ નહિ સાંભળે તો ચે, હું જ નહિ કહી દઉં?’ કહી એ હસવા ગઈ. અને હસવા ન ટેવાયેલી હોય એવી રીતે હતી.

‘સારું.’ કહી કદંબ ખાવામાં રોકાયો.

ઉપરથી રસોયો ચાની ટ્રે લઈને આવ્યો.

‘આટલીમધી વાર?’ શાક પીરસતાં પીરસતાં બોલી: ‘રામાને બહાર મોકલ્યો છે. રઘુભાઈનાં કપડાં બાથરૂમમાં મૂકે જો. હું આવું છું.’

રસોયો ગયો એટલે એની પીઠ તરફ નજર કરી કદંબ બોલ્યો: ‘રઘુભાઈ લાંબા વખતથી બીમાર છે?’

‘હા. ત્રણ મહિના થઈ ગયા. ને ડાણુ જાણે ક્યારે મટશે?’ બોલી ત્યારે એનો અવાજ અત્યંત ભાવથી કંપાયમાન થતો હતો.

‘હું મ તે ઇકતરીનું ભણુવા આવ્યો છું.’

‘તે?’

‘કદાચ કામમાં આવીશ.’ મહત્વાકાંક્ષાપૂર્વક કદંબ બોલ્યો.

‘ખરેખર?’

બોલીને કદંબની સામે નવા અવતારની આશા આપતા દૈવ તરફ કોઈ આર્ત જીવ જોઈ રહે એમ એ અકથ્ય લાગણીથી છલકાતી દૃષ્ટિએ જોઈ રહી. ત્યાં,

‘ક્યાં ગયો’લા ? બેન ક્યાં છે?’

કરતોડ એક યુવક રસોડામાં ડોકાયો ને અંદરનું દૃશ્ય જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયો. તરત એ ક્ષોભથી સહેજ પાછો હટી ગયો. એના મોંઢામાંથી શબ્દ નીકળી ગયો: ‘મંજુ!’

‘ઉપર હશે!’ એટલું કદંબથી જોવાઈ ગયું. આ ‘બેન’ વાળો કાણુ હશે એ એને સમજાયું નહિ. સવાલ પણ પોતાને તો નહિ જ પૂછાયો હોય એવી ખાતરી છતાં પૂછનારને ક્ષોભમાંથી જન્યાવવા એણે બે શબ્દ કહી દીધા. પેલો દાદર તરફ વળ્યો. કદંબ પીરસનાર તરફ જોઈ બોલ્યો, ‘હા પણ મંજુબેન જ નામ, ખરું ને? શેઠ સવારે એવુંજ કાંઈક નામ બોલ્યા હતા.’

‘કાણુ જાણે?’ કહી રસોયાને આવતો જોઈ એ ગિડી ને દાઢ્ય ધોઈ લૂગડાને ઇંડે લૂછતી લૂછતી દોડી. પેલો નવો આવનારો

મર ચડતો હતો તેની જોડે વાત કરતો કરતો રસોયો નીચે બિતરતો.
તો. રસોડામાં આવીને બોલ્યો :

‘ મંજુબેન ગયાં ? ’

‘ કોણ ? ’

‘ મંજુબેન. કેમ ? ’

‘ મેં જ્યાં નથી. દાળ આપો જો થોડી. ’

‘ હમણાં-સુધી તો અહીં હતાંને ? ’

‘ કોણ ? પીરસનારી બાઈ ?...ખસ એક કડછી જ...થયું,
થયું. હવે સહેજ ભાત મૂકા એટલે પત્યું. ’

રસોયો હસીને બોલ્યો : ‘ મંજુબેન જેસી રહ્યાં ને પીરસ્યું
ના લાગતું જ નથી. ’

‘ શું તમે બાફો છો ? ’ સહેજ અકળાઈને કદંબ બોલ્યો,
આ પીરસનાર એ જ મંજુબેન ? ’

‘ હા. ત્યારે કોણ ? ’

‘ ને મેં તો પેલા માણસને કહ્યું કે ઉપર હશે. મને શી બબર
આવી શેઠની છોકરી હશે ? ’

“ ‘ આવી ’ તે કેવી વળી ? પણ આમ સાદાં ન રહે તો ચાલે
પણ કેમ ? હમણાં ઉપર ગયા ને ? તે એમના વર. બેન તો પટપટ
મણ્યે જાય છે ને વર તો મારી પેઠે ‘ માટલીક ’ પણ થયો નથી.
પું કરે ? ” મારી પેઠે-બોલતાં એ મતકાયો.

‘ એમ ? ’ જેમ તેમ દાળભાતના કાળિયા ગળે બિતારી કદંબ
હાથ ધોઈ કરી પોતાના કમરામાં ગયો.

ત્યાં બેઠા બેઠા કદંમે પોતાના કાનથી આ ઘરની જેટલી
માહિતી મેળવી શકાય તે મેળવવા માંડી. દૂર સામેના ઓરડામાં
એક બાળકનો રડવાનો અવાજ હમણાં સંભળાયો હતો. તેને કોઈ

આયા તૂટયાફૂટયા ગુજરાતીમાં લાડ કરીને શાંત કરતી હતી. પોતાની ઝોરડી આરથાર જેતાં લંબગોળ ગૌર મુખની ખિસ્તી જેવી દેખાતી આયા નજરે પડી. ભવિષ્યના ડોક્ટરને પળવાર પોતે હોસ્પિટલમાં હોય એવું લાગ્યું. હમણાં જ પોતે અન્નણ્યે શેઠની દીકરી આગળ એના ભાઈને સાંભળે કરવાનું બીકું ઝડપ્યું હતું ને ફેટલા ભાવથી એણે ‘ખરેખર ?’ કહી પોતાની સામે જોયું હતું ? જરૂર પોતે એ કો મોટા ડોક્ટર થશે અને તે સારું આ સ્થળ જ એને માટે નિર્માયું હોય એમ એને લાગ્યું. મહેચ્છાની આછી તન્દ્રામાં કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં તરતાં હતાં ત્યાં નીચેથી રસોયાનો ધરગળાવતો અવાજ આવ્યો :

‘જીવરાજ શેઠ, જમશે ? જલદી આવો. થાળી પીરસી છે.’

કાંઈએ જવાબ ન આપ્યો એટલે ફરી નીચેથી બૂમ આવી :
‘જીવરાજભાઈ, જમી લો. ખાવાનું હંકું થઈ જાય છે.’

‘છો થતું. મને પૂછ્યા વગર શા માટે પીરસ્યું તે ?’ રસોડા તરફની ખારીમાંથી ડાંચેથી જ જીવરાજનો અવાજ સંભળાયો.

‘મારા મનમાં આટલા વહેલા તમે શેના જમ્યા હો ?’ નીચેથી રસોયો બોલ્યો. ‘આટલા વહેલા,’ ‘શેના,’ એ બે શબ્દો એણે ગુસ્સામાં ભારે કટાક્ષથી કહ્યા હતા.

‘મારે નથી જમવું. રુચિ નથી.’ ક્રોધ બતાવી શકવાનું આ સ્થળ નહિ હોવાથી માત્ર દૃઢ આત્મનિર્ણયના અવાજથી જીવરાજ બોલ્યો. પળવાર શાંતિ છવાઈ રહી.

બે હાથનાં આંગળાં એકમેકમાં ભેરવી તેને ટેકે માથું અટકી કંઈમ ખુરશીમાં ડોલતો ડોલતો વિચાર કરતો હતો : એણે શું કહ્યું ? ‘રુચિ નથી’ ? શાની રુચિ રહે ? મને અન્નણ્યાને પેલીએ પીરસ્યું અને એને જો રસોયાને હાથે જ પીરસાવાનું હોય તો... આ ઘરમાં સૌ કાંઈ બિમાર લાગે છે. ને હું ડોક્ટર થવા આવ્યો છું. ‘ખરેખર ?’ મંજુનો ભાવભર્યો પ્રશ્ન એને સાંભર્યો.

૨

મોડી રાતે એકાએક પડખેના કમરામાં અવાજ થઈ આવતાં કદમ ઊભો થયો. બહાર આવી ઊભો. બારી એક ખુલ્લી હતી. બારણું અંધ હતું. ‘ગઈ! ગઈ!’ ના અવાજો કરતો એક યુવક એઆકળો બનીને અંદર વીજળીની ચાંપ દબાવી ચારે કોર તીક્ષ્ણ નજરથી તપાસતો હતો. ‘નીલમ!’ એટલું બોલી એણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને ધબ્બ દઢ સોફામાં પડતું મેલ્યું.

‘કેમ? શું છે? શું છે?’ કદમ બોલ્યો. કાંઈ જવાબ ન આવ્યો. કદમે બહારથી આગળી બોલી બારણું ખખડાવી જોયું. પેલા યુવકે બારીમાંથી એની સામે જોયું. એની આંખો સૂનમૂન હતી.

‘કેમ? કેમ આવ્યો છે? મને ગાંડો કહેવા માટે, ખરું ને?’

‘ના રે ના. હું શામાટે તમને એમ કહું? કાંઈ ગાંડા થયા?’ કદમ વિનયથી અને નવાઇથી બોલ્યો.

‘તો હીક,’ હસીને યુવક ઊઠ્યો. બારણું ઉઘાડ્યું. બોલ્યો: ‘બારણું ખુલ્લું જ છે. પણ આવનાર ક્યાં છે? આવનાર હતું ત્યારે એને બોલવાની તકલીફમાં ઊતરવું પડતું.’

એની આંખમાં કોઈ અગમ્ય અંજન આંજેલું હોય એમ એ કશાકની સામે ન જોતો હોય એ રીતે જોઈ રહ્યો.

કદમ અંદર આવીને બેઠો.

‘તમારું નામ રઘુભાઈ, નહિ? બપોરે તો કોલેજ તરફ ગયો ને સાંજે મોડેથી આવ્યો ત્યારે આ બારણું ને બારી બંને અંધ હતાં. તમને મળવાને બહુ આતુર હતો.’

સાંભળી રઘુવીર ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘નામ ? હા ! હા ! હા ! હા !...કેવું નામ ? મારું ? તમારું ?

હા ! હા ! હા ! હા !’ અને પોતાની સામે આંગળી ચીંધી બોલ્યો :
‘આ જે છે તેના નામની શી જરૂર છે ? મહિમા તો, નથી તેના.
નામનો છે. નીકમ ! નીકમ ! તમે એ નામ સાંભળ્યું છે ?’

‘ના, પણ હમણું ગતી કરતાં પહેલાં તમારે મોંઢેથી એ જ
નામ નીકળ્યું હતું.’

‘હા. ગતી તો કરું જ ને ? અંધારામાં મને એનો ઉજાસ
દેખાય છે. અજવાળામાં એ અંધારમય થઈ જાય છે.’

‘કેવું ?’ કદંબથી સવાલ પૂછાઈ ગયો.

‘નીકમ.’

‘એટલે ?’ કદંબ નીકમ—રઘુના સંજાંથી ગિનવાડેક હતો. બે
કુટુંબો છેલ્લાં વરસોમાં એકએકથી એટલાં દૂર થયાં હતાં.

‘એટલે સારી દુનિયા. આ નાચીજનું સર્વસ્વ. પૃથ્વી પરનું
સ્વર્ગ. સ્વર્ગનો પરમ સોહાગ. મૃત્યુલોકનું અમૃતગિંદુ. શું કહું ને
શું નહિ ?’

‘તમારે ને એમને ઓળખાણ હતી ?’

‘હા.—અરે ના. હતી નહિ, હવે થઈ.’

‘તો, તમને મળતાં નથી ?’

‘મળે છે કદી, કદી.’

‘સાથે રહી શકો એવું બને એમ નથી ?’

‘કેમ ન બને ? હું મરી જાઉં એટલી વાર.’ બોલીને એ
ઘીઠેયો ને ગારણા તરફ દોડ્યો. ઠેઠ કડેડા પાસે જઈને પડવા કરતો

હોય એમ કરવા લાગ્યો. પણ કદંમે એને જોરથી ઝાલી રાખ્યો અને જેમ તેમ કરી અંદર ખેંચી લાવ્યો.

‘શું છે?’

રાત્રિની શાંતિમાં તો અનેકગણા મધુર લાગતા અવાજકંપથી ઝોલતી મંજુ ગારણા વચ્ચે ઊભી હતી. ઊંધથી ચોળાયેલો એનો ફૂટો પાલવ પવનમાં લહેરાવા લાગ્યો. અને વીખરાયેલી વેણી એ હાથે સમી કરતી બોલી, ‘ગભરાવી મારી મને તો! મેં જાણ્યું કે શું થયું આ? ભાઈ, સૂઈ જાઓ જોઈ નિરાંતે.’ અને કદંમ તરફ જોઈ બોલી : ‘તમે પણ ગાંડા હશે એની સવારે ખબર પડી ન હતી. તમારે, નહિ તો બહારની આગળી ઝોલવાની શી જરૂર હતી? મેં પણ રોજની જેમ જ વાસ્તું. ખરું જોતાં તો મારે જ સમજીને તાણું મારવું જોઈતું હતું, કાં તો ભાઈની કે કાં તો તમારી ઓરડીને.’

કહીને એ હસી. જૂઠ્ઠીની હાર જાણે ઝખડી.

કદંમ અવાક ઊભો હતો. હજી બધાને સામાન્ય વ્યવહારમાં ઝોળખે એ પહેલાં આમ ઓચિંતા અસામાન્ય સંજોગોમાં પરિચય વધશે એવો એને ખ્યાલ જ ન હતો. એનામાં સમજણ ઊંડી હતી. પણ હજી મુગ્ધ હતો અને આ કોંઠાના જેવું બોલતાં એને કેમ કરી આવડે?

પજવવાની જાણે મજા માણતી હોય એમ, ત્યાં, મંજુ બોલી:

‘આમ તમે મારા ભાઈની ગિમારી દૂર કરવાના હશે? આ તો રોજની સાથે દરદી પણ કાઢવાની રીત લાગે છે.’

સારું હતું તે આવા કડક શબ્દો બોલનારનો કંઈ અત્યંત મીઠો હતો, છતાં છેલ્લા શબ્દો બોલતાં બોલતાં એના અપ્રિય અર્થને સીધે એ કંઈ પણ કટોર જાન્યો.

જવાબ રઘુવીરે આપ્યો : ‘મારી જિભારીની વાત કરે છે, અને તે દૂર કરવાની ? મારી જિભારી મને મુખારક હતો. અને કહું છું, એવી જિભારી સહુને હતો.’ અને કદંબ તરફ જોઈને બોલ્યો, ‘તમારા હાથમાં કોઈ જાદુ હોય તો આ છોકરી ઊભી છે ને-મારી બેન-એને પણ થોડીક જિભારી ચાખવાની જરૂર છે. દિલની જિભારી એ આદમીની તન્દુરસ્તીની નિશાની છે.’ અને મંજુ તરફ જોઈ બોલ્યો, ‘આ રોગ એવો છે કે દરદીની સાથે પણ જાય નહિ. સેજ જાય ને દરદી રહે એ દુનિયાને ભલે મુખારક હોય. અમારે તો દરદી ભલે જાય, રોગ રહે એ જરૂરી છે. નીલમ ગર્ભ. પ્રેમ છે. પ્રેમ જાય ને નીલમ રહે એ અમારે ન જોઈએ.’

શરમાઈને મંજુ ઊભી હતી તે એકદમ ખારણા તરફ ખસી. વીજળીની ચાંપ પર હાથ દઈ કદંબને ‘તમે જઈને સૂઈ જાઓ. નહિ તો આમને આમ સવાર થશે!’ એમ કહી એને બહાર નીકળવા દઈ ખારણું બંધ કરી દીધું. બહારથી આગળી વાસી ફરીથી એને ન આવવાની કદંબને જાણે કે આજ્ઞા કરી ઝડપથી ચાલી ગઈ. અંધારામાં અંધારું મળી ગયું. કદંબની દષ્ટિ એની પાછળ પાછળ ગઈ પણ થોડીક વારમાં જ પાછો ફરી. એનું શાંત તેજ કેવું શોભતું હતું! કરો જ આડંબર નથી, અલંકાર નથી. સાદા રૂપમાં સરળ સ્ત્રીત્વ છે માત્ર. પ્રણયની ચમક નથી, છતાં અવાજને આંદોલને આંદોલને એ જ તો ધગકી રહે છે. રાત્રિને સૂર્યનું તેજ નથી, પણ નક્ષત્રોનો આછો ઉજ્જસ એને અંગાંગે જ ટપકે છે ને ?

બીજે દિવસે રઘુવીર સાથે વાતો કરતાં કરતાં કદંબને કુટુંબને સારો યે ઇતિહાસ સમજવા મળ્યો. સામાન્ય રીતે વાતચીતમાં રઘુવીરની વાકીલતા જોઈ કદંબ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. આ ધરનાં

છોકરાં કાંઈ અનેરા વર્ચસ્વવાળાં હોય એમ એને દેખાયું. રઘુવીરના જીવનનાં ઘોડાંક મકરણ એને સ્વમુખે ઉખેળાતાં એની યાતના જોઈ કદંબને રઘુવીર માટે અત્યંત સહાનુભૂતિની લાગણી થઈ. પોતે એને બને તેટલો સહાયરૂપ થવા નિશ્ચય કર્યો. મંજુ માટે રઘુવીરે કહ્યું:

‘મારે માટે તમે ચિંતા કરશો નહિ. મારી વેદનાનું તો ઠીક છે. પણ મંજુ? મંજુની તો વાત જ થઈ શકે એમ નથી. મેં તો જિન્દગીનો ભરભર પ્યાલો પીધો છે. ને આ છોકરી તો મારું દુઃખ જોઈ દૂર જ ભાગે છે. વિવાહ કરી રાખ્યો છે, પણ કહે છે કે પરણવું નથી. નથી ઓઢતી, નથી પહેરતી, નથી મેં હસવું રાખતી. એની વેદના આગળ તો મારી કાંઈ જ વિસાતમાં નથી.’

કદંબને મંજુ માટે આ સાંભળી બહુ દુઃખ થયું. એણે એટલું જ કહ્યું:

‘પણ જેની સાથે વિવાહ કર્યો છે તે કેમ કાંઈ કરતો નથી?’

‘તેનું મોંદુ જ જોવા મળે તો ને? ગિચારાને પેઢી પર રાખ્યો છે, ત્યાં આખો દિવસ મજૂરી કરે કે પ્રેમ કરે?’

રઘુવીરની અત્યારે સામાન્ય માણસ તરીકે બોલવાની રીત જોઈ એનું ગાંડપણ આલ્યું જશે એવી કદંબને મનમાં ખાતરી થઈ હતી. પણ પોતાની બહેન માટે પણ આમ તટસ્થતાથી બોલતા માણસમાં દુનિયાદારીનું ડહાપણ છે કે કેમ એ વિષે તો એને શંકા જ રહી.

‘કાલે સવારે તો આવ્યો’તો અહીં.’

‘જસ તો પહેલી જ વાર જિન્દગીમાં અહીં આવ્યો એમ સમજી લો. તેમાં સો વાર ખાતરી કરીને આવ્યો હશે કે શેઠ પેઢી પર જ છે કે નહિ અને હું તો ગાંડો થયો છું.’ કહી એ હસી પડ્યો.

કદમને થયું કે એને બિચારાને પોતાના સવારના શબ્દોને લીધે કેટલું લાગ્યું હશે. એણે મનમાં મનમાં તરત નિશ્ચય કર્યો અને રથુવીરને સંબોધાવ્યો પણ ખરો.

‘તો એ કામ મારું. હું વરને ને મંજુને બંનેને મેળવું.’

‘બસ. સુંદર! સુંદર! પછી એની મેળે બધું સારું થઈ જશે.’

‘પણ તમે મને મદદ કરજો. હું નવો છું.’

‘પ્રેમ ક્યાં નવો છે, પણ ?’

જીવરાજ અત્યાર સુધી અહીં નહોતો જ આવ્યો એમ તો સાવ ન હતું. એણે પોતાનો વિવાહ પાકી રીતે નાક્કી થઈ ગયા પછી હિંમત કરીને રસોયાને સાધ્યો હતો. શેઠ પેઢી ઉપર જ છે એમ ઘરોબર ખાત્રી કરી આજ સુધીમાં બે ત્રણ વાર અહીં આવી ગયેલો ખરો. પહેલે જ દિવસે એને સરળતાથી મંજુનું મુખદર્શન થયું હતું. ઉપરાંત વાતચીતનો પ્રસંગ પણ પડ્યો હતો; કેમકે જતાં વેંત જ સામે મંજુ મળી હતી.

‘શાનું કામ છે?’

એકદમ અંજાઈ જઈ ને નાદાખારી શોધવા કાંધાં મારતા જીવે કહી દીધું, ‘મહારાજનું.’

મંજુએ મહારાજને બોલાવ્યો. ‘મહારાજ, તમારું કાંઈ માણસ આવ્યું છે.’ એણે એને રસોડામાં બેસાડી બહાર આવી ખીરેથી કહ્યું, ‘બેન, આપણી પેઢીથી આવ્યા છે.’

‘કેમ, બાપુએ માણસ મોકલ્યો છે?’ મંજુને મન પેઢી એટલે બાપુ. એ સમજી નથી એ જોઈ મહારાજ બોલ્યો:

‘ના, અમથા જ પોતે થઇને આવ્યા છે.’

બોલતાં મહારાજ શરમાયો. એ ઉપરથી મંજુ વાત સમજી ગઇ. પણ એને મજાક કરવાનું સૂઝ્યું.

‘પોતે થઇને મહારાજને મળવા આવ્યા છે તો, કાંઈક ખવડાવો તો ખરા.’ મહારાજ-શબ્દ બાર મૂકીને એણે હિચ્કાર્યો. એકલી એકલી મલકાઇ પણ ખરી. અને ધીરેકથી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

મહારાજે ખવડાવવાપીવડાવવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. પેલો પણ આને શુભ શરૂઆત ગણી જે ગુજરતું ગયું તે સહન કરતો ગયો.

‘જીવરાજભાઈ જાય છે, બેન.’ મહારાજે ખૂમ પાડી.

અંદરથી મંજુ જોલી, ‘સારું.’

પણ ભવિષ્યમાં વર થનારને કઈ બાલિકા જેવા મળે તો જેવા વગર રહી શકે છે? અને ખાસ કરીને પોતે જેતાં ન પકડાઇ જાય એ રીતે જેવાની તક હોય તો? મંજુએ બહાર રસ્તા પર એ આંખોની ચોટી મૂકી. જીવરાજ જતો હતો. ધીર, દઢ પગલે. એનો સુડોલ જીંચો ગૌર બાંધો આકર્ષક હતો. ચામડીની ચમક મામડાના નવ-સોલિયા યુવકોનું જે એક મોટું આકર્ષણ હોય છે તે આનામાં પણ ભર્યું ભર્યું હતું. દેખાવ સાવ સાદો હતો. કોટ કાણુ જાણે મમ્મટ અહણુ વખતે ધોયો હોય તો! કાળા રંગની મેલખાઉ દોષી પર ડાઘા હોત તોય મન વાળત કે તેલનો વાળને કહી સ્પર્શ થવા પામ્યો છે. ચંપલ હતાં તે પણ એડીથી એટલાં બધાં ધસાવાં હતાં કે હવે પાનીનો ધસાવાનો વારો આવ્યો હતો. આવા વેશમાં આ મુઠ્ઠા સુંદર યુવકને જેમ મંજુની આંખો તૃપ્ત થઇ ને હૈયું રિખાડ્યું.

‘આવે! નાનકડો મારે ભાઈ હોય તો બલભક્ષીનાં માન મૂકાવે એવો જાણુ.’ મંજુના સાંસારિક બોલે ઉપાડવા ટેવાયેલા ચિત્તમાં આવે એક વચ્ચાર પસાર થઈ ગયો. પોતાનો એ વર છે એ ખ્યાલે એને નકરત ન આવી. જો કે આકર્ષણ પણ ન થયું. છતાં આવા મંજુના માણસને પોતાના વર હોવા માટે કોઈ જાતની નાનમ સહન કરવી ન પડે એ જોવાનું એણે મનમાં નક્કી કર્યું. નીલમના નાના બાળકની પોતે સંભાળ લેતી હતી તેમ આ વરની પણ લેવી એવો એનો આ નિશ્ચય જાણે ન હોય !

પ્રછીથી જીવરાજ આવતો, તો એ દિવસ પ્રેમ કરવા આવેલો ને પેટ ભરીને જમીને એને જવું પડ્યું હતું એ પ્રસંગની યાદમાં મહારાજ એને સહેજ મળકમાં જમવાનો આગ્રહ કર્યા વગર રહેતો નહિ. એકાદ વખત મંજુનું મુખ જોવા મળે તો જીવરાજ પોતાને ધન્ય ગણતો. પણ મંજુ એના ધાર્યા કરતાં એ સારી નીવડતી. પડખે થઈને પસાર થાય ત્યારે સહેજ થોભી, ‘મળમાં છો ને?’ એટલું જારે મમતાપૂર્વક પ્રછી ‘રડ્યો કે?’ કંતી ન રડ્યો હોય છતાં રધુના બાળક તંદુર અગાળીની પેડે ચાલી જતી.

જીવરાજનો મંજુ જોડે ત્રિવાહ કરવામાં મુખ્ય હાથ ચંચળનો કે ડોસાનો એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ચંચળની ઇચ્છા આ કિસ્સામાં છેતરાવાની ન હતી. એવો છોકરો શોધી કાઢવો જોઈએ કે જે કાંક દબેલ રહે. પણ તે ઉપરાંત બીજી વાત એ પણ હતી કે મનધાર્યો મુરતીઓ ન થે મળે એવી સ્થિતિ ચંચળને લીધે જ ઊભી થઈ હતી. નહિ તો આ ઘરમાં સેની કમી હતી ? કોઈ પણ ધાધને જમાઈ થાય. છતાં એક મોટા ઘરનો છોકરો હાથ લાગ્યો ને ચંચળનું ચલણ લગ્નકાર્યમાં ન

હોય એ શરતે જ મળે એમ હતું ને છેવટે છૂટી પડ્યો. ચંચળ પોતાનું ચલણ ધટાડવા તો ફીક પણ વધતું અટકાવવાયે તૈયાર ન હતી. દિનપ્રતિદિન એની ચડતી કળા હતી. તેમાં એકવાર ભાષિન વિચાર કરવા એમાં.

‘હું છામા માધાને ત્યાં પૂછવા ગઈ’તી.

‘હં.’

‘કે’છે કે અમારે એવી ભણ્ગણી છોકરી ન પોસાય.’

‘તે ખરું કહે છે, મને તો હવે આ ઉંમરે એ છામા માધા ને એ જાણ પડતા મેલવાનું થાય છે. છોકરી મોટી થશે એટલે થઈ રહેશે એનું ક્યાંક.’ કંટાળીને ડોસા ખોલ્યા.

ચંચળ સમજી ન શકી કે આ મજાક હતી કે ખરેખર ડોસા પેલા ફાટ્યા મગજના સુધારાવાળા જેવા થઈ ગયા હતા.

‘એમ તે હોય ? નાતમાં મુરતિયાનો ક્યાં તોટો છે ?

‘પણ છોકરી ભણ્ગણે છે એના મુરતિયાને વાંધો છે...’

ચંચળ વચ્ચેથી ખોલી, ‘અને છોકરીને ભણાવ્યે રાખશે તો એને મુરતિયાનો વાંધો નીકળશે. અમે તો તમને કહી કહીને ચાક્યાં. પણ તમારે તો એને જાણે દુકાને બેસાડવી ન હોય, નામું લખવા ? અમારે બેરાંને વળી એ નવરાના ધંધા શા ?

ચંચળે સમગ્ર સ્ત્રીજગત વતી જ કહી નાખ્યું.

પણ ડોસાને ગરોળર સૂઝ પડતી ન હતી. એમણે માત્ર આટલું જ કહ્યું : ‘તો મુરતિયો શોધી ટાઢી આપો. ડાક. મારી ધ્યાનમાં તો રામપુરના મોહન દલાજીનો બેસે છે.’

‘પણ મારે, ગામમાંથી છોકરી ગહાર કાઢવી હોય તો ને ?’ ચંચળે જુસ્સાથી પોતાનો નિર્ણય પ્રશ્નરૂપે જ જણાવી દીધો.

‘તો પછી મધું તો ક્યાંથી બેસવું આવે ?’

‘જુઓ હું કહું. ગામમાં જ પેલા શિવરામનો વચ્ચે દીકરો છે એ શો ખોટો છે ?’

‘ના, ના, ના, ના !’ બોલી શ્વાસ ખાઈ ડોસાએ કહ્યું, ‘હિબી બજારે આજે સવારે બીડી ફૂંકતો ફૂંકતો જતો હતો એ જ ને ? નાના મોટાની આમન્યા એ શું રાખવાનો હતો ?’

ચંચળને ભાઈની આ વાત તો મનગમતી જ હતી. ભાઈએ વળી ઉમેર્યું :

‘માથે ચડી વાગે એવું માણસ હવે ઘરમાં નથી ઘૂસવા દેવું. નીલમથી એ અનુભવ થઈ ગયો. ધરાઈ ગયાં. ગરીબ ગાય જેવો જોઈએ, સમજ્યાં ?’ હમણાં કેવી રીતે એ કાશ્મીર ગયેલી તે એમને યાદ આવી ગયું.

ચંચળને આ ખ્યાલ ગળ્યા, મધ જેવા, લાગ્યા. છતાં પોતાનો સંતોષ છુપાવવા એણે ડોસાની વાતમાંથી એકાદ તંતુ ઉપાડી લઈને કોઈની લાગણીનો આશરો લીધો. ‘એ લીંબડીસ્તો !’ નીલમને, પોતે એવું વરણાગિયું નામ બોલી શકતી નથી એવું બહાનું દાની લિલમડી ને પછીથી કાવતું આવતાં લીંબડી નામે— ‘ને એ છે જે એવીસ્તો !’ કહી—બોલાવતી. ‘એને તમારી છોકરીય ને ચડી તો, લખી રાખજે, આ ચંચળીનું મોત બગાડશે.’

‘ના, રે ના.’

‘પણ એવો શોખી કાઢું કે હિલટી એ જ સીધી થઈને રહે. હાં, પેલા ગામછેડાના ઝાંપાની રતનચંપીનો છોકરો શો ખોટો છે ?’

‘કઈ રતનચંપી ?’ ડોસા અજાણ્યા થઈને બોલ્યા, ‘જે કે મન આગળે ડાઘ એક રાતે એની આંખો સાથે પોતાની ઘેનધેરી લાલ આંખો ભટકાઈ હતી એ દરયકે ડોકાઈ ગયું.’

‘શું તમેય ભાઈ, મુંગઈ રહો એટલે આ દેશનું માનવી પણ વિસારે મેલવું ? મુંગઈ વારે ઝાંપા પર ચંપાવાળું ઘર છે એસ્તો !’

‘હા. હા. મંજુની મા એને ત્યાં નાનપણમાં જતી આવતી. કાંઈ ખોટું નથી. કરી નાખે. પણ એને છે છોકરો?’

‘તમારું નાવ તે શી રીતે આવત. ગાંડાબાઈ, આ રીતે? તમે તો સાવ જૂલી મયા લાગે છે અહીંનું બધું. ચંચળ હસતી હસતી ભારે ઉપકાર ચડાવતી જોલી. ‘રતનચંપી તો હવે ડોસી થઈ ને એનાં મસાણે લાકડાં ચે પહોંચ્યાં. એને આવડોક તે ક્યાંથી છોકરો હોય? પણ એની દીકરી કંકુ હતી ને, એનો છોકરો જુવો જુવે છે ને રતનચંપીને ત્યાં જ નાનો મોટો થયો છે. છોકરો નરમ છે ને તમારા જેવાનો ટેકો મળે ને કામકાજમાં ધ્યાન જેસી જાય તો આપણી છોકરીને શું ઊણું રહ્યું પછી? છોકરી પણ, સામે બેરાવર સાસુ છે મારા જેવી, એટલે રસ્તે રસ્તે ચાકશે.’

ચંચળની સૂચના ડોસાએ એકદમ સહર્ષ વધાવી લીધી. ડોષક રાતની રતનચંપીની આંખો એમની સામે તગતગવા લાગી ને કહેવા લાગી, ‘કેમ મને લાંચ આપે છે કે?’ પણ દુનિયાદારીની બુદ્ધિને આ નિર્ણય ઘણો મહત્વનો લાગ્યો. કાંઈ કરતાં જે એક જીવ-રતનચંપી-આ જગતમાં પોતાનું સહુથી વધારેમાં વધારે ખૂરું કરી શકે એમ છે એ સદાને માટે શાંત થઈ જાય છે! ડોસાને એ ભયંકર રાતની દારમી રમૂતિનો ડર લાગતો હોય તો તે ઉપરવાળા કરતાં પણ રતનચંપીનો વિશેષ. બધું રહસ્ય એટલી એ ગાંધ પાસે હતું. અને એમણે ઘણાં વર્ષો સુધી તો રતનચંપી પોતાને આજ દંજેતે કરશે કાલ કરશે એવા સતત દિબ્બગરામાં ઢાઢ્યાં હતાં. એ અજંપામાં તો એ દેખતાં દેખતાંમાં વૃદ્ધ થઈ ગયા. આજે હવે ભણે ચંપી મોટું ખોત્તી નથી, પણ ધારે ત્યારે ખોત્તી તો શકે જ ને? ડોસાને થયું ટાઢા પાણીએ ખસ જાય છે તો છો જતી. ચંચળને એમણે વારંવાર દીકરી ઠેકાણે પડ્યાનો ઉમળકો બતાવી વતસલ પિતાની અદાંથી કહ્યું, ‘તમારા મોંઢામાં ગોળ જાઓ ફતે’ કરો.

‘ને જાકીની ખાધી વાતો પણ હવે તમારે જ ગોઠવી આપવી પડશે.’
અને ખરેખર રતનચંપીની કંકુના જીવરાજ વેરે વિવાહ નક્કી
થઈ પણ ગયો. માત્ર રતનચંપીએ અત્યંત આનાકાનો ક્યે રાખી :
‘અમ અરીજનો જૂંપડીમાં તમારી મહેલોમાં રહેનારી છોકરી ન
પોસાય !’ જેમ એ ના કહેતી જાય તેમ ડોસાને એનો વધુ ડર
લાગે. રતનચંપી ના કહેતી રહી તે ચાર માણસ સમક્ષ જીવરાજના
હાથમાં મકનશેઠે શ્રાદ્ધ અને રૂપિયો પકડાવી દીધાં તે દીધાં જ.

૩

કર્દમને તો મુંગધનો નિવાસ પહેલી નજરે સહેજ મોંઘો પડી
ગયો. આવ્યો ત્યારે શા કોડ હતા અને ધારેધીરે મુંગધએ રંગ
કેવા જુદા જ દેખાડવા માંડ્યા ! સવારે વહેલા તૈયાર થઈ એને
મેડિકલ કોલેજ પર જવું પડે છે અને છોકરાં રાતે પાછા આવવા મળે
છે. આવ્યો એની સવારે પાછળથી ખગર પડી તેમ, શેઠની દીકરીના
કરકમલથી પીરસાતું જમવા મળ્યું હતું, પણ હવે એ તો સ્વપ્ન જ
થઈ ગયું. બપોરનો ટંક ત્યાં જ કોલેજની હોસ્ટેલમાં જમી લેવું
પડે છે. એક બે કલાકમાં અહીં સુધી આવે ક્યારે ને જમી કરી
વખતસર પહોંચે. ક્યાંથી ? સાંજે મોડેથી આવે ત્યારે ધણુંખરું વૃદ્ધ
શેઠની સોજત મળતી. અને તે વખતે તેમને આગ્રહ કરી કરીને
માતાની માફક પીરસતી તેમની દીકરીના હાથનો લાભ કર્દમના
આશ્વાને પણ મળતો. પણ એ અકાળે પ્રગટતા વાતસલ્ય ઉપરાંત
શેઠની દીકરીમાં બીજા યૌવનને ઉચિત એવા કોઈ હાવભાવની આશ

રાખવી અરથાને હતી. કેમ યુવતી જોડે વાત કરીએ છીએ એવું જ કદમને ન લાગતું. શેઠની હાજરીને લીધે તો એમ નહિ હોય?— કદમને વિચાર આવતો. તો પોતાની હાજરીનું શું? એની શું કાંઈ અસર જ નહિ? કદમને પોતાના યૌવનનું અપમાન થતું લાગતું.

એથી એકવાર રઘુવીર જોડે વાત કરતાં એ ‘ગાંડા’ મથાત્ત માણસના બોલવામાં કદમને ભારે ડહાપણ લાગ્યું હતું.

‘શું ચાલે છે? શરીરની ગિમરી મિટાવતાં કેટલું શીખ્યા?’

‘કાંઈ નહિ. હજી તો.....’

વચ્ચેથી જ રઘુવીર બોલ્યો, ‘આ રઘુ ગાંડાનું માનીને દિવની ગિમરીનું કાંક કરો. હું તો કે’વારનો કહું છું.’

‘હમણાં તો દિવ પણ અંદર હોય તો નાસી જાય એવી દશા છે.’

‘કેમ?’

‘કેમ, તે હમણાં ત્યાં મરેલાં શરીરોનું ડિસેક્શન (ઝીણી કાપકૂપ) ચાલે છે. તેમાં અમારે સ્ત્રીશરીર આપ્યું છે. વળી સામાન્ય શાકભાજીની વાત થતી હોય એવા અવાજે કદમ બોલ્યો તો ખરો, પણ મનમાં એને ઉમેરતું પડ્યું, ‘આ અમારો સ્ત્રીનો પ્રથમ પરિચય.’

‘ત્યાં મરેલી સ્ત્રીમાં આટલો ખર્ચો રસ લો છે તો અહીં પણ જીવતી છતાં મરેલી જેવી ડાઘક છે. તેનો કેસ પણ કોઈ ડોક્ટરે લેવા જેવો ખરો.’

કહીને રઘુવીર હસી પડ્યો. કદમ હસી શક્યો નહિ. એને વિચારમાં સૂનમૂન જોઈ રઘુવીર બોલ્યો: ‘આ રઘુ ગાંડાના શબ્દો પર બહુ વિચાર કરશો તો દુનિયામાં સારા નહિ લાગે.’

પણ એના ગાંડપણમાં કેટલું ડહાપણ સમાયેલું હતું એ જ કદમ તો જોઈ રહ્યો. ‘જીવતી છતાં મરેલી જેવી,’ એ શબ્દો

મંજુને મારે એને મમ્મા નહિ, પણ તોયે કમભાગ્યે કેટલા બધા સાચા હતા ?

એ પછી રઘુવીરે કદમને પાસે ખેંચી ખાસ ખાનગી વાત કહેતો હોય એમ પૂછ્યું હતું, 'તમે મરેલી સ્ત્રીઓની વાત કરે છે. પણ હું પૂછું તમે મરેલી છતાં જીવતી સ્ત્રી જોઈ છે ?'

કદમ આ દિલ્સુરીના આશક વિદ્યાર્થીની ગાંડપણ દસાની અવળવાણીથી આટલા સમયમાં કાંઈક પરિચિત થયો હતો. વળી પાછું ડહાપણનું શુંએક સૂત્ર આ 'ગાંડો' ઉચ્ચારી બેસશે એ મંજુર આસંકાથી કદમ એની સામે મૂંગોમૂંગો જોઈ રહ્યો.

'કેમ, ન સમજાયું ? નીત્રમ. હું એને જોઉં છું. રોજ જોઉં છું. રાતે જોઉં છું, દિવસે જોઉં છું. હસું છું ત્યારે જોઉં છું. અને રોઉં છું ત્યારે જોઉં છું. જોઉં છું ને હસું છું. કેવી મનો-રમ મૂર્તિ ! આખો દિવસ આત્માને અડપણું કર્યાં કરતી અપ્સરા ! એ નથી તોયે છે. એ મરેલી છે ને જીવે છે. જીવતી હતી ત્યારે એ એને મારવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. કેવી રીતે કહો જો ! પ્રેમ કરી કરીને. પણ એ તો સ્વર્ગનું બુલબુલ હતી. ભારે ચાલાક. બુઝોને, મરીને જીવી ગઈ.'

'ને તમને જીવાડી ગઈ.' આશ્ચર્યથી કદમ બોલ્યો, આવા પરમ અદ્ભુત પ્રેમનો એને આસ્વાદ કરવા મળ્યો છે એ ખ્યાલથી રઘુવીર મારે જ નહિ દુનિયાના સૌ ગાંડાઓ મારે એનું માન વધી ગયું. કદમને પોતાના જડવત્ ચૈતન્ય આગળ રઘુવીર જ જીવતો તો લાગ્યો. પણ ત્યાં એને કાને શબ્દ પડ્યા :

'ના મારી ગઈ.'

કદમની આંખમાંથી એ મોટાં અશ્રુગિન્દુ ડગક કરતાં સરી પડ્યાં.

આના પ્રસંગો આ બેજણ વચ્ચે ઘણા યની આવતા. બંનેને એકમેકનો પાડોશ સદતો જણાતો હતો. રઘુવીરનું 'ગાંડપણ' અપૂર્વ હાપણના રૂપમાં કદી કદી બહાર આવતું. કદંમ, રઘુવીર સાદી રીતે વાત કરે ત્યારે મુંઝવણની અનેક વસ્તુઓ વિષે તેની પાસેથી જાણીતો થતો અને ધૂનમાં હોય ત્યારે તો પૂરા પ્રેમથી એની વાણી સાંભળી રહેતો. એ વાણી એજ કદંમના આંતરજીવનને ઉઘાડનાર ચાવી. પાછળના સુખમય જીવનમાં કદંમ એની પત્નીને, આ દિવસોનું 'પ્રેમના પદાર્થપાઠો' નો સમય એવું વર્ણન કરી, ચીડવતો.

અભ્યાસમાં અને રઘુવીરની સંગતમાં કદંમને દિવસો કેમ ચાલ્યા જાય છે એ જણાતું પણ નહિ. ત્યાં મૃત સ્ત્રીશરીરનું, પૃથક્કરણ અને આહીં સજીવ સ્ત્રીઆત્માની ઝાંખી કરતાં કરતાં એનો સમય પસાર થતો. જે ઉંમરે ડાંઠ પણ સ્ત્રીનું આલંબન એના મનને પારાવાર ઉપયોગનું થઈ પડત એ ઉંમર એની આમ વ્યતીત થતી હતી.

એક રાતે ઘેર આવતાં મોડું થઈ ગયું. કમરોમાં દીવો કરી કપડાં ઉતારી સ્વસ્થ થવા કરે છે ત્યાં ટેબલ નીચે પગ વડે જોડા ખસેડતાં કશાક વાસણનો ખખડાટ થયો. જુએ છે તો પીરસેલી થાળી. ઉપર જેમ તેમ ઢાંડેલું છાપું ખસેડી પહેલાં તો એણે ખીચોખીચ ભરેલું ભાણું ધરાઈને જોઈ લીધું, પછી હાથમાં ઘોઘ જમવા બેઠો. અરધે રસ્તે આવ્યો હશે ત્યાં વિદેષ થયો. બારણામાં મંજુ ઊભી હતી.

‘તમે ક્યારે આવ્યા ?’

‘હમણાં જ.’

‘કાંઈ ચોરની માફક ઉપર ચડી ગયા ! ખબરે ન પડી. દીવો પણ નહોતો કરવો એટલે હજી પણ ખબર ન પડત.’

સરળપણે મંજુ બોલ્યે જતી હતી. એની ટેકડીમાં એના મધુર અવાજ અને સરળ સ્વભાવને લીધે ડંખ રહેવા પામતો નહિ. છતાં

કદમને થયું કે હું મારે આમ હાંકેલું ભાણું ચૂપચાપ ખાઈ રહી છું, ને મારી ઉપેક્ષા થઈ રહી છે—એવા ભાવને, મનમાં એ ડોકિયું કરે ત્યાં જ દાખી દઉં છું. તો ઉપરથી વળી આમ આવીને, કેમ ખાઉં છું એ જોવાનો ફૂર આનંદ લેવાનું એણે શા માટે ધાર્યું હશે ? પળવાર માટે એને લાગ્યું કે પોતે પરાયા ઘરમાં છે.

પણ ત્યાં જ જાંચું જોતાં અત્યંત મમતાભર્યાં અવાજો બોલતી મંજુનું મુખ જોઈ એને પોતાની આશંકાઓ માટે શરમ આવી.

‘તમે જમવા કેમ બેસી ગયા ?’

‘ભૂખ્યો રહું ?’

‘ના, પણ, મને જણાવવું તો હતું.’

‘ભાણું ન હોત તો જણાવવું જ પડત ને ! કાંઈ ભૂખ્યો ઓછો રહેત ?’

‘ભાણું હતું તોયે તમારે મને જણાવવું જોઈતું હતું. આ તો ભાણું, મૂકનારે અહીં મૂક્યું, ને સજ્જ તમે મને કરી !’

‘ના, ના. સજ્જ તો વધારે ખાવાની-મને થઈ છે ! ભાણું ભરચક ભરેલું હતું. એટલું તો તમે આગ્રહ કરીને પણ કાઢને ન ચીરસી શક્યા.’ ‘કાઢને’ શબ્દ એ ભારે લાપરવાહીથી બોલ્યો.

‘એમ કે ?’ મંજુ એની સામે જોઈ રહી. કાંઈક ક્રોધમાં, કાંઈક કરડાઈમાં. એનું મન મનાવવા સહેજ હસતો હસતો કદમ બોલ્યો :

‘મનમાં કે ક્યાં ના કહેવાનો છે કે પાટલા નીચે થ.ળી સરકાવી દેવાનો છે માટે લાવને ભરી દઉં ! પણ જુઓ તો ખરા, કાલ આખો દિવસ ચાલે, એટલું હજી તો પડ્યું છે.’

‘એમ ? તમે તો ભૂખ્યા રહો તોયે જીવ ન જાળો.’ એમ ક્રોધથી ને અકળામણથી બોલી ચાલી જતી હતી, પણ બે ડગલાં ચાલીને પાછી આવી, અને મનમાં હતું તે બોલી નાખ્યું :

‘મહારાજ થાળી લસે મૂકી ગયો, પણ તમે અહીં આમ જમવા કેમ બેસા ?’

એના અવાજનો કંપ વધી ગયો અને હેલ્લા શબ્દો આંસુમાં લગભગ તણાઈ ગયા.

કદમે ઊંચી નજર કરીને જોયું તો એને લાગ્યું કે મંજુને જાણ જ ખોટું લાગ્યું છે. હાથમાં થાળી લઇને ઊભો થયો.

‘ચાલો, હું નીચે આવું છું. બાકીનું ત્યાં બેસીને ખાઈશ. તમે રડશો નહિ. તમને હું રોતાં જોઈ શકીશ નહિ. ખાસ કરીને અત્યારે, જ્યારે મારે તમને એક સારી વાતના સમાચાર આપવાના છે.’

‘બેસી જાઓ, આ બધું લઇને ચાલ્યા તો ખરા, પણ હું જાણું છું. કાં તો વળી મને બીજો દાખલો શીખવવાની તૈયારી હશે. નોકરને બદલે પોતે જ થાળી નીચે મૂકી આવવાની દાનત હશે.’

‘ખરે જ મેં પૂરું કયું છે. મૂકી આવું તોયે શું ? જુઓ, બધા ઊંઘી જાય ને તેમને જગાડવા એ સારું નહિ’

‘પણ મોડામોડા આવીને ઘરનાં લોકને ઊંઘવા જ ન દેવા એ સારું હશે !’ મંજુએ કાંઈક હસવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘ખરી વાત છે. એક સારું કામ કરવા જતાં બીજું કયાંય પણ ખરાબ થતું હોય, તો તેની સંભાળ રાખવી તો જોઈએ જ.’ બોલીને એ આ ઘરના કયાં ‘લોક’ એની વાટ જોતાં હશે તેની મનમાં ગણતરી કરવા ગયો. લોકમાં તો મંજુ જ ને ?

‘કહો તો ખરા.’ ખુરશી પર બેસીને મંજુ એના મૂળ મીઠા અવાજે બોલી, ‘એવું તે શું સારું કામ કરવા ગયાંતા ?’ અને થોડીવાર રહી બોલી, ‘હં, સમજી.’

‘શું ?’

કદમને ધણુયે મન હતું કે કાકવાર તો આ ગંભીર, માતાની વતસલતાવાળી, પ્રીત જેવી દેખાતી છોકરીને આજકલા મેળુંમરકરીના

સખ્દ બોતતાં સાંભળવી. એવા સખ્દો ને આ કંઠ એ ભજે તો કેવું ક રસાયણ થાય ?

‘મારે મોંએ શા માટે કહેવડાવો છો ? એની મેજે વાગતું ગાજતું તોરણે આવશે, એટલે સૌ આપમેજે જાણશે.’

મંજુ ઢિઢકું હતી.

કદમે જોત્યું કે મંજુ વાત ગળી ગઈ. અને પોતાને ‘વહુ માટે કોકે બોલાવ્યા હશે’, કે એવા સખ્દોથી ખીજવવાને બદલે ગોળગોળ રીતે જ એણે વાત આટોપી લીધી. કદમને પોતાની વાત રજૂ કરવાનો એક ઉત્તમ મોખો એથી જતો રહ્યો, છતાં પોતાને જે કહેવું હતું તે કહેવું જ જોઈએ એટલે એણે રસ્તો કરવા માંડ્યો. આખી વાત મંજુ ઉપર ફેરવી વાળીને ગોળ્યો :

‘કાણુ જાણે, ભાઈ, તમે તો ગહુ મોટાં એટલે વાજતું પાજતું જે વાગવા દો ને નવું વાગવા દો વળી ? તો અમારા જેવાએ કાનને બદલે આંખનો જ પહેરો મૂકવો જોઈએ ને ?’

મંજુને થયું કે પોતે કદમની આમત વાજની ને તોરણની વાત કરી હતી ને એણે તો સામેથી પોતાના લગ્નની વાત કાઢી. એટલે કાંઈક મુંઝવણથી અને કાંઈક સંકેતથી બોલી :

‘ક્યાં, તમેય મારા લગ્નનાં તોરણ વળી બાંધવા માંડ્યાં ?’ અને હસવા કરતી બિભી થઈને ચાલવા માંડી.

‘ના, ના, એસો તો ખરાં. મારે ખાસ વાત કરવાની છે.’

મંજુના હૃદયમાં અર્થાંક ક્ષણ હર્ષ અને ભયનો ક્ષોભ પ્રસર્યો. જુવાન નાણુસ જોડે એના લગ્નની ને વળી પોતાના લગ્નની વાતો લાંબી વાર કરવી ને તેમાં પિતાશ્રી અચાનક ઉપર આવી ચડે ને સાંભળે તો એ ઠીક નહિ. પણ તોયે એ ઉંચરમાં થંભી ગઈ. નિર્મળ હૃદયસનાં સરોવર જેવી એની આંખો ચમકી રહી. પીટથી આવતો

પવન એનાં કપડાંમાં લહરીઓ જગાડી કાયાનાં અનેક વર્તુલોને સુરેખ આંકવા લાગ્યો.

કર્દમ કાણેક જોઈ રહ્યો. પછી સ્વસ્થતાથી જોયો, 'જેસો, મારે કાંક કહેવું છે.'

'કહોને, ઊભી જ છું.'

ઊભી હતી તેજ સારું હતું.

ફરી પવનની લહરી આવી ગઈ અને કર્દમના હૃદયમાં સૌન્દર્યની લહરી ફરકાવી ગઈ. પણ છતાં બધું ખંખેરી નાખતો હોય એમ માથું હલાવી વાળ ઉછાળી કર્દમ જોયો:

'કાલે શનિવાર છે.' પણ એટલું કહી એ અટકી ગયો.

'બસ એ જ કહેવાનું હતું?' મંજુ ખરેખર હસ્યા વગર રહી ન શકી.

'એટલે તમે જ્યોરે મોડેથી ઘેર જ હશે ને?' કર્દમ પોતાની વાત કહેવા ઉપર જ હતો.

'હોઈશ, કેમ? ક્યાંક સિનેમા કે એવું જોવા તો લઈ જવાનાં નથી ને?'

'ના, પણ તમે ક્ષોડા લઈ જશો તો આવીશ.'

'લાઈને તો નીકળવા દેવાય નહિ, ને પિતાશ્રી આવે નહિ. અમે ક્ષોડા કેવા પછી?'

'કેમ, જીવરાજ ને તમે...' કર્દમે જોલી દીધું.

'તમેય પણ બધાની જેમ સસ્તી મસ્કરી કરતા હશો એમ નહોતી જાણતી.' લાડપૂર્વક બોલીને મંજુ જવા કરતી હતી. ત્યાં કર્દમ બોલે ૧. હજી મુદ્દાની વાત તો એનાથી કહેવાઈ જ ન હતી.

'મસ્કરી નથી ને સસ્તી પણ નથી. આજે કેટલા કલાક એમની જેડે વાતો કરી ત્યારે કાલે અરધો કલાક આવવા કબૂલ થયા છે? જેજે ક્યાંય જતાં ન રહેશે હો.'

મંજુ ખરેખર એ વખતે તો ત્યાંથી જતી જ રહી. એને આ મુઠ્ઠા હૃદયથી પોતાની સામે જોનાર અને શબ્દે શબ્દ એકામતથી વીણી લેનાર છોકરાની ખીજમાં ખીજ કાઢતે માટે રસ લેવાની શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય થયું. એને ડર હતો કે આમ લગ્નની વાતે નીકળતાં જુવાન લોકો પોતાની રસતૃપ્તિની જ વાત પર એકદમ આવી જાય છે. પણ આ માણસ તો જુદો જ છે. કદમને પોતે ગમતી, એ કાંઈ આ સરળ કન્યાથી પણ અજાણ્યું ન હતું. ભાગ્યેજ કાંઈ સ્ત્રી એટલી યધી સરળ હોય કે સામા માણસને પોતે ગમે છે એ પારખ્યા વગર રહી શકે.

એ રાતે મંજુને ઝટ ઊંઘ ન આવી. મનમાં ઘણા ઘણા વિચારો આવ્યા. યૌવનના મધપૂર્ણ ઉપર જાણે કોઈકે કાંકરી નાખી ગણ-ગણાટ જગાડ્યો હતો. અત્યારે જ મંજુને પણ સમજણ પડી કે આટલા યધા મધુનો સંચય અજાણ્યે પણ થઈ ગયો છે. પણ તરત પૂરતું તો એનું મન અગણ્ય આશાનિરાશાઓના ગણગણાટમાં જ રોકાઈ ગયું...સ્વપ્નામાં કોની મૂર્તિ નજર સમક્ષ તરવર્યા કરતી હતી ? જીવરાજની કે જીવરાજને આંગળા ધરનાર કદમની ?

આ એક જ નહિ પણ ઘણા સંનિવારે કદમ જીવરાજને ગમે તેમ કરી ઘસડી લાવતો, અને પોતાના ઓરડામાં બંનેની મુલાકાત ઝોલવતો. પોતે રઘુવીરની સાથે યુરોપીય ફિલ્મોની અને ફ્રાન્સી સુશીઓની વાતોમાં પડતો. વચ્ચે વચ્ચે રઘુવીર દુન્યવી વાતો પર પણ ઊતરી આવતો, ખાસ કરીને પ્રેમજીવનનો ઉલ્લેખ આવે ત્યારે.

‘આ લોહો મળે છે, પણ એનું પરિણામ ?’ કહી રઘુવીર પાછો તરત જ ઓડ્યો.

‘જો કે પ્રેમ પરિણામને ઓળખતો નથી, કેમકે પ્રેમ એ જ પરિણામોનું પરિણામ છે. ને એ પરિણામ શરુઆતમાં જ આવી જાય છે તો આવી જાય છે.’

કર્દમ બોલ્યો, ‘ખરી વાત છે, પણ બંને વચ્ચે ભણતર અને સામાજિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ એટલો બધો ભેદ છે કે થોડો વખત લાગે તો એ સ્વાભાવિક છે.’

‘ના, ના, ભેદ તો એક હૃદયભેદ જ, બીજાં બધાં બહાનાં છે.’ રઘુવીર એના ‘ગાંડપણ’ની લહેમાં હતો.

‘તમારી ભૂત થાય છે. મંજુબેનને જીવરાજ માટે લાગણી છે, એની ના કહી શકાય એમ નથી.’

‘નથી એમ ક્યાં કહું છું? પણ એમ તો એને બાપુ માટે પણ લાગણી છે.’

સાંભળીને કર્દમ ચોંકી ગયો.

‘ને મારે માટે પણ છે.’ રઘુવીર આગળ બોલ્યો.

કર્દમને થયું કે સારું થયું આ માણસે મારું નામ પણ ન ગણાવ્યું. બોલ્યો :

‘અને પણ તમે જુઓ તો કેટલા ભાવથી પૂછે છે કે આ પીશે કે આજ કોરી જ? ને કહ્યું તું છતાં કેમ સવારે એક રોટલી ઓછી ન ખાધી? આટલું તો લેવું જ પડશે—મંજુબેનને બોલતાં તમે હજી સાંભળ્યાં નથી લાગતાં.’

‘સાંભળી છે ને? ગાંડા લોકને બીજું શું કરવાનું? એમનું બોલ્યું તો કાઠને ફીક લાગે જ નહિ, એટલે જીમનો ઉપયોગ તે કર્યો ન કર્યો સરખો જ. પણ કાનનો તો બરોગર ઉપયોગ કરી શકાય. મારું એટલું જ કહેવું છે કે તમને કહે છે કે આજ તો બપોરે ત્યાં કલગમાં જન્મવાનું નથી, અહીં જ જન્મવું પડશે,—એનું નામ અવાજ ને એનું નામ લાગણી. આ તો મારા નાના છોકરાને એ લાડકોડથી નથી ખવડાવતી પીવડાવતી? તેમજ પેલાને પણ, એનો અવાજ જ એવો હોય છે. હું ક્યાં નથી સાંભળતો? મને તો ખાતરી છે...’

એને રાખીને કાંઈક ચીડાઈને કહ્યું બોલ્યો:

‘શું ધૂળ ખાતરી છે ?’

‘કે એ બે જણ નહિ પરણે.’

‘તમે શું બોલો છો ? તમને જવાબદારીનું પણ જ્ઞાન છે કે નહિ ? આ ઉંમરે વિવાહ કરેલી છોકરી પોતાને ગમતા એવા વરને પણ નહિ પરણે તો શું કરશે ?’

‘આ ઉંમરે તો છોકરીઓ ભણવાને બહાને ઘેરથી નીકળે છે, ને અભ્યાસને બદલે અભિસાર કરે છે. ખરે જ મને ચિંતા થાય છે કે આનું શું થશે ? નીલમને દેખવાનું નથી, નહિ તો એ તો આ મંજુની ટાઢકથી શરમાઈ મરત.’

કહ્યુંને થયું કે તો પોતે મંજુને ને જીવરાજને વધુ મદદરૂપ થવું જોઈએ. મંજુના ભાવો જાત્રત રૂપે જીવરાજ ભણી હશે એ જોવું જોઈશે.

એક રાતે પોતાના ઓરડામાં ખાટલા પર પડ્યો પડ્યો કહ્યું વાંચતો હતો. ત્યાં રઘુવીરે બે જણની વચ્ચેનું બારણું ખખડાવ્યું. આ બારણું, બંને વચ્ચે બરોબર પરિચય વધ્યા પછી, કહ્યું પોતે હોય તેટલીવાર ખુલ્લું રાખતો. પણ આજે એણે બારણું નહોતું તો બોલ્યું કે નહોતો પોતે રઘુવીર પાસે ઘડી બેસવા ગયો. ઊઠીને એણે બારણું ખોલ્યું. રઘુવીરે અંદર આવી ખાટલા પર જ લંબાવી દીધું. પણ અચાનક કાંઈક ખૂંચ્યું ન હોય એમ ઊભો થઈ ગયો ને બોલ્યો, ‘તમને તમારી સોજતમાં ખસેલ પાડવા માટે દિલગીર છું. હું જઈશ.’ કહી એ ઊઠ્યો.

‘ના, ના. શેની સોજત ને રેનું કાંઈ ? ઊલટા તમે જશો એટલે જ મારી સોજતમાં ખસેલ તો પડશે.’

‘તમે એમ માનો છો કે આ રઘુવીર ગાંડાને તમે આમ સહેલાઈથી હેતરી શકશો ? તમે પડ્યા પડ્યા સ્ત્રીજાતિના પ્રતિનિધિ સાથે સંલાપમાં મશગુલ હતા ને મેં વિશ્લેષ પાડ્યો.’ રઘુવીરના અવાજમાં દર્દ હતું.

‘ના, ના. તમે નકામા દુઃખી થાઓ છો. હું તો પરીક્ષા માટે રનાયુઓની ઘટનાનું આ પ્રકરણ વાંચતો હતો. સંલાપ કેવો ને સ્ત્રી જાતિનો પ્રતિનિધિ કેવો ?’

‘કેમ મારે આંખ નથી શું ?’ એમ કહી ઉપર છત પર આંગળી કરી બોલ્યો:

‘આ ગરોળી જ વળી !’ અને અંતે જણા થોડીવાર ઉપર બેઠ રહ્યા ને સાથે જ હસી પડ્યા.

હસવાનો અવાજ સાંભળી અને દીવા ગળતા બેઠનીચેથી મંજુ બોલી: ‘સૂઝ જાઓ. મોઢું થયું નથી હજી ?’ હવામાં મધુરતાનાં મોજાં ફેલાયાં.

રઘુવીર ચાલ્યા ગયા પછી પણ કર્દમના મનમાંથી પોતાની ઓરડીમાંના સ્ત્રીજાતિના એકના એક પ્રતિનિધિનો વિચાર ઝટ ખસ્યો નહિ.

આ ગાંડાના ગાંડપણમાં કર્દમને ડાઘ વાર યુક્તિ જેવું જણાતું. જાણે વારંવાર ગૂઢ મૂચનો દારા પોતાની બહેન તરફ કર્દમને એ હડસેલતો ન હોય.

• રઘુવીરના ચિત્તની દશા બદલાયા પછી, મકનશેહને બારે માનસિક વ્યથા થાય છે. સુખીની હાલત વિષે પૂછપરછ કરવા ધણા હિતસ્વીઓ નીકળી આવતા હતા, એમાં પેલા મહેતાજીએ તો હૈસ્પીટલ સુધી લઈ જવામાં પણ મદદ કરવા તૈયારી બતાવી હતી. હવે આજે પોતાનો એકનો એક છોકરો બ્યારે અરેખર ગાંડો બન્યો છે ત્યારે ડાઘ જ કશી ખપ આવે એવી સહજ

આમવા આગળ આવતું નથી. હા. ઉપરથી બોકો ડોસાની કડેડી હાથતની એ બડી નવરાશથી વાત કરી આનંદ મેળવી જાય છે. મારા દીકરા જેવા દીકરાને થાણા હોસ્પિટલમાં મૂકતાં પણ કેમ જીવ ચાલે ? ડોસાને દીકરી કહ્યાં કરે છે કે 'તમે નકામ ચિંતા કરો છો ? એ તો હું જરોખર સાચવીશ. ભાઈ તો કાંઈ ગાંડા નથી. પણ આમ ફિકર કર્યા કરશો તો તમે તો થઈ જશો જ.' ડોસા ફિકર કરવી તો કેમ છોડી શકે ? પણ ધામેધામે રઘુવીરના બાળકની દિશામાં એમની ચિંતા વહેવા લાગી.

પેઢી સિવાયનો બધો જ વખત ડોસા નાનકડા બાળક જેડે ગાળતા. બાળકને રહેવાનું પણ નીચે પોતાના ઓરડા પાસે રાખ્યું હતું. પેલી તરફ મંજુ રહેતી. પણ મંજુને ડોસા વચ્ચે આ બાળક માટે થોડા વખત માટે જ હરિદ્વાર્થ થઈ. મંજુને એના પિતાએ થોડા દિવસમાં જ હરાવી દીધી. મંજુને બાળકનો મોહ ઝટ છૂટ્યો નહિ. પણ એને રઘુવીરે ક્યાં ગોળી પજવતો હતો ? છોકરાને બોળામાં લઈને બેઠી હોય ને રઘુવીર કહે, 'નીલમ તને આમ જોઈ જાય તો ?' રડવા જેવું બોલીનેય તે ભૂંડો બેકામ હસી પડતો. મંજુ ઓડાર્કને આમાના હાથમાં બાલક સોંપી દેતી. એને હમણાંતો અભ્યાસમાં પણ વધારે સમય આવવો પડતો.

ડોસા પોતાની બધી હયાવરાળ બાળક જેડે રમવામાં કાઢતા. બીજા કોઈની પણ જેડે બોલતાં એમની જીભ હવે ઊપડતી નહિ તે આ અજૂઝ બાળક આગળ છૂટથી ચાલ્યે જતી : 'જે તું તારા બાપની પેડે પાટુ મારે છે કે ?' રઘુવીર તો નહિ પણ કદંમ સાંભળે એમ ડોસા રઘુવીરને સર્ટિફિકેટ આપે છે... 'આગ્યો એવો માને ખાઈ ગયો ! આ ડોસાને હેડમાંથી છોડાવવો હતો ને ?' નીલમના મૃત્યુ માટે બાળકને અરણ્ય રૂપ ગણી ડોસા સામેથી પોતા તરફથી શહીદીની તૈયારી નોંધાવતા. ... 'હવે જલદી જલદી મોટો થઈ જા. ને આ ડોસાને પેન્શન અપાવ. ભારો બાપ તો અપાવી રહ્યો ! પણ તું તો જુદો જ-મારા જેવો

નીકળવાનો. મને ખબર છે તો. આપનો પગાર કેવો બરોબર માથે પાઠ વસુલ કરે છે ? એ જ લક્ષણ બતાવી આપે છે.' ડોસા બાળકમાં પોતા સાથે સરખામણું જુએ છે ને રાજ થાય છે.....
 'જે, આ મંજુડી સામે તો અંગૂઠો બતાવે છે એમ જ બતાવતો રહેજે. એ તો પારકા ઘરનું પંખેરું. એની માયા શી ? ને પેલા જીવરાજનાં તેં લુગડાં બગાડ્યા એ બરોબર કયું', એજ લાગતો છે. એને તો આટઆટલામાં ઊભો જ રહેવા ન દર્શિ. નહિ તો તું બણે ને તારું નસીબ બણે'.... ડોસાના પ્રલાપ માઝા વટાવતા. દુનિયામાં કોઈ ઊંભરો દાલવવાનું હામ નહિ રહેતાં આ અમોલ જીવ આગળ એકલા એકલા બોલ્યે જતા.

૪

‘ના, ના, તમે તમારે બણોને. ઊત્તરો હું ઊજળો લાગીશ.’
 જીવરાજ મંજુને આગ્રહપૂર્વક કહેતો હતો.

‘ના, પણ, મારે તમને હીણા પાડવા નથી તો.’

‘તમે તો અવળી વાત કરો છો એક તો તમારી જગાએ હું હોઉં તો આવા છોકરાનો હાથ જ ન ઝાલું. પછી બણવાની તક છોડવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?’

‘હું તમારા પર કોઈ ઉપકાર કરતી નથી. અમારા ઘરને તો બણતર વગર જ ઠીક ચાલે છે. મારા કાકા, કહે છે કે, માંડ લખતાં વાંચતાં શીખ્યા હતા ને બાપુને આ રિશ્તિએ મૂકી ગયા. ને બાપુ બહેલાગણેલા હતા પણ નીલુભાભીએ તો નિશાળ જ ક્યાં દેખી હતી ? મારેય ચાલશે. ને નીલુભાભીના સોમા ભાગનું જીવતાં આવડે તોય બસ.’

‘આ જમાનો બહુતરનો છે. અમારા જેવાને ન બહુવા મળ્યું તે રહી ગયા. પણ હવે તો સ્ત્રીઓ પણ દેખતી હશે તે જ કાવે છે. હું જોઉં છું ને.’

‘હું પણ જોઉં છું ને ? પરણવા મળે ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ બધ્યાં જ કરવું પડે એવે જમાનો છે, એમ કહો તો કાંક સાચું છે. એના કરતાં તો મને અત્યારે પરણી દેવા દો.’

‘પણ ભણેગણે તો ક્યાંક સારું મળે ને ?’ બોલી જીવ-ચાજ હત્યો.

‘કાણે કહ્યું ? સારાખોટાની આશાએ રહ્યાં કરવા કરતાં મને આ જ કરી દેવા દો ને ? કદાચ વળી પાછળથી પરતાવો થાય કે સહેજે મળતું હતું તે છોડીને હૈયાફટી ઊંચી ડાળીએ ચડવા ગઈ.’

‘માફ કરજો હો. ચર્ચામાં જરી રઘુભાઈને ચોપડીની જરૂર પડી છે...અસ એસી રહે. ખસવાની જરૂર નથી...હા, એ જ રાતા પૂંઠાની છે તે જ. લાવો જો.’

‘માફ કરજો, પણ અમારે ચર્ચામાં તમારી થોડીક જરૂર પડી છે,’ કદમ જતો હતો ત્યાં જીવરાજે એને કહ્યું. દોડતો દોડતો ચોપડી રઘુવીરને આપી આવી કદમ બોલ્યો, ‘કહો, શું છે ? પણ અર્ધા મિનિટ. મારે જવું જોઈએ.’

‘એ કે આમને હવે બણવું છોડી દેવું છે. કહે છે કે લગ્ન કરવાં છે. ઉતાવળ પણ...’

વચ્ચેથી એના મોં તરફ હાથ આડો ધરી મંજુ બોલી, ‘રહો, રહો. આવું બધું એકદમ દહી દેવાનું તમને કાણે કહ્યું હતું ?’

‘કાંઈ તહિ, વખતસર જ કહ્યું છે. હવે નકામી લાંબી સહ જોવાની જરૂર પણ શી છે ? રઘુભાઈ મને ઘણીવાર કહે છે. તેમ “શુભસ્થ શીઘ્રમ્.”

‘રઘુભાઈને મારી બહુ ચિંતા. એમ ને એમ ગિમારી જતી નથી તો.’ સરળ મંજુએ સહજ ચતુરાઈથી વાત બીજે પાંચે વાળી.

‘કાંઈ ગિમારી નથી. નકામાં તમે ચિંતા કરો છો ? સાધારણ અસર છે. તમે લગ્ન કરો જોઉં. પછી એમને ગિમારી રહે તો કહેજો.’

‘એમને સાગ્ન કરવાની શું એ શરત છે કે મારે લગ્ન કરવું જોઈએ ? તમે પણ સારા ડાક્ટર નીકળ્યા ! ભાઈની ગિમારી દૂર કરવાનો સારો ઇલાજ શોધી કાઢ્યો !’

‘જીવરાજભાઈ, તમારે પણ એમાં સહાયભૂત થવાનું છે. તમારો પાઠ તમારે હવે બરોબર ભજવવો જોઈએ. પહેલાંના જેવા શરમાળવેડા નહિ ચાલે.’

બોલીને કદમ રઘુવીર પાસે ચાલ્યો ગયો.

થોડા દિવસ પછી એક વખત કોલેજ ઉપર જ જીવરાજ કદમને મળ્યો,

‘કેમ જીવરાજભાઈ ?’

‘કામ છે,’

‘શું ?’

‘પહેલું તો એ કે મને જીવરાજભાઈ કહીને શરમાવી ન મારો. તમારે વાદે પછી બીજું કોમ્પક પણ જીવરાજશેઠ કહે તો સાંભળી રહેવું પડે ને ?’

‘કેમ કાંઈ ‘પિંજરનાં પંખી’ લડી પડ્યાં તો નથીને ?’ કદમે ચિંતાથી પૂછ્યું.

‘પિંજરનાં પંખી’ એ રઘુવીરનો પ્રયોગ હતો, જીવરાજ અને મંજુ માટે. ખાસ કરીને ‘પિંજરનાં પંખી ઊડી બચ એમ લાગે છે ?’ એ પ્રશ્ન એ વારંવાર કદમને પૂછતો.

જીવરાજ બોલ્યો : ‘ના, રે ના. પણ પિંજરનાં પંખી હવે પાંજરામાં ને પાંજરામાં જ ઓછાં રહેવાનાં છે ? છે ત્યાં સુધી પિંજરના લહાવા છો પૂરા કરી લે.’

‘કેમ ?’

‘એ કે હવે લગનગાળો તો દૂકડો આવ્યો. જીવરાજ શેઠે કાંઈક તો કરાવવું પડશેને ?’ પોતાનું નામ એ ભારે હાસ્યવૃત્તિથી જોલ્યો. રઘુવીર, કદંબ અને મંજુની મમતાથી અને સહવાસથી આ છોકરાની સુખ સંસ્કારિતાએ જાગીને નાગરિકતાના વાધા પણ સજવા માંડ્યા હતા.

વરનો બાપ હોય એટલા હાંશથી કદંબ જોલ્યો, ‘શું લાવીશું. જોલો ? મારા મનમાં કે મંજુને બહુ શોખ છે નહિ, તો વળી એને આપણે ચીડવી ન બેસીએ.’

‘તમને ઠીક લાગે તો સોનાની બંગડી જોઈ આવીએ’

કદંબને પણ એ વિચાર ઠીક લાગ્યો. બીજે દિવસે ખરીદી કરવા ગયા ત્યારે પૈસા કદંબે આપવા માંડ્યા. કેમે કયો જીવરાજ માને નહિ. કહે કે ‘હું જ આપું.’

‘પણ બંગડી તો એનાં ઘરનાં તરફથી આવે એ સારી ને ?’ કદંબે પોતાનો કેસ મૂક્યો.

‘સાચું પણ ભેગી આ પણ પહેરશે. આ તો મારે કાંઈક તો આપવું જોઈએને ? અને હું તમારે પૈસે લઉં તો મારા મનમાં તો બટકો જ રહી જાયને કે હું નિર્ધન હતો એટલે આટલો લહાવો મારાથી લેવાયો નહિ.’

‘પણ તમારી પાસે ક્યાં બહુ પૈસા હશે ? ડોસા પગાર બહુ આપે છે ?’

‘તમારી પાસે બહુ પૈસા પાછા ! હજી કમાતા તો થાઓ.’ આત્મશ્રદ્ધાથી જીવરાજે પોતે કમાય છે એ હકીકત આગળ ધરી.

‘ખરું, ભાઈ ખરું, પણ આ વખતે રોકાવરશિષ મેળવવામાં શક્યો છું, એટલે જો તમને વાંધો ન હોય તો ઉછીના રાખો આટલા મારા.’ હસીને કદંબ જોલ્યો.

‘ના, આટલો લહાવો તો મને લેવા જ દો.’
કદમે બહુ આગ્રહ ન કર્યો.

બીજે દિવસે હાથમાં છૂટી ગંગડી લઇને મંજુ કદમ આગળ આવી ઊભી.

‘કેમ ? મોટા નવાજ હોય એમ એમની પાસે તમે આ ખર્ચ કરાવ્યું ? ને પોતાને તો વળી ગાંઠના ખરચવા હતા કેમ ?’ મંજુ ખરેખરા રોપની છાંટ પોતાના મધુર અવાજમાં બેળવીને બોલતી હતી. એની આંખમાં તોફાનનું સ્મિત હતું.

‘જીવરાજને લહાવો લેવો હોય તો શા માટે આડે આવું ?’

‘ભારે લહાવો !’ મંજુએ મરડમાંકહ્યું, ‘ગજવાં ખંખેરાવીને સારો લહાવો લેવડાવ્યો.’

‘જીવરાજનું તો જીવરાજ જાણે. પણ મને તો લહાવો મળી ગયો.’ કદમને કાંઈએ પૂછ્યું ન હતું તોયે એનાથી આ શબ્દો બોલાઈ ગયા.

‘શેનો ?’ અને મંજુ ઉત્તર માટે હોઠ આગળ લાવી તર-વરાટથી જોઈ રહી.

‘તમે આમ નાના છોકરાની જેમ વઢવા નીકળતાં થયાં તે.’

‘નહિ તો શું હું ઘરડી ધર્મ ગર્ભ હતી ?’

‘તમે જાણો.’

‘એ તો તમને એમ લાગ્યું હશે.’

હસતી હસતી મંજુ ચાલી ગઈ. કદમનું મન આ હાસ્યનાં મોજાંઓમાં મહાલવા લાગ્યું. એના હૃદયને ભારે પરિતૃપ્તિ થઈ. છેવટે આ કન્યા ખડખડાટ હસતી થઈ ખરી ! પણ શું પહેલાં એ નહિ હસતી હોય ? મનમાં હસતી હશે તોયે શી ખબર ? મંજુના શબ્દો કદાચ સાચા હોય. ‘એ તો તમને એમ લાગ્યું હશે.’

સીના હૃદયનું આતરીપૂર્વક ટ્રાણ કંઈ કહી શક્યું છે ?

લગ્નની મીતિ મંજુની પરીક્ષા પતી જન્ય એટલે આવતા વૈશાખમાં ગોહવરી એવું વાતાવરણ નક્કી થઈ ગયું છે. રઘુવીર કહે છે કે પોતાને મંજુને માટે અસાધારણ ભાવ હોવા છતાં પોતે બહુ ભાગ લઈ શકશે નહિ. એ કહે છે, 'કર્મ, યાર, શું કરું ? ને ખરું કહું તો બહુ મન પણ નથી થતું.'

'કર્મ ?'

'વળી તમને મારા ગાંડપણમાં પાછી બહુ શ્રદ્ધા ખરીને તે પૂછો છો ?'

'તોયે ?'

'મંજુ પોતાનું મન મારીને વસ્તુઓ કરવા ટેવાયેલી છે. એનામાં દુનિયાદારીની બુદ્ધિ છે. બરોબર બાપ તેવી દીકરી. પણ આ દીકરામાં ભગવાને ગાંડપણ ગાડાંનાં ગાડાં ભરીને મૂક્યું ને છોકરીને છાંટોયે ન આપ્યો !'

'ના, ના. તમે તો ડાહ્યા જ છો. આવા વિચારો કરવાથી જ ગાંડા થઈ જતા હશે.'

'ખરું કહ્યું, ખરું કહ્યું, મને એ જ થાય છે કે આ છોકરોએ નીલમ જેવી સ્ત્રીને જીવનનો પ્યાસો ભરી ભરીને પીતાં જોઈ છે, ને પિતાએ એને માટે આ હાઉ ગોહવી રાખ્યો !! મંજુ બહુ જાંડી છે. કાષ્ઠને દુભવવા તૈયાર નાંદે, માત્ર પોતાને જ દુભાવશે.'

'પણ સુખી થશે એમાં સંશય નથી.'

'એને સુખ કહો કે દુઃખ કહો. જે હોય તેને સારું જ ગણવા. જે તૈયાર હોય એ સુખી તો થાય જ તો. પણ ખરા સુખની વાતો બુદ્ધિ જ છે. તમને અનુભવ થશે એટલે સમજશે.'

'તો શું કરવું પછી ?'

‘જુઓ હું તો અહીં ‘ગાંડા’ થઇને પડ્યો છું. મારા ગાળકને પણ મને આપુ મળવા દેતા નથી. એની થોડીવણી સંભાળ પણ મંજુએ જ લેવાની. આખા ઘરનો જોતો એ કૂમળી છોકરીના માથા ઉપર છે. ન મળે મા, ન મળે ભાભી. ને સરખી સહિયરનું પણ અહીં ઠેકાણું કેવું ? કેમકે મૂળ તો અમે ગામડાનાં ને ? ઉપરાંત મંજુ જોલનારી એવી જ. એની હિંમરની કન્યાઓને ગમતા વિષયો પર જોલવાની આવડત પણ, હું કહું છું કે, એને ન જેવી જ હશે.’

અને ‘નીતમ !’ ‘નીતમ !’ કરતો એ ચોંટી બિઠ્યો, એને પાણી પાઇ શાંત પાડી કદમ બોલ્યો, ‘તમે કહો છો એ ઉપરથી તો, નીતમના સહવાસને લીધે એ સાવ અજાણુ તો નહિ જ હોય પણ બધું મનમાં જ સમાવી દીધેલું. કાંઈ એનપણીઓ મળી હોત તો તે કદાચ લીધું રહેત.’

‘એનપણીમાં તો જુઓને તમે એક હતા અહીં, તેને ગણ્યા હોય તો!’

રઘુવીર એની હાલમાં લાગતો હતો. ખડખડાટ હસીને બોલ્યો, ‘પણ તમે તો ભાઈપણું કયું !’ પોતે નવો યોજેજો ‘ભાઈપણું’ શબ્દ એણે બહુ ભારપૂર્વક ઉચ્ચાર્યો.

કદમને સહેજ નવાઇ થઈ. પણ રઘુવીર, વારંવાર પોતે જે ગાંડા ડહાપણની ભૂમિકા પર ચાલ્યો જતો ત્યાંની જોલતો હતો. એવા પ્રસંગે કદમને એની જોડે અંતરની ગૂઢતમ વાતો કરવાની તક મળતી. રઘુવીરના શબ્દો એને માર્ગપ્રેરક થઇ પડતા. આજે એણે પોતાની વર્તણૂક પ્રત્યે ટકોર કરી—અરે વખોડી કાઢી, એથી કદમને આશ્ચર્ય થયું.

‘તમે ન કરો તો પછી બીજા કોઈએ તો કરવું જ રહેને ?’ એણે જવાબ શોધી કાઢ્યો.

‘મારું કામ તમને કરવાનું મેં કહ્યું હતું ? તમારે તમારું જ કામ કરવું હતું ને ? આ ગાંડાની સાથે તે સ્થાનનો અહમ્મોબહમો થતો

‘હશે ?’ રધુવીરે એક વિસ્મયનું કૈલાસધવન અદ્દહાસ્ય કર્યું. બોલ્યો, ‘કાલ જીડીને તમે તો મંજુ જોડે પરણી પણ શકો. તમારું સ્થાન તમારે સમજવું જોઈએ.’

આ ગાંડા માણસને તે થયું છે શું ? સૂચનોથી ન ધરાતાં આજે સ્પષ્ટ સજ્જોમાં પોતાને લગ્નની લગ્નની લગાડવા કરે છે !

કર્મ બોલ્યો, ‘દુનિયામાં પ્રેમ લગ્ન દારાજ વ્યક્ત થાય છે ?’

એના મનમાં ખાતરી હતી કે વાત બીજે પાટે ચડાવવાનો પણ આ જ રસ્તો છે. રધુવીરને વિષયાંતર કરાવવા માટે પ્રેમનો વિષય અકસીર ઉપાય હતો.

છતાં પોતાની વાતનો તંતુ પકડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં એ બોલ્યો, ‘તમે શું માનો છો ?’

‘હું ?’

એટલું બોલ્યો ત્યાં રધુવીરની જોતી છતાં કાંઈ ન જોતી એવી વિશાળ આંખો કર્મ પર સ્થિર થઈ.

‘હા’ રધુવીરે કહ્યું.

‘હું તો માનું છું કે લગ્નના તાર ઉપર જ પ્રેમનાં બધાં ગીત ગાઈ શકાય એવું જીવન છેક સરળ નથી.’

‘તો સરળ કરો.’

‘સરળ એ જ છે કે દરેકને યોગ્ય લાગે તે રસ્તો અહણુ કરે. કોઈની ઉપર કોઈ પોતાના વ્યક્તિત્વનો બોલો ન લાદે. સામાનું વ્યક્તિત્વ વિકસિત થાય, પ્રકૃષ્ટિત થાય, તેટલી જ હખતગીરી કરે.’

‘ને પ્રેમપાત્ર હોય તેનું જીવન બીજાના જીવન જોડે જોડાઈ જાય તો ?’

‘તોય શું ? જેને તમે ચાહો છો એની ઇચ્છા પ્રમાણે એમ ચતું હોય તો તેને માન આપવાની તમારી તૈયારી રહેવી જોઈએ. જે તમારું પ્રિય છે તેનું પ્રિય થાય એ જ તમને પ્રિય લાગવું જોઈએ.’

‘તમે તો મારી પેડે બોલતા થઈ ગયા, ગાંડાઓની સંખ્યા વધતી ચાલી.’

‘સારું થયું. આવ્યો ત્યારની મારી એ જ ઇચ્છા હતી.’

‘ખરું છે. ગાંડા હોવાની સમજણ એ જ ખરું ડહાપણ છે. પણ...’

‘પણ શું? મને ડાહ્યો બનવાનું કહેશે નહિ.’

‘એ નહિ. ભલે ને તમે પણ ગાંડા રહેતા. હૃદયરસનાં ઝાંઝવાં જેમે તે દુનિયાના ડાહ્યા. હૃદયરસમાં છગ્ગછગિયાં કરે તે પ્રણયીઓ. ને હૃદયરસમાં તણાઈ જાય એ ગાંડા.’

‘બસ, હું એ હૃદયરસની જ વાત કરતો હતો. મને એની જ દરકાર છે. જે તમને પ્રિય હોય એના હૃદયરસ આડે શૈલ થઈને પડવું એ પ્રેમનો દ્રોહ છે. તેથી જ કહું છું કે સામું માણસ મનને ગમે તેમ કરવા મુખત્યાર છે.’

‘પણ, જુઓ, એ હૃદયરસમાં કોઈ લગ્નનું ગોખરું પાત્ર બોળીને એને કલુપિત કરે તો? એનો શો ઉત્તર છે તમારી પાસે?’

‘કાંઈ જ નથી. સિવાય કે મનોમૂર્તિમાંની શ્રદ્ધા.’

‘તો કાપે તેમ કરો. હું પણ તમારી બાજતમાં પ્રેમનો પ્રેરાયો તમે કહો છો એવું જ ન કરી બેસું; હું પણ તમારામાં શ્રદ્ધા જ ફેળવું. સારું થયું આજ તમે મને નવી વાત શીખવી.’

‘રોજ તમે શીખવતા તો કોક દિવસ તો શિષ્ય ગુરુદક્ષિણા રૂપે કાંઈક ધરેને?’ હસતો હસતો કર્દમ ચાલ્યો ગયો. ઝરખામાં ઊભીને જુએ છે તો ઉપર મધરાત ગાજતી હતી. પડખેના ઓરડામાંથી રઘુવીર એની લહેમાં ગાતો હતો :

પ્રેમકા પ્યાલા, પીઓ મતવાલા, અંખિયાં મેં લાલી લગાઈ રે.
અંખિયાં મેં લાલી લગાઈ.

પરીક્ષાઓનું પતી ગયા પછી મંજુનું લગ્ન ખરેખર વૈશાખમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું. અહીં જીવરાજે પણ પોતાની તૈયારી કરી રાખી હતી. લગ્ન માટે ડોસાની ઈચ્છા એવી હતી કે મુંબઈમાં જ કોઈ વાડીની અંદર કાર્ય પતાવવું. ગામ સુધી જવાની ઈચ્છા ન હતી. તે માટે જ્યારે એમણે સામે પક્ષે જે મૂળ કરતા કારવતા માણસ હતું તેને-રતનચંપીને પત્ર લખ્યો, ત્યારે બધું ખરચ ખૂંટણુ થોતે પૂરું પાડશે એવી અંદર સૂચના પણ મૂકી હતી. પણ રતનચંપીએ શરૂઆતમાં ખરાબ તબિયત અને બુદ્ધાપાતના કારણે બતાવ્યાં ને દેશનો આગ્રહ રાખ્યો ને છેવટે તૂટી જાય ત્યાંસુધી તાણીને એક કાગળ લખી વાળ્યો કે 'તો ત્યારે તમે તમારે સૌ રૂકું લાગે એ રીતે ત્યાં જ કરી દેજો. અમારા આશીર્વાદ છે.'

ડોસા મુંબઈમાં મૂકાયા. જીવરાજની મા તો જાણે નાનો મૂકીને જ મરી ગઈ હતી. પણ એના પિતાને ગુજરી ગયે પણ ધણું વરસ થયાં હતાં. બીજું કોઈ જવાબદાર માણસ મળે નહિ. ને હમણાંની ડોસાને ચિંતા બહુ થતી. દુકાનના લોકો અંદર અંદર ગુસપુસ કરતા કે કોઈ દખખણ તરફના જોશીએ આ વરસ સંભાળવા જેવું છે એમ શેઠને ચેતાવેલા. ડોસાને મનની વાત માંડીને કરવા જેવું ચાનક પણ રહ્યું ન હતું. ગામ જતાં પગ ઊપડતા નહિ. મૃત્યુ પછી એમને ઘર અકારું થઈ પડ્યું હતું. ત્યાં એમને રાતે મગજમાં ભયંકર ચીસો સંભળાતી. અંચળ જોડે વાત કરતાં મન પાછું હઠતું. એની ઉપર એમને અણુગમે આવતો. દૂંઠામાં, નીલમના મૃત્યુથી એકબાજુ રઘુવીર પર તો જ્યારે આઘાત થયો હતો જ, પણ ડોસા એ મરવા વાંકે જીવતા હોય એવી રિયતિ થઈ હતી, અને ગાંડા થયે માત્રવે નહિ એથી ડાહ્યા ડમરા થઈને પેઢીએ જતા આવતા. પણ એ માણસમાં એમની જીભ તો બંધ થઈ ગઈ તે થઈ જ. હવે આટલું કામ રૂડી રીતે પતી જાય એટલે એમને મરવાનો વાધો ન હતો.

મંજવણમાંથી બહાર નીકળવા ડોસા વારંવાર જીવરાજ જેડે વાત કરે છે. પેઢીના માણસો જે પહેલાં જીવરાજની પારાવાર ઠેકઠી કરત તે હવે એની સામે રાજકુંવર પ્રત્યે જેતા હોય એટલા માનથી જુઓ છે. કેટલાકે તો ફેરવી તોળવા પણ માંડ્યું છે.

‘ખરેખર હહું છું. એનું કપાળ જ કહી આપે છે.’

‘હું તો જીવરાજલાઇ પેઢીએ આવ્યા ત્યારથી કહેતો’તો કે મોંની મોકળાશ જ મોટા ભાગ્યશાળી જેવી છે. આ માણસ પેસાદાર થયા વગર રહે નહિ. નાક જ જુઓ તો આપણા શેઠ જેવું છે.’

‘જીવરાજ શેઠજી, અમારા તરફ રહેમ નજર રાખજો. સાથે સુખદુઃખના દાંડા વીતાવ્યા છે. ધાકયેપાકયે એકમેકને પાણીનો પ્યાસો ભરી આવ્યો છે.’

અધાને એમ ખરું કે શેઠનો દીકરો તો ગાંડો છે ને તેનો દીકરો આગક છે એટલે વહીવટ આ જમાવને જ સોંપાશે. લગભગ ઘરજમાઈ જેવી જ જીવરાજની સ્થિતિ થશે. પણ જીવરાજ જેમ પહેલાં એમના મહેણાંટૂણાંથી કે ટોળટપાંથી ખિન્નતો નહિ તેમ અત્યારે બદલાઈ ગયેલી હવાથી રીઝી જતો પણ નહિ. નહિ તો એ જ ભાઈમંઘો એને મેટ્રિક ન થવા બદલ “તમારાથી ‘માટલી’ ચે ન કૂટી ! ને પેલી તો...,” ‘કાગડો દહીંધરું લઈ ગયો !’ ‘આવડા મોટા શેઠને દુનિયા આખીમાં વર ન મળ્યો ?’ ‘ખાવાનું પણ શેઠ પૂરું પાડતા હશે ત્યારે ?’-એવાં અનેક સુભાષિતોથી શરૂઆતના દિવસોમાં ક્યાં નહોતા વધાવતા ? પણ મંજુની પાસેની અવરજવરથી જીવરાજમાં એટલી તો સહાનુભૂતિની ને વતસલતાની લાગણી જન્મી છે કે કાંઈનો જ વાંક એના મનમાં વસતો નથી. પોતે તેમને ઠેકાણે જોત તો વધારે સારી રીતનું વર્તન કરી બતાવત કે કેમ એવો જ એને માત્ર વિચાર આવતો.

શેઠ હજી આ બધી વાતને અંગેય તે ઘર આગળ નહિ પણ પેઢી પર જ જીવરાજને બોલાવતા, તેનું એને વસમું લાગતું નહિ.

હોય. એવડા મોટા શેઠને ગરીબને દીકરી આપતાં એકદમ તો સરખા-
પણું રાખતાં કેમ કરી શકે ? ઉદારતાથી ડોસાની સ્થિતિ એ સમજી
શકતો. બિલકુલ, એકલતામાં સડતા ડોસાને ગની શકે તેટલું શબ્દો
દ્વારા સુખ આપતો. છેલ્લા મહિનામાં દીકરીને બહાને પોતાને કેટલું
મોટું સાન્ત્વનનું સાધન મળશે એમ ડોસાને થતું. જીવરાજને
મોટો ગુણ જ એ હતો કે સામાનાં મનની અનુકૂળતા વરતી લેવી.
અને એને પ્રિય થઈ પડતું. પણ તોયે ડોસા એની સાથે કડક રીતે
વર્તતા. આશ્રિત છે એનું જાન તાજું રહે એ રીતે બોલતા.
દીકરી વગે પડશે ને પોતાને વાત કરવાનું સ્થાન મળશે. ગરજ
જમાઈ અરધા બોલે આવીને હાજર થશે. આમ જીવરાજ માટે
અંદરથી આવો ભાવ હોવા છતાં, બહારમાં તો ડોસા એને એની
સ્થિતિનો ને દરબજનો ખ્યાલ રહે એ માટે ગુમાસ્તાઓના દેખતાં
સારી પેટે દબાવતા પણ ખરા. જીવરાજ ખમી ખાતો. જો કે ઘણીવાર
એને થઈ આવતું કે ઘેર માને લખી વાળું કે આના જમાઈ મારે
નથી થવું. કોઈવાર દુકાનનો કોઈ સંગાથી જીવરાજને ઉંકારો કરતો
જોઈ કહતો પણ ખરો, ‘ એકવાર પરણી લેને, પછી ગાજી એની
મેળે સુધરી જશે.’ જીવરાજ સમજતો કે ડોસા શેના સુધરે.

છેવટે જીવરાજે ડોસાને એ રસ્તો બતાવ્યો કે પોતે જઈને
ચંચળને તથા રતનડોશી બંનેને લઈ આવે. ચંચળ હવે ઘેર દીકરાની
વહુના હાથની જાડી સારવારનો સ્વાદ લેતી ચાલુ માંદગીના ખાટ-
લામાં પડી છે. પોતે પડી પડી પણ ડોસાને ‘ ભાઈ મારા, આટલી
છોડીને પારકી કરી દે ! ’ એવા આજીજીભર્યા સંદેશા મોકલાવે છે.
ડોસાએ જીવરાજને કહ્યું કે જો તો નહિ જ આવે. પણ
રતનડોશી વગર ચાલે એમ નથી. માટે ગમે તેમ કરી લઈ આવે.
પરિણામે જીવરાજે જ લેવા જવું એમ નક્કી થયું. ડોસાની બુદ્ધિ
હજી કામ કરતી જ હતી. એમણે આજ સુધીમાં જાણ્યું હતું કે
કર્દમને ને જીવરાજને ખેસતી છે. સાથે કર્દમને પણ ‘અમારું’ ગામ

તો જુઓ એકાદવાર ' કહી, જીવરાજ ત્યાં કોઈ નાતની પ્રપંચ-
જાળોમાં પડી અટવાય નહિ ને મોંઘો થાય નહિ એ માટે સાથે
રવાના કર્યો.

દેવદૂતની છટાથી કરવાનું આ કામ કદંમે એકદમ હોંમલેર
સ્વીકારી લીધું. એને પોતાના મુંબઈ આવવાનું સાર્થક આ
પ્રસંગમાં લાગ્યું. મંજુનું કામ પોતે કરે છે એ ખ્યાલે એ કૃતકૃત્યતા
અનુભવી રહ્યો.

‘ કેમ, મને દૂર કરવામાં તમને આટલો બધો રસ છે ? ’
વસંતજી વાયરો અડ્યો હોય ને વેલ પ્રકુલી ઉઠે એમ પ્રયુક્તિ
થયેલી મંજુ જાણ્યામાં આવતી બોલી.

સામાન બાંધતાં બાંધતાં કદંમે જિંચે જોયું.

‘ ના, રે. તમે કહો તો ચિસ્તર છોડી નાખું. ’

પણ મંજુ જ ચિસ્તર બાંધવામાં મદદ કરવા લાગી. પરી-
ક્ષાની તાવણીમાં તવાયેલું તો એ નવા કોડના બિઝરાને લીધે એનું
શરીર વધારે સુંદર બન્યું હતું. પડતાં નજર પડી ગઈ પણ ત્યાંથી
તરત કદંમે પાછી વાળી લીધી. માત્ર, મંજુના દેહ પર આનંદની
પીડી જોઈ કદંમની આંખમાં અમૃતનાં અંજન થયાં.

‘ કેમ બાંધવા લાગ્યાં ? એમને સાચવજો. કોઈની જોડે ઝઘડવા
દેશો નહિ. એકલા મૂકશો નહિ ને ઝટપટ પાછા લઈ આવજો. એવું
એવું કહેવા તો આવવાનું થયું હશે, પણ ઉપરથી મારો વાંક
પકડવા કરે છે ! ’

‘ ના. ના. એ તો બધું ખરું જ પણ મને વરાંતી દેવામાં
તમને આટલી બધી ઉતાવળ શેની છે ? એક વરસ રહીને થશે
તો એ શું ? ’

કેવો સોનાનો વિચાર ! પોતાને મંજુનાં દર્શન, શબ્દો, સર-
ભરા હજી એક વધુ વરસ મળે એથી રકું શું ? ઉપરાંત ખીજો કાર્ધ
હોત તો ઉપકાર કરનારનો માનવંતો ભાગ ભજવવાની એક વરસ
વધુ તક મળે તો તરત જ સહર્ષ વધારી લેત. પણ કદમ બોલ્યો :

‘હવે આમ તૈયારી થઇ ગયા પછી વરસ પાછું દેશો એ તે
આશે ? પણ તમને લાગતું હોય કે હું ઉતાવળ કરું છું તો આવતાં
મુંબાઈની ગાડીમાં જીવરાજ શેઠને બેસાડીને હું મારે વચ્ચે જ ઘેર
રહી જઈશ. ’

‘ના, ના. તમે એમ ન કરશો. જરૂર પાછા આવજો. તમારા
વગર હું નહિ પરણું. ’

અને એક રિગત કદમની દિશામાં ફેંકીને ચાલી ગઇ.

‘શું કહ્યું ? ડોના વગર નહિ પરણે ? તમને કહ્યું, ડોક્ટર
?’ કહેતો રઘુવીર અંદર દાખલ થયો. ‘હવે તો વર પણ ક્યારનો
નક્કી થઇ ગયો છે ત્યાં આના વગર કે તેના વગરનો સવાલ જ
ક્યાં રહ્યો છે ? ’

અને ખુરશી પર બેસીને બોલ્યો : ‘આનું જ નામ લગ્ન,
જેમાં બધા વગર ન ચાલે ફક્ત પ્રેમ વગર ચાલે. લગ્નોત્સવમાં
ઘણુંખરું બધા મહેમાનો હાજર હોય છે, એક પ્રેમ જ ગેરહાજર
હોય છે. ’

રાતે ગાડી ઉપડી પેડાના ગડગડાટમાં કદમને મંજુના છેલ્લા
શબ્દો વારંવાર સ્પષ્ટ સંભળાઈ આવતા : ‘તમારા વગર હું નહિ
પરણું. ’ ઊંઘ ન આવી ત્યાંસુધી એ રટતો હતો :

‘પ્રેમકા પ્યાસા પીઓ મતવાસા અંખિયાં મેં લાલી લગાઇ રે.’

ગાડી પુરપાટ ચાલતી હતી.

૫

‘ અરે, આ ડોણુ ? ! ’

રઘુવીર ખારણામાં જ ખંચાઈને ઊભો રહ્યો. કદંબના ઓરડામાં કોઈ યુવતી અરીસા સામે ઊભી ઊભી વાળ ઠીક કરતી હતી. કપડાં પર મુસાફરોની અસર હતી, પણ શરીરની તાજગી પ્રભાતના સુગંધની યાદ દેવરાવે એવી હતી.

રઘુવીર પાછો જતો રહેતો હતો. પાછળથી અવાજ આવ્યો :

‘ ભાઈ તો કહેતા હતા ને કે તમે ગાંડા છો ? તમે તો ડાહ્યા માણસની પેઠે શરમાઈને પાછા ચાલવા પે માંડ્યા. ’

‘ ભાઈએ કોઈ બીજા માણસ વિષે કહ્યું હશે. ’ લાપરવાહીથી ઓલી રઘુવીર આગળ વધ્યો.

‘ બીજું તો ડોણુ નસીબદાર માણસ હશે કે વાળ આમ આકાશ તરફ ઊડતા રાખી ને ખમીસ અવળું ચડાવીને ફેરે ! ભાઈએ એ નહોતું કહ્યું કે ગાંડા માણસો જૂદા પણ હોય છે. ’

રઘુવીર પાછો ફરી ઉંચરમાં આવી બે બારસાબે બે હાથ દઈ ઊભો રહ્યો. માત્ર આ દુનિયાથી પર રહેતા જીવાત્માઓ ને દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે તે દૃષ્ટિથી એણે અંદર જોયું. બોલ્યો, ‘ તમારું નામ ? ’

‘ સુન્નભા. ’

અને સુન્નભા વાળના ચીપિયા ઠીક કરતી કરતી સામે આવીને ઊભો.

‘ તમારા ભાઈએ કહી તમારી તો મને વાત જ કરી નથી ! ’ વધારે આંખથી ને થોડું મોઢેથી રઘુવીર બોલ્યો.

‘કાંઈ નહિ. ચાલો, હવે હું કરીશ.’ એમ ટોળથી બાલી રઘુવીરની દષ્ટિ સહન ન થવાથી, ‘ખસો જોઉં, મારે મંજુબેન પાસે જવું છે,’ કરતી બહાર નીકળવા બારણા તરફ ચાલી.

પાછળથી કદમ આવ્યો. એ પોતાની ઓરડીના દશ્યની રંગત જોઈ રાજરાજ થઈ ગયો.

સુલભાની આંખની મદદથી રઘુવીરને પાછળ કદમ આવ્યાની ખબર પડી. બાજુ ખસીને બોલ્યો : ‘ક્યારે આવ્યાં તમે લોકો ?’

સુલભા ઝટ દૃષ્ટને બહાર નીકળી, દાદર ઊતરી ગઈ.

‘મને તો ઊંઘમાં ખજરે ન પડી. તમે આટલા બધા વહેલા આવશો એ પણ કોણ જાણતું હતું ? અવાજ સાંભળી અહીં આવ્યો. પણ તમારી બહેને કહ્યું તો મેં માન્યામાં ન આવ્યું !’

‘સ્વપ્નોથી ટેવાયેલાને વાસ્તવિકતા માન્યામાં નથી આવતી.’ કદમે રઘુવીરને એની ભાષામાં જ જવાબ આપ્યો.

ત્યાં તો નીચે ડોસાના ખંડમાંથી હોહાનો અવાજ આવ્યો. મોટા અવાજે શેઠ વાતો કરતા હતા. રઘુવીરે પ્રશ્નાર્થસૂચક દષ્ટિએ કદમ સામે જોયું. કદમ બોલ્યો :

‘એ તો અમારી સાથે જીવરાજનાં દાદી આવ્યાં છે એમની જોડે શેઠ વાતો કરે છે. હું ત્યાંથી આવું છું ને ? બધી મહેનત પાણીમાં જાય એવું છે. ડોશી એકની બે થતી નથી કહે છે કે મારે છોકરાને તમારી પૈસાદારની છોકરી ન પોસાય. ક્યાં ઘોળા દાંધી બાંધું ? તમારા બાપુ કહે છે કે હું પોપણ કરીશ તો કહે છે કે મારે છોકરાને વેચવો નથી. હવે તમારે પણ જીવરાજ સામેનો પૂર્વગ્રહ છોડી આટલું કામ કેમ બરોજર પાર પડે એ ઉપર દષ્ટિ રાખવી પડશે.’

‘તો આજસુધી વિવાહ કેમ ટકાવી રાખ્યો?’

‘કહે છે કે ઓછા તમે આવડા મોટા લોક એમ સહેજમાં છોકરી દર્ધ દેવાના હતા? મારા મનમાં કે છોકરો મારો છે એ બહાને નોકરીએ વળગતો.’

નીચેથી મકનશેઠના અને રતનચંપીના રોપબચાં શબ્દો સાંભળાતા હતા.

‘તમારા નસીબમાં જ આ ધરની છોકરી ક્યાંથી?’

‘તમારા નસીબમાં આવો છોકરો ક્યાંથી?’

‘એવા તો ઘણા ટિચાચ છે એક કહેતાં એકસો લઈ આવીશ. તું જોતી રહીશ.’

‘તે એકસોને આપજો ને! મારા જીવાનું તો લીંબજીવાળા મોહનનો છોકરો રંગરંગે છે તે હા પાડું એટલી વાર!’

અંતે જણાં તું-તારી પર આવી ગયાં હતાં. ભારે ડોલાહલ મચ્યો. માંડમાંડ રધુવીને એના ઓરડામાં મૂકી, ‘સુલભાને મોકલું છું!’ કહી કદમ નીચે ગયો. એણે, મંજુએ અને જીવગાંજે મળી બંને વૃદ્ધોને છૂટાં પાડ્યાં.

‘તું જાણતી હોમશ કે તું મને ફજેત દરીશ. પણ હું એમ ડરી જાઉં એમ નથી એ સમજ લેજો.’

‘ના રે, હું શેની તને ફજેત કરું? તું જ કરીશ.’

‘હવે તો મારે જ છોકરી નથી દેવી. થાય તે કરી લેજો. જા જરમી!’

ડોસાને કદી આમ લાવખીળા થયેલા ને આટલા બધા શબ્દો બોલતા કદમ જોયા સાંભળ્યા ન હતા. મંજુ ને રધુને મન પણ નવાઈ હતી. છેલ્લા વરસથી ડોસા ન છૂટકે જ બોલતા આજે મૌનની બધી પાળો તોડીને મનની અંદર દગાઈ રહેલી વાણી બહારે મુક્તપણે વહી રહી હતી.

‘મારે છોકરો વેચવો નથી, બસ.એમાં હું શું ખોટું કહું છું, બાપ? કદંબને ડોસી કહેવા લાગી. ડોસીની વાફલ્ટા અને બુસ્સો જોઈ નાનપણમાં એની લઢવાની કેટલી શક્તિ હશે એની કદંબ કલ્પના કરવા લાગ્યો.

માંડમાંડ ડોસાને મંજુએ ને કદંમે પેઢી પર રવાના કર્યા. જીવરાજને ડોસી કહેતી હતી:

‘આરણ્યમાંથી ત્રણ જણાં નીકળ્યાં તે છેવટે આ રામાયણ થઈ.’

‘કાંઈ નહિ. તમે ય વહેમી બહુ તો. ખપોરે બધું જ ખરોખર થઈ જશે. સુલભા આવી એટલે આપણે અહીં આવ્યાં તો ચાર છીએ ને?’ કદંબ ડોસીને સમજાવવા લાગ્યો.

મકનશેઠ પેઢીએ ગયા પછી કદંમે ને જીવરાજે ડોસીને નડાવા-ધોવાની વ્યવસ્થા કરી આપવા મંજુને કહ્યું ને ઉપર રઘુવીરની ઓરડીમાં ગયા.

‘ગાંડાની સંખ્યા વધવા લાગી છે,’ રઘુવીર બોલ્યો.

‘હા, જુઓને કેટલાં બધાં ગાંડાં લોક ઘરમાં ભેગાં થયાં છે? નહિ તો આટલો ડોઝાલક જન આવતાંની સાથે જ થાય ખરો?’ કદંબ હસતો હસતો બોલ્યો.

‘એ તો ખરું, પણ ડોઝાલકમાં મારો ભાગ નહોતો તોયે મને પણ ગાંડી કહે છે.’ સુલભા બોલી. એની આંખોમાં ઘેન રેતું હતું? ગાંડીમાં ઉજાગરો થયેલો તેથી બંધનું?

‘તે તું જાણે.’ કદંમે વાત ટૂંકાવી દીધી.

નીચેથી ડોસી હાંફતાં હાંફતાં ઉપર આવ્યાં. રીસમાં મંજુને ‘નાહિલી જ છું, એતો!’ કહીને ‘પછીથી, રહીને નાહીશ!’ કહી ઉપર છોકરાં પાસે આવતાં હતાં.

જેસીને બધાં છોકરાં તરફ એક બે વાર ઓરડા ફરતી દષ્ટિ નાખીને સહેજ થાક ખાવો.

‘તમે આમ બોલશો, માશી, એ તો નહિ સાથે.’

‘મારી ગવરીનો રધુ બોલ્યો કે ? હું મરી જાઉં ! તને હવે ઠીક છે ને ? કે’ છે કે મગજ ધરોગર રહેતું નથી. ગામઘોડાક જ એવાં છે. જુઓને, આને શું થયું છે ? રૂકું રૂપાળું બોલે છે ને ?’

‘પણ માશી, મારા બાપા બધે પરણાવવાની ના કહેતા. એટલા પરથી બધું ફેાક કરી દેશો નહિ.’

જવાબદારી ઉઠાવવાની રધુની તૈયારી જોઈ કદમ ખૂશ થયો.

‘વાહ, મારા ગવરીના રધુ ! દીકરા હજો તો તારા જેવા હજો. ના કહ્યા ઉપર પરણવાનું પકડી રાખનાર મારા જીવણા જેવાને તે શું કરે ?’

‘તમે આમ શું બોલો છો ?’ કદમ અકળાયો.

‘તમે ગમે તેમ કરોને ! બાપુજીના બે બોલ ઉપરથી કાંઈ મારી બેનને રખડાવી મારવાની છે ? હું બેઠો છું જાણ. બધું પૂરું પાડીશ.’

‘પણ મારે ન જોઈએ.’

‘ન કેમ જોઈએ ? હમણાં જ હું ગોરને બોલાવું છું. ને બાપુ આવતાં પહેલાં લગન પણ કરી દઈએ છીએ. ફાણ ના પાડે એમ છે ? જોઈ છું.’

કદમ બ્રાહ્મણને બોલાવવા ઊઠ્યો. કાંટ પહેરવા વચ્ચે બારણેથી પોતાના ઓરડામાં ધસ્યો.

ડોશી અકળાઈને અર્ધાં ઊભાં થઈ ગયાં.

‘ના, ના, દીકરા. ન જઈશ. હું મરી જાઉં !’

ડોશીને આ થોડા દિવસમાં કદમ બહુ જ ગમી ગયો હતો. તે ઊભાં થઈને બહાર જઈ કદમ પોતાની ઓરડીમાંથી કાંટ ચડાવી તે તરફ અરધો દાદર પણ બિતરી ગયેલો તેને કાણાવાલા કરી બોલાવી લાવ્યાં.

‘તમે ગમે તેમ કરોને, પણ અમે આપુના બે શબ્દને કારણે અહું ફોક થવા દેવાના નથી. આજણુ વગર ચલાવી લઈશું. હું બોલીશ આવડે એવા થોડાક મંત્રો. કેમ કદમ?’

‘ના, આપા, હું મરી જાઉં. એમ કરશો માં! ડોસાને તો ઘણાં યે લગન લેવાં છે, પણ મારે નથી કરવા દેવાં.’

‘એમ તે કાંઈ ચાત્રે, માશી. તમે સમજુ થઈને આમ બોલો છો? મારી જા નથી એટલે જ ને?’

‘હું મરી જાઉં. તું આંખ બીની કરીશ નહિ, આપા!’ એટલું બોલતાં બોલતાં તો ડોશીનો અવાજ ફાટી ગયો. ગવરીના રઘુની છેલ્લી દલીલ સાંભળી ડોશી લગભગ લગન લેવાનું કબૂલ કરવા ઉપર આવી ગયાં. ‘ભલે ત્યારે! પણ...’

‘પણ કેવું હવે આટલે દિવસે?’ રઘુવીર બોલ્યો.

ડોશી ટટાર થઈને બોલ્યાં, ‘બેટા, મારું મન માનતું નથી. જવા દે વાત. હું મરી જાઉં!’

છોકરાઓ મૂંઝાયા.—વારે ઘડી ડોશી આમ કેમ કરતાં હશે?

‘સુખીજા યે નથી. નહિ તો દેખત કેમ તમે ના પાડત તે.’ રઘુવીરની આંખ આટલું બોલતાં ઊભરાઈ ચાલી.

સુખીનું નામ પાડતાં ડોશીના જરડામાં કંપારી પસાર થઈ ગઈ.

‘રહીશ માં, બેટા, હું મરી જાઉં! પણ હું તે શું કરું? મુંઝાઈની ખાડીમાં પડવાનું યે નસીબમાં નહોતું બળ્યું. આ કદમિયાએ ડોશીનું બારણું ખરે વખતે વાસી દીધું.’ અત્યંત વ્યથાથી બોલાયેલા આ શબ્દોમાં વચ્ચે ‘કદમિયા’ ના નામનો ઉચ્ચાર ભારે લાડભર્યો હતો.

‘તે તમે બારણું જાણી જોઈને અધખોલું રાખેલું કે? ફોક થયું ને કે મારી નજર પડી ને મેં બંધ કર્યું નહિ તો નાજિયેરની બેગાં જ તમે પણ જાત. ને વિવાહને ઠેકાણે...’ કદમ બોલ્યો.

‘શું કરું ત્યારે?’ ડોશી ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકીને બોલ્યાં.

‘કેમ શું કરું ?’ રઘુવીર બોલ્યો. ‘તમારા મનમાં કાંઈ હોય તો કહો. બાકી અમને બોટી રીતે ના ના ન કરશો.’

‘કાંઈ કહેવું નથી, મારા હીકરા.’ ત્યાં મંજુ રઘુવીરના બાજુએ લઈ ઉપર આવી. બાજુએ સુલભાએ લઈ લીધા ને એ રમાડવા લાગી. મંજુને પડખે બેસાડી વાંસો પસરાવતાં ડોશી બોલ્યાં, ‘હું મરી જાઉં, તમે છોકરાં મોટાં થઈ ગયાં પણ મારે મનતો હજી કીકલાં જ છે તો ! બેઠાં હો તો એક વાત કહું, હું મરી જાઉં.’ ડોશીએ મન મોઝળું કરવા છેવટે રસ્તો શોધી કાઢ્યો.

‘કહો !’ ‘કહો !’ બધાં બોલી બિઠ્યાં. મનમાં એમ પણ થયું કે ડોશીમાની વાત કાંઈ કરતે બીજે પાટે ચડે છે ને એમની હઠ મોળી પડે છે !

‘જુઓ ! સાંભળો ત્યારે.’ ધૂનતા હાથે મંજુની પીઠ પંપાળતાં ડોશી બોલ્યાં. મંજુનું મોં લાડડાડથી, શરમથી ને થોડીવાર પહેલાંના પ્રસંગના રોપથી લાલલાલ થઈ ગયું હતું.

રઘુવીરે મંજુનો હાથ જીવરાજના હાથમાં મૂક્યો ને બોલ્યો, ‘શુભ મંગલમ્ સ્વારા ! વરકન્યા સાવધાન !’

ત્યાં ડોશીએ ગળું બોંબાયું. એ બોલે છે એમ ધારી સૌ એકધ્યાન થઈ ગયાં.

‘કંઠાવટી કરીને એક નગરી હતી. નગરીને પાધર રૂપેણ નદીનાં પાણી વહ્યાં જાય છે. એક દિવસ રાજાનો કુંવર સરખે સરખા ગોઠિયા બેઠે ઝીલવા ગયો, હું મરી જાઉં !’

અહીં બધા ‘હું મરી જાઉં !’ સાંભળી હસી પડ્યા. ‘કુંવર ઝીલવા ગયો તેમાં તમે શીદ મરી જાઓ ?’ સુલભા ટહુકી.

‘કાંઈ નહિ. એમને બોલવા દો. નાનપણમાં એમને મોઢે તો કેટકેટલી વાતો સાંભળી છે, મંજુ ને મેં બેય જણે ?’ રઘુવીર બોલ્યો.

મંજુનું નામ સાંભળી ડોશીની આંખમાંથી બોર જેવડાં બે આંસુ નીચે ખરી પડ્યાં. બોલ્યાં :

‘મરી ગઈ હોત તો એ સારું હતું.. હાં, ને રાજાનો કુંવર
જીવવા મર્યો એમ કહેતી’તી ને? તે મર્યો ગયો એમાં જ તો
જોડાણ મંડાવ ને, હું મરી જાઉં?’

‘કહો ! કહો !’ બધાં ગંભીર થઈ ને બોલ્યાં.

‘ઝીલીને બહાર નીકળે છે તો રાજાના કુંવરના હાથમાં કાંક
સોનાના તાર જેવું આવ્યું. સોનેરી વાળરતો ! એ તો, બાઈ,
હતો એવો બીને લુગડે ઘેર આવ્યો ને માને કે’ છે ને બાપને કે’
છે કે પરણું તો આ સોનાના વાળવાળીને પરણું, બીજી બધી મારે
મા બેન. મા ને બાપ તો અવાજ થઈ ગયાં. શું બોલે બિચારાં,
હું મરી જાઉં?’

‘રાજાનો કુંવર તો નથી ખાતો ને નથી પીતો. દિવસ આથમ્યો
ને રાત પણ આથમી. બીજો દિવસ થયો, ત્રીજો થયો ને ચોથો એ
થયો. રાણીનો જીવ નાંચ્યો. માનો જીવ ને? રાજાને કહે છે
રાજાજી કાંક રતો કરો. રાજા કહે છે, દીકરી તમારી છે, તમે
વિચાર કરો. રાણી કહે, હું શા વિચાર કરું, હું મરી જાઉં?’

‘અરરર, સોનાના વાળવાળી તે સગી બેન જ નીકળી કે?’
બધાં બોલી બિઠ્યાં. તેમાં પણ મંજુ ભાવકંપવાળો અવાજ તો
જુદો તરી આવતો એમ સાંભળ્યો. હશે દેશી શ્વાસ ખાઈ બોલ્યાં:

‘‘મારે મોંઢે કહેવડાવો છો?’ રાજા કે’છે. ‘રાણી કે’ છે તો
તમારે દીકરા જેવો દીકરો મર્યા એ દેવાય છે? એ તો, બાઈ,
દેશીએ કઈમ સામું જોઈ કહ્યું, જોશી બોલાવ્યા ને જાણતલ
તેડાવ્યા. ને ઘડીઆં લગને લઈ લીધાં. આંગણે દોલતાંસાં વાગે
છે. શરણાઈના સૂર ધૂંટાય છે. તોરણ બંધાયાં છે ને માંડવો.
પણ રૂડો જૂગળના થાંભલાઓનો રોપાવ્યો છે. હવે કન્યાની
પથરામણી થાય એટલી જ ખોટી છે. પણ કન્યા ક્યાં ગઈ?
કન્યાની સૌ શોધ કરે છે, બાઈ, તો કન્યા તો પાછળ વંડાયાં

ચંદનનું ઝાડ હતું ને તેની ઉપર ચડીને પાંદડાંમાં લપાઈને બેઠી છે. માડી જઈને દીકરીને નીચે ઊતરવા કે' છે.' ડોશીએ શ્વાસ લીધો ને ગળું ખોંખાયું. 'હવે ગીત આવે છે. ક્યાં ગાઉં આ ઉંમરે?'

રસ્તે મોટરનો અવાજ થયો. ચોંકીને જીવરાજ બોલ્યો, 'આપણે ત્યાં ડોક આવ્યું?'

'બેસો,' કહી, તેને બેસાડી રુઘુવીર બોલ્યો, 'નકામી વચ્ચે ખબેલ પાડી! માશી તમે ગાઈને જ કહેજો આવતું આવે તો. હો તમારો કંઈ હતો! હમણાંનો સાંબળ્યો ય નથી.'

ડોશીએ ફરી ગળું ખોંખાયું. અને બોલ્યાં, 'માઈ, હું મરી જાઉં, ત્યાં ચંદનના ઝાડની હેઠે જઈને માડી જેવી માડી બની રે' છે ને રડતી રડતી કે' છે:

ઊતરો મારાં સોનખાઈ બેની,
મોતી તોરણ રજે ભરાય જો!
આપણે ઘેર તો વાળાં ને ગાળાં,
ઘડીયાં લગન આજ લેવાય જો!

પણ સોનખાઈ ઊતરે ત્યારે ને? ઉપર રહી રહી જવાજ આપે છે:

નહિ ઊતરું રે માડી મારી!
માડી તું માં રડીશ જો!
કાશ્વે તને માડી રે કહેતી
આજે સાસુ કેમ કહીશ જો!
વધ વધ રે ચંદનના ઝાડ.
આટલેથી પડી મરીશ જો!

સોનખાઈ બોલી ને ત્યાં ચંદનનું ઝાડ વધ્યુંસ્તો!

પછી સોનખાઈને એના બાપ બોલાવવા આવ્યા. બાપે કહ્યું,

ઊતરો મારાં સોનખાઈ રડાં
મોતી તોરણ રજે ભરાય જો!
આપણે ઘેર તો વાળાં ને ગાળાં...

સોનખાઈ એ તો ઉપર રહ્યાં રહ્યાં જ કહ્યું:

નહિ જિતરું રે ખાપુ મારા.

કેમ કરીને પરણીશ જો !

કાલે જોને ખાપુ કહેતી

આજે સસરા કેમ કહીશ જો !

વધ વધ રે ચંદનના ઝાડ,

આટલેથી પડી મરીશ જો !

ચંદનનું ઝાડ ફરો જિંચું વધ્યું. ને સોનખાઈ જિંચે જવા લાગ્યાં પછી તો મોટાભાઈ આવ્યા, જેન આવી ને જેમ જેમ એ સહ સોનખાઈને નીચે આવવા કહે છે તેમ તેમ સોનખાઈના કાલાવાલાઈ ચંદનનું ઝાડ જિંચુંને જિંચું વધ્યે જાય છે. ખીજું શું થાય, હું મરી જાઉં ?

ડોશીને ગળે ડૂમો ભરાઈ આવ્યો. સુલભા પાણી શેવા ઉઠી જધાંની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતા નહિ એવા કદમની આંખો પણ બીની ધઈ હતી. ડોશીએ પાણી પી જિંડો લાંબો નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

જધાંને હતું કે ડોશી આગળ કહેશે પણ ત્યાં એ તો પાછ મૂળ વાત પર આવતાં રહ્યાં, ‘કહે, મારી ગવરીના રધુ, શ રીતે લગન થાય, પછી ? મકનશેઠને કરવાં હોય તોયે હું શી રીતે હા પાડું ? અને આંખો માંચી જઈ ફરી નિસાસો મૂક્યો.

‘ પેલી વાત કહેાને ! પૂરી કરોને ! ’ જધાં બોલી જિલ્લા.

‘ શી રીતે પૂરી કરું ? મકનશેઠને પૂરી કરવી હોય તોયે શ રીતે પૂરી કરું, હું મરી જાઉં ? ’

‘ તમેય ગાંડાં થઈ ગયાં કે શું ? આ જગા જ એવી છે. સુલભા સામે જોઈ રહુકીર બોલ્યો.

‘ ગાંડી ગણો કે ડહી ગણો, પણ ભાઈજેનનાં લગન શી રીતે થવા હઈ. કહેા ! હું મરી જાઉં. ’

અધાં ‘હું મરી જાઉં’ પર હસવાની ઇચ્છા રાખતા હતા પણ એના વાક્યનો અર્થ મગજમાં ઊતરતાં ચોંટી જાતાં.

‘એમાં તમારે ક્યાં થવા દેવાનાં છે?’ સુલભા બોલી.

‘ત્યારે કોને? મારે નસીબે આવ્યું છે ને પરણાવવાનું.’

‘કોને પરણાવવાનું?’ સૌથી બોલી જવાયું.

‘લાખમેનને.’

‘કાણુ? કાણુ?’ કદમ, રઘુવીર, સુલભા એકી સાથે બોલ્યાં.

‘આ જીવરાજને ને મંજુને.’

‘શું કહો છો? કાંઈ સમજાતું નથી?’ રઘુવીર અકળાઈને બોલ્યો. સૌ મૂંઝાઈ ગયાં હતાં. બોહી વહેતું બંધ થઈ જાય એવી વાત કહ્યા પછી ઉપરથી વળી આ ક્યાંથી કાઢ્યું ડોશીએ?

‘જુઓ ત્યારે છાતી કાઢી કરીને એકવાર કહીજ દઉં, હું મરી જાઉં.’ ગળું ખોંખારી ડોશી બોલ્યાં. ‘મારી ગવરીના રઘુ તું તો ધાવણો હતો ને તારી કાઢી જીવતી’તી—સુખી. એનું મોં તને સાંભરતું તો હશે જ તો બાપલા. એ આ જીવરાજની મા. મોંઠાની મોકળાશ મળતી આવે છે ને?’ આટલું કહી નાખ્યું એટલે ડોશીને મગજ પરથી હુંગરા ખસી ગયા હોય એમ માયું હજારું લાગ્યું.

‘ને બાપ?’ એક બે જણાથી પૂછાઈ ગયું.

‘બધું મારી પાસે કહેવડાવવું છે?’

‘હવે શું બાકી ય રહ્યું છે?’ રઘુવીર બોલ્યો.

‘કહો, કહો.’ કદમે કહ્યું.

પડખે કદમની ઓરડીમાં કાંઈક અવાજ થયો પણ કદમ બિભે થાય ત્યાં ડોશી બોલ્યાં. એ નીચે બેસી ગયો.

‘તમારે માનવું ન માનવું એ તમારા હાથની વાત છે. પણ પૂછો છો ત્યારે આટલે વરસે કહી દઉં છું. હું તો મારે પાપમાં ન રહું, હું મરી જાઉં. બાપ કાણુ? તે, જે તારો બાપ એ જ.’ કહી

‘શું કહેા છો તમે ? કાંઈ ગાંડાં થયાં ?’ સૌ બોલી બિઠ્યાં.

ડોશીએ પછી દૂંધામાં બધી વાત બની હતી તેમ રજેરજ કહી નાખી. સુખી તો પોતાને કેવી દીકરીને કેકાણે હતી ને ગાંડી ગણીને એને પૂરી રાખતા ત્યારે એક રાતે જોવા ગયેલીને પોતે કેમ અચાનક મકનને એની ઓરડીમાં જોયેલો એ કહ્યું. ને પછી જે બન્યું તે પણ બધું કહ્યું... પોતાની દીકરીને સાતમી વારની છોકરી દસ દાડાની થઈને મરી ગયેલી ત્યારે જમાઈ ને બંને વહેલી સવારે દાટવા ગયેલાં, ત્યાં રસ્તે ચંચળ મળેલી. ચંચળ ઉકરડા એથે દળી જવા તો ગઈ. પણ પોતે ‘કાણુ ચંચળ ?’ કરીને પકડી પાડી તો એ બોલી કે ‘રાતે બડકું કાચું રહી ગયું તે પેટમાં એવી ગડબડ થઈ કે વહેલા બિઠવું પડ્યું.’ પણ મુવેલી છોકરી દાટવા જતાં ત્યાંથી નાનો તાળે જ દાટેલો છોકરો મળ્યો. છોકરી લઈને પાછા આવતાં મકનશેઠની હવેલી પાસે આવે છે તો ચંચળ પોક મૂકી રડતી હતી. સુખી જ મરી ગયેલી તો ! ચંચળ પાછલી રાતની બિડીને બહાર ગયેલી તે આ છોકરાને દાટી આવવા માટે. સુખીને એનું મોંદુંય કાણુ જાણે જોવા દીધું હશે કે કેમ ? ને છોકરાની વક્ષે કરી એમજ કાં તો એને પણ કેકાણે જ પાડી હશે. સારું થયું કે દીકરીની બાણીને અછબડા નીકળેલા એટલે કાઠને સુવાવડી પાસે આવવા દીધેલું નહિ. ને પછીથી ઘણાં પૂછતાં કે કેમ ‘આયે છોકરી આવી’તીને ?’ તો કહેતાં કે ‘બાપ, જેવાડો આટલો છોકરો આવ્યો તેને કાંઈ ઓહકારો ન કાઢે એટલે ખોટું બોલ્યાં, શું થઈ ગયું ? જીવ્યો એટલે એનું નામ પણ રૂકું જીવે પાડ્યું ને એને પરણવું હશે તો કાંઈ એને કુંવારો નહિ રાખીએ.’ કહીને ડોશીએ જીવરાજ સામે જોયું.

થોડીવાર પહેલાં જેમ રઘુવીરે જીવરાજ ને મંજુના હાથ એકમેક પર હસ્તમેળાપની સ્થિતિમાં પકડી રાખ્યા હતા, તેમ જીવરાજ હવે મંજુના હાથને કર્દમના હાથમાં મૂકી ‘શુભમંગલમ્ સ્વાહા !’ એમ આનંદથી બોલ્યો.

‘જુગતી બોલી છે.’

બોધને રતનચંપી, રઘુવીર અને સુલભા બોલી ગિઠ્યાં.

રઘુવીર સુલભા સામે આંખ નચાવીને બોલ્યો, ‘ખરું ને ?’

એક દુઃસ્વપ્નની જેમ હમણાં જે સાંભળેલું તે બધું, આ નવીન દશ્ય બોધને વિસારી બધાં જ એકદમ આનંદમાં આવી ગયાં. કદમ અને જીવરાજની આંખો મંજુના હાથ પરની નવી સોનાની બંગડીઓ પર એક થઇ. ત્રણેના મુખપર મલકાટ છવાયો.

રઘુવીર બોલ્યો, ‘માશી, તમારી વાતમાં તો ગમે તેમ ચંચુ હશે પણ આ તો કીક થઈ આવ્યું એમાં શંકા નથી.’

‘હા. હા. માજી, પણ પછી પેલીનું શું થયું એ તો તમે કહ્યું જ નહિ !’ સુલભા બોલી.

‘પેલીનું કાનું ? તારું ?’ કહી ડાશી સહેજ હસવા ગયાં.

‘મારી ચિંતા ન કરશો. મારું તો હું સંભાળી લઈશ. સોન-આઇનું પૂછું છું.’ શરમાયા વગર જ સુલભા બોલી.

‘કહો ! કહો !’ સો બોલી પડ્યાં.

‘શું કહું ? કંઈ નહિ. વર થવા બેઠો હતો તે હડીલો બિધો ખાટલો નાખીને પડ્યો હતો ત્યાંથી ગિઠ્યો ને આવીને સોનઆઇને કે’છે કે ગિતર નીચે નહિ તો આ દેખી છે કુહાડી ? પણ સોનઆઈ ગિતરે ખરી ? તો તો તમે હમણાં ઘડી પહેલાં જીવાને મંજુ બેડે ચરણાવી બેસતા’તા એમજ થાય ને ? ભાઇ જઇને કે’છે :

ગિતરો મારાં સોનઆઇ ગોરાં!...

સોનઆઈ કે’છે :

નહિ ગિતરું રે વીરા મારા,

કેમ કરી પરણીશ જો !

કાલ તો તને વીરો કહેતી,

પરણ્યો કેમ આજ કહીશ જો !

વધ વધ રે ચંદનના ઝાડ.

આટલેથી પડી મરીશ જો !

ને ભાઈ ચંદનનું ઝાડ પણ તમારા બધા જેવું સમજી હશે ને, હું મરી જાઉં, તે વધ્યું વધ્યું તે ઠેક અંકારો જતું અંદે એટલું વધ્યું.’

ડોશીએ શ્વાસ લીધો.

‘પછી ? પછી ?’ સૌ બોલી બિઠ્યાં.

‘પછી, ભાઈ, ભૂંડાએ હાથમાં કુહાડી હતી ને તેનાથી ટચકા કર્યાં ને ઝાડ હતું તે ભડકાડ ભૂસ કરતું નીચે પડ્યું ને...’

સ્તનયોધી પૂરું કરે ત્યાં કદમની ઓરડીમાં વચલા બારણા પડખે કસાકનો પડવાનો ધબકો થયો.

સૌ બિઠીને ‘કાણ ?’ ‘કાણ ?’ કરતાં હાંફળાં ફાંફળાં અંદર જઈને જુએ છે તો મકનશેઠ લાંબા થઈને પડ્યા હતા.

‘અરરરર, કાણ, દરિયાવનો મકન ? હું મરી જાઉં ?’

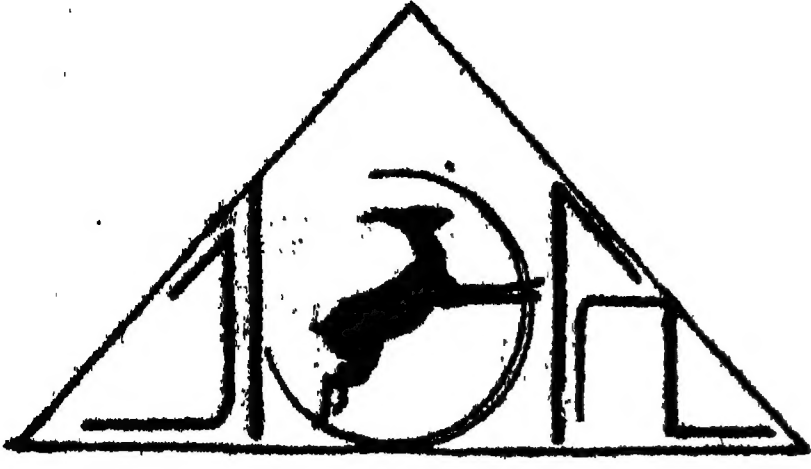
*

*

*

ઉત્તરનું ઓશીકું કરીને મકનશેઠ પોઢ્યા હતા. સોનાપુરના બાંકડાઓ પર બેઠા બેઠા ચિતાના ભડકા બેઠને રઘુવીરે જીવનાજને કહ્યું : ‘એક તું એવો મળ્યો જેનામાં એ છેતરાયા !’ અને જીવનાજની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કદમ સામું બેઠ એની જુની લહેમાં હોય એમ ફાટી આંખે બોલ્યો :

‘જીવનની પાટી ઉપર માણસ સ્વાર્થના આંકડા મૂકવા તો જાય છે જરોજર. પણ કોઈક ક્યાંક રહ્યું રહ્યું એકાદ ટેકાણે હાથ પકડીને એવો અવળો આંકડો મંડાવે છે કે આખા હિસાબ પર પાણી ફરી જાય.’



પહેલા વર્ષનાં

પ્રકાશનો



(૧) ખેલડી અને નાગરિકા
સુન્દરમ્



(૨) ઝમુકિયાં
અનિલ ભટ્ટ



(૩) રાત પડતી હતી
નીરુ દેસાઈ



(૪) વળામણાં
પ્રભાલાલ પટેલ



(૫) પગદીવાની પછીતેથી
જયન્તિ દલાલ



(૬) ચરણુરજ
નીરુ દેસાઈ



કુર્મીશ મુકલનો
જવલિકા સંગ્રહ

૧૦ મી ઓક્ટોબરે
પ્રગટ થશે.

ગદિ પ્રકાશન આઠશુ

